

«Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών »

«ΠΜΣ Δημόσια Ιστορία »

Πτυχιακή / Διπλωματική Εργασία

«Προσφυγική εγκατάσταση και μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά
Λακωνίας μέσα από προφορικές μαρτυρίες»

Αγγελική Μπουλούμπαση, ΑΜ: std 527793

Επιβλέπων καθηγητής: Βασίλειος Δαλκαβούκης

Πάτρα, Ιούλιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Προσφυγική εγκατάσταση και μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά
Λακωνίας μέσα από προφορικές μαρτυρίες»

Αγγελική Μπουλούμπαση, ΑΜ: std 527793

Επιτροπή Επίβλεψης Πτυχιακής / Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Βασίλειος Δαλκαβούκης

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής/Συν-

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Αιμιλία Σαλβάνου

Πάτρα, Ιούλιος 2026

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

Στον μπάρμπα-Γιώργη και τη θεια-Βαλάσσω, με σεβασμό στο παρελθόν,

Και στην Κοραλία, με ελπίδα για το μέλλον.

«Προσφυγική εγκατάσταση και μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές μαρτυρίες»

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει θέμα την εγκατάσταση ποντίων προσφύγων στη βόρεια Λακωνία, τη δημιουργία του συνοικισμού Νέα Λιβερά κοντά στον οικισμό Καστρίου Καστορείου, και τους τρόπους αλληλεπίδρασης χώρου και ανθρώπων στο βάθος των 100 χρόνων που έχουν μεσολαβήσει έκτοτε.

Οι λόγοι που ώθησαν σε αυτή την έρευνα είναι η ανάγκη μελέτης της -άγνωστης εν πολλοίς- τοπικής ιστορίας και μικροϊστορίας, σε αντιπαράβολή με τις πολυπληθέστερες και πιο οργανωμένες προσφυγικές εγκαταστάσεις στη βόρεια Ελλάδα

Η νοσταλγική εικόνα του γενέθλιου τόπου, οι τραγικές συνθήκες του ξεριζωμού μετά την υπογραφή της Συνθήκης υποχρεωτικής Ανταλλαγής πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας, και τα προβλήματα εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων στην Ελλαδική κοινωνία, μελετώνται σε σχέση με την επίδραση που είχαν στη συνείδηση ταυτότητας των προσφύγων της Λιβεράς Τραπεζούντας.

Ειδικά μελετώνται η σχέση ανθρώπου και χώρου, η σχέση προσφύγων και γηγενών, και η σχέση στο εσωτερικό της ποντιακής κοινότητας, λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των δύο ομάδων.

Με βάση προφορικές μαρτυρίες προσφύγων δεύτερης και τρίτης γενιάς, διερευνάται ο τρόπος πρόσληψης και μετάδοσης της τραυματικής προσφυγικής εμπειρίας μέσω της μνήμης και της μεταμνήμης. Οι τρόποι που μέσω αυτής της εμπειρίας διαμορφώθηκαν οι επόμενες γενεές. Και η διασύνδεση τους με τα εκάστοτε ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά τεκταινόμενα.

Οι διαδοχικές φάσεις επιπολιτισμού, διοικητικής, πολιτισμικής, ψυχολογικής και βιολογικής αφομοίωσης, προσεγγίζονται από την πλευρά των κοινωνικών/συλλογικών, και ατομικών/ψυχολογικών μηχανισμών που συνετέλεσαν στη διαμόρφωσή τους για δύο λόγους:

- για να γίνουν κατανοητές οι επιδράσεις των «μεγάλων ιστορικών γεγονότων» στις «μικρές ανθρώπινες ιστορίες»

-και για να εντοπιστούν διαδρομές ανεκτικότητας αλληλοσεβασμού και ειρηνικής συμβίωσης στις σημερινές συνθήκες ρευστότητας και μεταναστευτικών ροών.

Με την ευχή η εργασία να μην παραμείνει σε ακαδημαϊκά πλαίσια, αλλά να αποβεί κατά το δυνατόν κοινωνικά χρήσιμη.

Λέξεις – Κλειδιά

Πόντος, Πρόσφυγες, Συνθήκη Ανταλλαγής Λωζάνης, Νέα Λιβερά, Προσφυγικός συνοικισμός.

~~~~~...~~~~~

**«Insediamento dei rifugiati e post-memoria a Nea Livera, Laconia
attraverso testimonianze orali»**

Riassunto (italiano)

Questo documento tratta dell'insediamento dei rifugiati pontiani nella Laconia settentrionale, della creazione dell'insediamento di Nea Livera vicino all'insediamento di

Kastri nel Kastorio, e dei modi di interazione tra spazio e popolo nel profondo dei 100 anni trascorsi da allora.

Le ragioni che hanno motivato questa ricerca sono la necessità di studiare la storia locale e la microstoria – in gran parte sconosciute, rispetto agli insediamenti di rifugiati più popolosi e organizzati del nord della Grecia

L'immagine nostalgica del luogo di nascita, le tragiche condizioni dello sradicamento dopo la firma del Trattato di Scambio Obbligatorio delle Popolazioni tra Grecia e Turchia, e i problemi di insediamento e integrazione dei rifugiati nella società greca, vengono studiate in relazione all'effetto che ebbero sulla coscienza dell'identità dei rifugiati di Livera Trebizonda.

In particolare, si studiano il rapporto tra uomo e spazio, il rapporto tra rifugiati e nativi e il rapporto all'interno della comunità pontiana, tenendo conto delle peculiarità culturali dei due gruppi.

Sulla base delle testimonianze orali dei rifugiati di seconda e terza generazione, viene indagato il modo in cui si riceve e si trasmette l'esperienza traumatica dei rifugiati attraverso la memoria e la metamemoria. I modi in cui le generazioni future sono state plasmate attraverso questa esperienza. E la loro interconnessione con gli eventi storici, politici e sociali.

Le fasi successive di acculturazione, assimilazione amministrativa, culturale, psicologica e biologica, vengono affrontate dal punto di vista dei meccanismi sociali/collettivi e individuali/psicologici che hanno contribuito alla loro formazione per due motivi:

- comprendere gli effetti dei "grandi eventi storici" sulle "piccole storie umane"
- e identificare percorsi di tolleranza, rispetto reciproco e pacifica convivenza nelle attuali condizioni di fluidità e flussi migratori.

Con il desiderio che il lavoro non rimanga in un contesto accademico, ma che sia il più utile socialmente possibile.

Parole chiave

Ponto, rifugiati, trattato di scambio di Losanna, Nea Livera, insediamento di rifugiati

~~~~~...~~~~~

“Refugee settlement and remembrance in Nea Livera, Laconia through oral testimonies”

Abstract (English)

This paper deals with the settlement of Pontian refugees in northern Laconia, the creation of the settlement of Nea Livera near the settlement of Kastri in Kastorio, and the ways of interaction between space and people in the depth of the 100 years that have passed since then.

The reasons that prompted this research is the need to study the – largely unknown – local history and microhistory, in comparison with the most populous and organized refugee settlements in northern Greece

The nostalgic image of the birthplace, the tragic conditions of the uprooting after the signing of the Treaty of Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey, and the problems of settling and integrating refugees into Greek society, are studied in relation to the effect they had on the identity consciousness of the refugees of Livera Trebizond.

In particular, the relationship between man and space, the relationship between refugees and natives, and the relationship within the Pontian community are studied, taking into account the cultural peculiarities of the two groups.

Based on oral testimonies of second and third generation refugees, the way of reception and transmission of the traumatic refugee experience through memory and metamemory is investigated. The ways in which future generations were shaped through this experience. And their interconnection with the historical, political and social events.

The successive phases of acculturation, administrative, cultural, psychological and biological assimilation, are approached from the point of view of the social/collective, and individual/psychological mechanisms that contributed to their formation for two reasons:

- to understand the effects of "great historical events" on "small human stories"
- and to identify paths of tolerance, mutual respect and peaceful coexistence in the current conditions of fluidity and migration flows.

With the wish that the work does not remain in an academic context, but that it will be as socially useful as possible.

Keywords

Pontus, refugees, Lausanne exchange treaty, Nea Livera, refugee settlement.

~~~~~...~~~~~

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Riassunto (italiano)	vi
Abstract (English)	viii
Περιεχόμενα	x
1. Συντομογραφίες & Ακρωνύμια	xii
2. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	1
3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	6
3.1. Προσφυγική εμπειρία και Προφορική Ιστορία.....	6
3.2. Μνήμη και Μεταμνήμη	11
3.3 Μνήμη, ταυτότητα και χώρος.....	18
4. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	23
4.1. Η Εθνική Ιδέα στη Ν.Α. Ευρώπη.....	23
4.2. Ο Πόντος, οι Διώξεις και η Συμφωνία της Λωζάνης	25
4.3. Η Ελλάδα και η Λακωνία πριν την έλευση των προσφύγων	28
4.4. Ξεριζωμός- Έξοδος- Εγκατάσταση	31
5. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	39
5.1. Μερικές σκέψεις από τη σκοπιά του εντόπιου (;) ερευνητή.....	39

5.2.	Οι μεθοδολογικές επιλογές	40
6.	ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ	49
6.1.	Το εξιδανικευμένο «εκεί»: βιωμένη εμπειρία ή φαντασιακό συνανήκειν;	51
6.2.	Ο Ξεριζωμός και η Έξοδος	57
6.3.	Περιπλανήσεις σαν βήμα μετέωρο	62
6.4.	Το «Εδώ» ως υβριδική Πατρίδα/Μη-Πατρίδα	65
6.5.	Ταυτοτικές τροποποιήσεις	72
6.6.	Η στάση των γηγενών	87
6.7.	Η έμφυλη διάσταση των προβλημάτων	90
6.8.	Θρησκευτικότητα και Αλληλεγγύη ως άμυνα	92
6.9.	Αίσθηση υπεροχής	95
6.10.	Ο ρόλος των Συλλόγων	97
6.11.	Ο Χώρος στο Χρόνο	98
7.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	102
8.	Βιβλιογραφικές Αναφορές	110
9.	Παράρτημα Α': Μερικά Στοιχεία για τους Συν-Ερευνητές	126
10.	Παράρτημα Β': Φωτογραφίες, Χάρτες, Σχέδια	129

1. Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

Ακολουθούν κάποια παραδείγματα:

ΔΕ	Διπλωματική Εργασία
ΕΑΠ	Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
ΘΕ	Θεματική Ενότητα
ΠΕ	Πτυχιακή Εργασία
ΠΣ	Πρόγραμμα Σπουδών
ΣΥΝ	Συντονιστής/Συντονίστρια

Per Carlo Ginzburg lo storico, invece, doveva interessarsi alla vita reale delle persone. Quella realtà non costituita solo da ciò che si fa, ma, anche, da cosa si pensa, dai sogni e dai desideri che si hanno, dalle pratiche che si conservano.

La storia non è un credo o una narrazione che celebra i vincitori. La storia è un'indagine sullo sforzo, le passioni, i dolori le incertezze, le intemperanze e le delusioni degli umani.

Για τον Carlo Ginzburg, ο ιστορικός πρέπει να ενδιαφέρεται για την πραγματική ζωή των ανθρώπων, όχι μόνο για όσα κάνουν, αλλά και για όσα σκέπτονται, ονειρεύονται, επιθυμούν, και για τις πρακτικές τους.

Ιστορία δεν είναι δόγμα ή αφήγημα που αποθεώνει τους νικητές. Ιστορία είναι η προσπάθεια κατανόησης του κόπου και του πόνου, των παθών και των υπερβολών της αβεβαιότητας και των απογοητεύσεων των ανθρώπων.

(Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, ανάρτηση στο facebook, 19/6/2026)

2. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Η για πρώτη φορά υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών που αποφασίστηκε με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Σύμβασης για την Ανταλλαγή πληθυσμών (24 Ιουνίου του 1923), προκάλεσε ριζική αναδιαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού σκηνικού στην Ελλάδα.

Η Σύμβαση έθεσε μεν τους νομικούς όρους της Ανταλλαγής, διευθετώντας τις μέχρι τότε μετακινήσεις, αλλά βασικά συνετέλεσε στην ανασυγκρότηση των υποκειμένων τους των προσφύγων, που αποτέλεσαν μια νέα κοινωνικοπολιτική συλλογικότητα¹.

Η αποτυχία της μικρασιατικής εκστρατείας να επεκτείνει την ελληνική επικράτεια έτσι ώστε να συμπεριλάβει στα πλαίσια της και τον εξωελλαδικό ελληνισμό, κατέστησε αναγκαστική την αντίστροφη επιλογή: να μεταφέρει τον εξωελλαδικό ελληνισμό εντός των ορίων του τότε ελλαδικού κράτους².

Η επιδίωξη εθνικής και κοινωνικής συνοχής³ ήταν αναγκαία στις νέες συνθήκες. Έπρεπε όμως να αντιμετωπιστούν προηγούμενες καταστάσεις, που επέτειναν τις δύσκολες σχέσεις γηγενών και προσφύγων.

Ταξικές, τοπικές και θρησκευτικές αντιπαράθεσεις, συγκρούσεις μεταξύ Παλαιάς Ελλάδας και Νέων χωρών⁴, ήταν το αρνητικό υπέδαφος. Το αντιπροσφυγικό κλίμα που υπήρχε αρκετά πριν το 1922-23, επιδεινώθηκε, τόσο εξαιτίας των νέων οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων, όσο και του πολιτισμικού χάους που δημιούργησε η παρουσία τους.

---

¹ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα: 2018, Εκδ. Νεφέλη, σ.15.

² Ό.π.

³ Μαρία Βεργέτη, *Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα: 1993, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2548> [πρόσβαση 8/1/2026]. σ.29

⁴ Στο ίδιο, σ.52.

Οι πόντιοι πρόσφυγες είχαν οθωμανική υπηκοότητα, αλλά ανήκαν στο μίλλέτ των ορθοδόξων χριστιανών, και, ειδικά μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, είχαν διαμορφώσει ελληνική συνείδηση⁵.

Όμως ήρθαν στην Ελλάδα αποτελώντας μια πρωτοφανή «ετερότητα» εντός των συνόρων της. Αποτέλεσαν έναν ιδιότυπο «Άλλο» που ταυτόχρονα ήταν και «δικός» μας. Και οι γηγενείς, γαλουχημένοι με την Μεγάλη Ιδέα και την «αμιγή ελληνικότητα» δομημένη από την αντιπαράθεση με κάποιον «άλλο», έπρεπε να τον συμπεριλάβουν πλέον ως «δικό».

Η αντιμετώπιση των υλικών όρων της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα, που ήταν εξαιρετικά προβληματικοί από την αρχή, δεν επαρκούσε πλέον. Επιτακτική πρόβαλε η ανάγκη συμβολικής συμπερίληψης, -ορθότερα ενσωμάτωσης τους- στην κοινωνία υποδοχής. Κι αυτό συσχετιζόταν με μια σειρά κοινωνικοπολιτικών, ψυχολογικών και πολιτισμικών παραγόντων.

Η διαδικασία ένταξης/ενσωμάτωσης προχώρησε ανώμαλα⁶.

Οι πρόσφυγες αποτελούσαν την ενσάρκωση μιας ήττας, για τους γαλουχημένους με την «Ελλάδα των δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών»⁷ γηγενείς. Η ιδιότυπη ελληνοφωνία⁸ τους δεν στάθηκε αρκετή για να υπερνικήσει μια -ψευδεπίγραφη και επινοημένη- θρησκευτική ετερότητα⁹. Οι προηγούμενες σταθερές έπαψαν να υπάρχουν, και οι πολυεπίπεδες ανακατατάξεις προκάλεσαν ρήγματα και αναταράξεις στις προϋφιστάμενες

---

⁵ Για προβληματισμό οι απόψεις Σβορώνου και Κοντογιώργη που υποστηρίζουν την διακριτότητα του έθνους από το κράτος.

⁶ Από την αρχική απαγόρευση εισόδου τους στην Ελλάδα αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, την Σύμβαση περί υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών του 1923, τον «συνωστισμό» και την μαζική εγκατάσταση, την απόδοση ιθαγένειας που τους έδινε δικαίωμα στη γη και την ψήφο, και την εξαιρετικά προβληματική εγκατάστασή τους σε παράγκες και αργότερα σε συνοικισμούς, οι πρόσφυγες ήταν οι «δικοί μας ξένοι» για πολύ καιρό.

⁷ 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, *Συνθήκη των Σεβρών*, <https://www.kathimerini.gr/istoria/563140252/san-simera-28-iouliou-1920-ypografetai-i-synthiki-ton-sevron/> [πρόσβαση 1/5/2026].

⁸ Για τις ρίζες της ποντιακής διαλέκτου: <https://www.pontosnews.gr/297387/pontos/oi-rizes-exelixi-tis-pontiakis-dial/> [πρόσβαση 1/5/2026].

⁹ τους αποκαλούσαν τουρκόσπορους και γιαουρτοβαφτισμένους.

βεβαιότητες, στη συνείδηση και την ψυχολογία, τόσο των νεοφερμένων προσφύγων, όσο και των γηγενών.

Η επίσημη πολιτεία είχε αναφερθεί στις εξελίξεις με τρόπο που να δικαιολογεί τις πολιτικές της επιλογές και να επικαλύπτει ευθύνες και διαστάσεις της ήττας, συνυπολογίζοντας πάντα τις διεθνείς και ελληνοτουρκικές ισορροπίες.

Τον αρχικό θρήνο για τις χαμένες πατρίδες, ακολούθησε μια επιλεκτική σιωπή. Η εκκωφαντική απουσία της προσφυγικής ιστορίας από τη διδακτέα ύλη του Σχολείου ως τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η αποσιώπηση και επιλεκτική λήθη πτυχών της γεωγραφικής, κοινωνικής και πολιτισμικής προσφυγικής διαδρομής, και μια υπόκωφη εχθρότητα συχνά συγκαλυμμένη πίσω από ένα ειδυλλιακό φαντασιακό μανδύα¹⁰, είχε υιοθετηθεί για πολύ καιρό από την επίσημη πολιτεία.

Η σιωπή έσπασε αρχικά με τη συμβολή της λογοτεχνίας, και πολύ αργότερα με τη φωνή ιστορικών προσφυγικής προέλευσης. Η κοινωνία των πολιτών αλλά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες -ως δικαιωματικά αλλά περιθωριοποιημένα μέλη της, παλινδρομούσαν ανάμεσα στη σιωπή και στα μνημόσυνα.

Προς αυτή την κατεύθυνση επιδιώκει να κινηθεί η παρούσα εργασία: να δώσει λόγο και χώρο στους πρόσφυγες ως δρώντα υποκείμενα πλέον, για να διερευνηθούν οι διακυμάνσεις της συλλογικής τους ταυτότητας και των τρόπων και του βαθμού ενσωμάτωσής τους από τη ρήξη του 1922-23 ως τη σημερινή παγκοσμιοποιημένη και πολυπολιτισμική μας πραγματικότητα. Αλλά και να διευρυνθεί ο ορίζοντας γνώσης, άρα και προσδοκίων, για τη συγκρότηση και τη συνοχή μιας πολυπολιτισμικής πλέον κοινωνίας, όπου η συνύπαρξη με τον εκάστοτε Άλλον-πραγματικό ή επινοημένο-, θα ευνοεί και δεν θα εμποδίζει την ταυτοτική συγκρότηση όλων των πλευρών.

---

¹⁰ "ΣΟ ΠΕΡΑΝ ΤΗ ΜΑΧΑΛΑΝ ΜΟΥΧΑΜΠΕΤΙΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΝ", Εκδήλωση της Ομάδας Γυναικών Καστορείου και του Συλλόγου Ποντίων Λακωνίας «Ο ΠΟΝΤΟΣ», 27/7/2025, Νέα Λιβερά Καστρίου Λακωνίας. <https://youtu.be/xTYJ3eiRrXQ?si=cT-az7tHqe1KOCay> [πρόσβαση 1/5/2026].

Οι «μικρές» ιστορίες των ανθρώπων, δηλωτικές του τρόπου πρόσληψης μιας συχνά περιφρονημένης και αποσιωπημένης πραγματικότητας, μπορούν να μας μάθουν πολύ ενδιαφέροντα πράγματα για τη «μεγάλη» ιστορία. Αρκεί να βρούμε την γόνιμη ισορροπία, ως ερευνητές, ανάμεσα στην απαραίτητη συναισθηματική μας εμπλοκή, και σε μια πιο διεισδυτική προσέγγιση.

Η επιλογή ως μεθόδου της συμμετοχικής παρατήρησης¹¹ κρίθηκε αναγκαία για τη μελέτη μιας κοινότητας της οποίας κατά έναν τρόπο αποτελώ μέλος: ο προσφυγικός συνοικισμός Νέα Λιβερά βρίσκεται δίπλα στον χώρο μόνιμης κατοικίας μου, έχω πολύχρονες κοινωνικές σχέσεις με τους ανθρώπους του, και εδώ και μερικά χρόνια, έχω ξεκινήσει έρευνα, ορμώμενη από τη σιωπή/αδιαφορία της τοπικής και της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας για τη δημιουργία και την ιστορία του Συνοικισμού.

Η εστίαση στην Κοινότητα (των προσφύγων, τέως ή νυν κατοίκων του Συνοικισμού), συνδυάστηκε με την επαφή με τον ευρύτερο χώρο των γηγενών, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της συμβίωσης από διαφορετικές οπτικές.

Οι «πληροφορητές» αντιμετωπίστηκαν ως συνεργάτες, σε μια ερευνητική εργασία που επιδιώκει να είναι ενδυναμωτική- χειραφετητική και μετασχηματιστική για τη σύνολη κοινωνία αναφοράς.

Επιδίωξη της συντάκτριας ήταν μια συλλογική – συμπεριληπτική διαδικασία, στα πλαίσια μιας καλής δεοντολογικής πρακτικής¹², με στόχο την νηφάλια αντιμετώπιση και κατάρριψη στερεοτύπων και την εξαγωγή -κατά το δυνατόν- κοινωνικά χρήσιμων συμπερασμάτων.

Οι πρόσφυγες, περιθωριοποιημένοι τοπικά, και όχι μόνο, αλλά και οι γηγενείς (ως υποκείμενα μιας γενικότερης περιθωριοποίησης από το επίσημο εθνικό αφήγημα¹³)

---

¹¹ Patricia Leavy, *Quantitative, Qualitative, Mixed Methods, Arts-Based, and Community-Based Participatory Research Approaches*, Research Design, Second Edition, New York London:2017, Ed. The Guilford Press.

¹² Στο ίδιο, σ.230.

¹³ Επικρατεί η ενασχόληση με πρόσφυγες και προσφυγικό, στον γεωγραφικό χώρο της Βόρειας Ελλάδας

επιδιώχθηκε να αντιμετωπιστούν στη βάση της ισοτιμίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, με σεβασμό στην διαφορετική προσέγγιση και με πολιτισμική ευαισθησία.

Με οδηγό την άποψη ότι τα ερευνητικά ευρήματα μπορούν να γίνουν «σημεία εκκίνησης για ιδέες, δράσεις, σχέδια και στρατηγικές για την έναρξη κοινωνικής αλλαγής»¹⁴, και την ευχή η παρούσα εργασία να αποβεί κοινωνικά χρήσιμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους ήταν αρωγοί σε αυτή την συναρπαστική διαδρομή:

Τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Βασίλη Δαλκαβούκη, την υπομονή του οποίου συχνά οδήγησα στα άκρα, αλλά χωρίς να παραπονεθεί ποτέ για αυτό,

Τον συν-οδοιπόρο, σύν-τροφο και συ-ζυγο Μπάμπη Μπασκουρέλο, τα παιδιά μου Κωστή και Κωνσταντίνα και τον γαμπρό μου Γιάννη για την ενθάρρυνση και πολύπλευρη υποστήριξη,

Και βέβαια τους συνεργάτες και φίλους νεολιβερίτες, για όλα όσα μου εμπιστεύτηκαν, αναστοχαζόμενοι μαζί μου.

~~~~~...~~~~~

¹⁴ Άποψη των Cammarota & Fine, στο Patricia Leavy, *Quantitative, Qualitative, Mixed Methods, Arts-Based, and Community-Based Participatory Research Approaches*, σ.240.

3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

3.1. Προσφυγική εμπειρία και Προφορική Ιστορία

Η εκκωφαντική απουσία της προσφυγικής ιστορίας από τη διδακτέα ύλη του Σχολείου ως τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η αποσιώπηση και επιλεκτική λήθη πτυχών της γεωγραφικής, κοινωνικής και πολιτισμικής προσφυγικής διαδρομής, και μια υπόκωφη εχθρότητα συχνά συγκαλυμμένη πίσω από ένα ειδυλλιακό φαντασιακό μανδύα¹⁵, υιοθετήθηκε για πολύ καιρό από την επίσημη πολιτεία.

Η σιωπή έσπασε αρχικά με τη συμβολή της λογοτεχνίας, και πολύ αργότερα με τη φωνή ιστορικών προσφυγικής προέλευσης. Η κοινωνία των πολιτών αλλά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες ως δικαιωματικά αλλά περιθωριοποιημένα μέλη της, παλινδρομούσαν ανάμεσα στη σιωπή και στα μνημόσυνα. Μόνο πολύ πρόσφατα, επιχειρείται να δοθεί λόγος και χώρος στους πρόσφυγες ως δρώντα υποκείμενα πλέον.

Η μετατόπιση της ματιάς από το κεντρικό στο τοπικό, από το επίσημο αφήγημα στη βιωμένη ιστορία αποτελεί μονόδρομο, και μάλιστα ειδικά για πτυχές του προσφυγικού που σχετίζονται με μιας ορισμένης μορφής εξαιρέσεις ή αποκλίσεις, όπως είναι η απρογραμμάτιστη, πρωτοβουλιακή και τελική φάση πολύμηνης περιπλάνησης, προσφυγική εγκατάσταση στην λεγόμενη Παλαιά Ελλάδα. Αν γενικά ο λόγος των προσφύγων είναι περιθωριοποιημένος και υποτονικός, ειδικά για τη Λακωνία είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Το σπάνιο υλικό από αρχεία και εφημερίδες είναι ανεπαρκές για να ανιχνευτεί η αντανάκλαση των μεγάλων ιστορικών γεγονότων στον τρόπο με τον οποίο επέδρασαν και βιώθηκαν από τους πρόσφυγες. Τρόπο προσέγγιση της μετάβασης αυτής, δεν μπορούσε παρά να αποτελέσει η προφορική ιστορία. Και μάλιστα στη διπλή της διάσταση, ως

¹⁵ *Σο πέραν τη μαχαλάν, μουχαμπέτια και χαράν*, Εκδήλωση της Ομάδας Γυναικών Καστορείου και του Συλλόγου Ποντίων Λακωνίας «Ο Πόντος», 27/7/2025, στη Νέα Λιβερά Καστρίου Λακωνίας, <https://youtu.be/xTYJ3eiRrXQ?si=cT-az7tHqe1KOCay> [πρόσβαση 1/5/2026].

μεθοδολογία συγκέντρωσης δεδομένων «από τα κάτω», αλλά και ως θεωρητική προσέγγιση και αποκωδικοποίηση των μαρτυριών όσων βίωσαν τις ιστορικές εξελίξεις.

Η προφορική ιστορία έχει τις ρίζες της στο απώτερο παρελθόν¹⁶ και γεννήθηκε ως ανάγκη αυτογνωσίας των κοινωνιών πριν την ανακάλυψη της γραφής. Ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις (πόλεμοι, ανταποικιακά και κοινωνικά κινήματα), επέδρασαν στο πέρασμα της ιστορικής γνώσης από τη μελέτη αρχείων και επίσημων πηγών σε μια «ιστορία από τα κάτω»¹⁷, προκειμένου να δοθεί βήμα σε όσους μέχρι τότε αποκλείονταν από τα κυρίαρχα αφηγήματα¹⁸.

Στην Ελλάδα η προφορική ιστορία έχει μικρό παρελθόν. Μόνο πρόσφατα κρίθηκε από τους ιστορικούς ως αξιόπιστη πηγή πληροφοριών¹⁹ και ως νέα αντίληψη της ιστορίας που επικεντρώνεται στις βιωμένες εμπειρίες των ανθρώπων. Η Λαογραφία²⁰ άνοιξε τον δρόμο στη χρήση της εμπειρικής έρευνας. Περνώντας μέσα από τις συμπληγάδες του εθνικού ρομαντισμού²¹, δεχόμενη τις επιδράσεις της αλλαγής της Μεταπολίτευσης και εμπλουτισμένη από τους προβληματισμούς και τη μεθοδολογία άλλων επιστημονικών πεδίων, άρχισε να εμβαθύνει στη μελέτη των αφηγήσεων ζωής²². Η ανάπτυξη της κοινωνικής ανθρωπολογίας, η στροφή του ενδιαφέροντος στην κοινωνική ιστορία, στην ποιοτική έρευνα και τις μικρές ομάδες πληθυσμού, και η ανάπτυξη των σπουδών μνήμης, συντέλεσαν στην ανάπτυξη και αντιμετώπισή της ως διακριτού επιστημονικού χώρου²³.

Η προφορική ιστορία, χώρος υπό διαμόρφωση κατά τον Portelli, δεν είναι απλά μέθοδος όπως θεωρήθηκε αρχικά, αλλά τρόπος χρήσης των προφορικών πηγών στην

¹⁶ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, Αθήνα:2002, Α! Έκδοση, Εκδ. Πλέθρον, σ.55.

¹⁷ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Φωνές από τα κάτω: εισαγωγή», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος: 2021, Εκδ. Ε.Π.Ι., σ.31.

¹⁸ Ομάδες προφορικής ιστορίας, *Η προφορική ιστορία και η συγκυρία της κρίσης*, <http://oralhistorygroups.gr/> [πρόσβαση 24/5/2026].

¹⁹ Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν(επιμ.), Ρινόπουλος Λουκάς (μτφρ), Αθήνα: 2016, Εκδ. Πλέθρον, σ. 17-18.

²⁰ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*. σ.23-24..

²¹ Ο.π.

²² Ο.π.

²³ Στο ίδιο, σ.28.

ιστοριογραφία²⁴ και μάλιστα με έναν πολύ ιδιαίτερο τρόπο: οι πηγές δεν παρέχουν έτοιμα στοιχεία, αλλά αυτά κατασκευάζονται στη διάρκεια της συνέντευξης μέσω της διάδρασης ερευνητή-πληροφορητή. Η προφορική ιστορία είναι μία σχέση παρελθόντος/παρόντος και ιδιωτικού/δημόσιου, όπου η μνήμη αλλά και η ίδια η αφήγηση συγκροτούνται μέσω της προφορικότητας²⁵.

Με την ένταξή της στον χώρο των πολιτισμικών σπουδών, και με την ουσιαστική συμβολή της Luisa Passerini, το υλικό των συνεντεύξεων άρχισε να αντιμετωπίζεται βασικά ως πολιτισμική έκφραση²⁶ με πολυεπίπεδο και ενδιαφέρον περιεχόμενο, στηριγμένο στις βιοαφηγήσεις [life stories]. Ο Schragger σηματοδότησε αυτό το πέρασμα, παρατηρώντας ότι η περιγραφή των γεγονότων δεν συναποτελείται απλά από πληροφορίες, αλλά αποτελεί μια «πολιτισμική παραγωγή», έναν τρόπο επικοινωνίας και νοηματοδότησης του παρελθόντος κατά την παρούσα στιγμή της συνέντευξης²⁷.

Η Luisa Passerini προτείνει έναν διεισδυτικό τρόπο προσέγγισης της προφορικής ιστορίας, αντιμετωπίζοντας τις αμφισβητήσεις της αξιοπιστίας της. Η ιστορία δεν συγκροτείται μόνο από τα γεγονότα, αλλά και από τον τρόπο πρόσληψης και αφήγησής τους από τα δρώντα υποκείμενα. Αυτά τα μέχρι τότε περιθωριοποιημένα και άφωνα -νέα- υποκείμενα που καταθέτουν τις δικές τους ιστορίες μέσω των αφηγήσεων, αποτελούν μια αναγκαία γέφυρα ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό, συνδυάζοντας πολλές οπτικές που καθιστούν πιο αξιόπιστο το αποτέλεσμα. Ο τρόπος αφήγησης, ο βαθμός συνειδητότητας στη διαδικασία αυτο- ή ετερο-προσδιορισμού τους η σημασία της διυποκειμενικότητας στη συγκρότηση της ιστορίας, τονίζουν τις διαστάσεις της μνήμης,

²⁴ Alessandro Portelli, “Un lavoro di relazione. Osservazioni sulla storia orale”, *περιοδ. Ricerche Storiche Salesiane*, 19 (2000) 36,, <https://www.salesian.online/wp-content/uploads/2019/05/7-Portelli-Un-lavoro-di-relazione.-Osservazioni-sulla-storia-orale.pdf> [πρόσβαση 4/5/2026], σ.125.

²⁵ Στο ίδιο, σημείο 2, σ.127.

²⁶ Abrams, Lynn, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Ρινόπουλος Λουκάς (μτφρ), Αθήνα: 2016, Εκδ. Πλέθρον, σ.18.

²⁷ Στο ίδιο, σ.19.

της ιδεολογίας και του υποσυνείδητου των πληροφορητών, που οφείλουμε να παίρνουμε υπ' όψη²⁸.

Η συνέντευξη, ως διαδικασία, είναι μια επικοινωνιακή πρακτική, αλλά δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται μονόπλευρα, ως εργαλείο συλλογής στοιχείων. Είναι μια διωποκειμενική σχέση όπου ο ιστορικός δημιουργεί τις πηγές του σε διάδραση με ένα ζωντανό άτομο²⁹. Οι διάφορες τεχνικές που προτείνει ο Paul Thompson³⁰ μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη καλής «χημείας»³¹ ερευνητή-πληροφορητή στη διάρκειά της. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της προφορικής ιστορίας είναι όμως η επεξεργασία του υλικού των συνεντεύξεων από τον ερευνητή, ώστε να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο ο πληροφορητής ερμηνεύει το παρελθόν του³². Η σημασία της τέχνης του να ακούς, είναι εξίσου σημαντική με την τέχνη να αποκωδικοποιήσεις μια αφήγηση, αφού αυτή υποδηλώνει τον τρόπο με τον οποίο εγγράφηκε ένα γεγονός, και την επεξεργασία που δέχτηκε στην πορεία ώστε να γίνει αφηγήσιμο. Η ανάκληση /συγκρότηση της μνήμης του πληροφορητή είναι μια διαδικασία άξια προσοχής³³.

Όσα στοιχεία συγκεντρωθούν, πρέπει να υποστούν επιστημονική επεξεργασία: να μελετηθούν σε βάθος, ώστε να εντοπιστεί όχι μόνο το *τί*, αλλά και το *πώς*, το *γιατί* και με *ποιον τρόπο* ειπώθηκε και *πώς νοηματοδοτήθηκε*³⁴, τη συγκεκριμένη στιγμή, και διαμέσου μιας συγκεκριμένης σχέσης πληροφορητή- ερευνητή. Με πολλά «δάνεια» θεωρητικών εργαλείων και πρακτικών από άλλα πεδία, η προφορική ιστορία αποτελεί ένα «πολυσύνθετο είδος», μια πλούσια ιστορική πηγή, κατά τον Portelli³⁵.

²⁸ Λουΐζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, (μτφρ.) Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα:1998, Εκδ. Νεφέλη. σ.17.

²⁹ Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, (επιμέλεια) Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Αθήνα: 2015, Εκδ. ΠΛΕΘΡΟΝ, σ.22.

³⁰ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική ιστορία*, Αθήνα: 2002, Εκδ. .Πλέθρον, σ. 275.

³¹ Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, σ.23.

³² Στο ίδιο, σ.33.

³³ Alessandro Portelli, “Un lavoro di relazione. Osservazioni sulla storia orale”.

³⁴ Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, σ.11.

³⁵ Στο ίδιο, σ.13.

Το υλικό των συνεντεύξεων πρέπει να προσεγγιστεί με τρεις τρόπους: σαν κείμενο (στη βάση της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου), σαν περιεχόμενο (διαχωρίζοντας τα «αντικειμενικά» από τα πιο προσωπικά σχόλια) και σαν τεκμήριο³⁶ (αξιολογώντας τον βαθμό αξιοπιστίας της συνέντευξης, σε συνάρτηση και με άλλες συνεντεύξεις, αρχεία ή παραδοσιακές πηγές). Ο ερευνητής πρέπει να έχει διαρκώς κατά νου ότι είναι η ερμηνεία του που θα μετατρέψει τα δεδομένα της συνέντευξης σε ιστορία. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η σημασία της επιτέλεσης³⁷, που είναι δύσκολο να καταγραφεί γραπτά. Η στάση του σώματος, ο τόνος της φωνής, οι εκφράσεις και οι χειρονομίες, αποτελούν άλλο έναν κώδικα που ο ερευνητής πρέπει να λάβει υπόψη. Τα μηνύματα των συνεντεύξεων δεν είναι μόνο λεκτικά.

Γενικά όταν μελετάμε τις προφορικές πηγές, πρέπει να σκεφτόμαστε συνδυαστικά τρία ζητήματα: 1. το συντελεσμένο στο παρελθόν γεγονός, 2. την πράξη της αφήγησης ως παροντικό γεγονός, και 3. τη μεταξύ τους σχέση³⁸. Ο ρόλος του ιστορικού ερευνητή είναι καίριος σε αυτή τη διαδικασία, αφού από ενδιαμέσος γίνεται πρωταγωνιστής στη συγγραφή της ιστορίας. Η συμβολή του συνίσταται στην ανασυγκρότηση του παρελθόντος, χρησιμοποιώντας στοιχεία από την πολιτισμική ανθρωπολογία, την ατομική ψυχολογία και την κριτική ανάλυση του κειμένου. Και όπως τονίζει ο Portelli, η προφορική ιστορία αφορά τα γεγονότα, τη μνήμη και την ερμηνεία τους μέσω της μνήμης³⁹.

Η προφορική ιστορία δεν αφορά μόνο τον ερευνητή, ούτε μόνο το προϊόν της διαδικασίας. Ο ρόλος της στην ταυτοτική συγκρότηση των προσφύγων είναι θεμελιακός. Η προφορική ιστορία επιτρέπει στους πρόσφυγες -ως νέα υποκείμενα- να ξαναβρούν τη φωνή τους, να επαναδιαπραγματευθούν το παρελθόν τους και να εντάξουν το ή τα πολλαπλά τους τραύματα σε μια νέα, συνεκτική αφήγηση ζωής. Τους βοηθά να ξαναπιάσουν το νήμα με το παρελθόν, αποκαθιστώντας τη συνέχεια που έχει διαρραγεί. Τους βοηθά να επαναπροσδιορίσουν τον εαυτό τους και να συνειδητοποιήσουν την πορεία τους όχι πλέον

³⁶ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, σ.329.

³⁷ Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, σ.38.

³⁸ Alessandro Portelli, “Un lavoro di relazione. Osservazioni sulla storia orale”, σ.130.

³⁹ Ο.π.

ως θύματα αλλά ως δρώντα ενεργά υποκείμενα. Ενεργοποιεί τη διαγενεακή μετάδοση της μνήμης με την επεξεργασία του τραύματος. Και ενδυναμώνει μια αίσθηση του ανήκειν: στην -ποντιακή- κοινότητα, αλλά και στην ευρύτερη κοινωνία.

Τούτων δοθέντων λοιπόν, για να κατανοήσουμε την ψυχολογία, τις συμπεριφορές και την «δομή της αίσθησης» των ίδιων των προσφύγων μέσα από τις προφορικές τους μαρτυρίες στα πλαίσια της νέας χωροχρονικής πραγματικότητας, θα σταθούμε σε μερικές κομβικές έννοιες, απαραίτητες για να προσεγγίσουμε και να αποκωδικοποιήσουμε τις συνεντεύξεις. Θα ξεκινήσουμε από τις έννοιες της μνήμης και της μεταμνήμης, μια και έχουμε να κάνουμε βασικά με απογόνους των προσφύγων πρώτης γενιάς.

~~~~~...~~~~~

3.2. Μνήμη και Μεταμνήμη

Η μνήμη και η διαδικασία της ενθύμησης βρίσκονται στον πυρήνα της προφορικής ιστορίας. Μνήμη συνήθως εννοούμε την ικανότητα του ατόμου να αντιμετωπίζει γεγονότα, να τα επεξεργάζεται και να τα αποθηκεύει, δηλαδή και τη διαδικασία συνειδητής ανάκλησης μιας εμπειρίας, αλλά και το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας⁴⁰. Οι σπουδές μνήμης (memory studies) ως διακριτό, διεπιστημονικό ερευνητικό πεδίο άρχισαν να αναπτύσσονται έντονα από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η κατάρρευση των μεγάλων ιδεολογιών, η εμμονή στη μελέτη του Ολοκαυτώματος, η διεκδίκηση του δικαιώματος στη μνήμη από ως τότε περιθωριοποιημένες ομάδες, η τεχνολογική ανάπτυξη που επέτρεψε ψηφιοποίηση και διαδικτυακή κυκλοφορία τεκμηρίων, αλλά και η δημοσίευση έργων, όπως το *Lieux de Mémoire* (Τόποι Μνήμης) του Pierre Nora στη Γαλλία (από το 1984) και η αγγλική μετάφραση του έργου του Maurice Halbwachs (1980), αποτέλεσαν το απαραίτητο θεωρητικό πλαίσιο για τη θεμελίωση του πεδίου.

---

⁴⁰ Ιωάννης Μούρθος, *Κοινωνική μνήμη και ταυτότητα στην αρχαία ελληνική πόλη*, διδακτορική εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα:2021, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/49232> [πρόσβαση 2/5/2026], σ.17.

Πολλοί επιστήμονες από πολλούς επιστημονικούς κλάδους από τότε έχουν επιχειρήσει να δώσουν έναν επαρκή ορισμό. Ο κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs ανέδειξε τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, ο ιστορικός τέχνης Warburg διερεύνησε τη λεγόμενη εικονογραφική/εικονική έκφραση της μνήμης, ο κοινωνικός ανθρωπολόγος Paul Connerton ασχολήθηκε με τη σωματική μνήμη στη βάση της ψυχανάλυσης και της γνωσιολογίας, ο αιγυπτιολόγος Jan Assmann, στρεφόμενος στον υλικό πολιτισμό, ανέλυσε την πολιτισμική μνήμη, της οποίας βασικό χαρακτηριστικό θεωρεί τη διαδικασία ταυτοτικής συγκρότησης, και ο φιλόσοφος Paul Ricoeur ανέλυσε τη σχέση μνήμης-λήθης και ιστορίας⁴¹.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έδωσε αφορμές για προβληματισμούς⁴² για τη συλλογική και κοινωνική διάσταση της μνήμης και τον ρόλο του υποκειμένου στη συγκρότηση και νοηματοδότηση της. Ενώ ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μέσα από την εμπειρία του Ολοκαυτώματος (με τη μνήμη-τραύμα), αποτέλεσε το έναυσμα για την επεξεργασία του τραύματος ως εργαλείου ερμηνείας της μνήμης⁴³. Οι προσφυγικές ροές που σημάδεψαν το ξεκίνημα του 20ού αιώνα (και εξακολουθούν με ιδιαίτερη βιαιότητα), είναι οι θρυαλλίδες που ενεργοποιούν σύγχρονους προβληματισμούς για τη δομή και το ρόλο της μνήμης σήμερα.

Η μνήμη αν και διαπραγματεύεται το παρελθόν, αφορά το παρόν, και αποτελεί κατά τον Halbwachs⁴⁴ ανακατασκευή του παρελθόντος, που συμβαίνει σήμερα, σε ένα δοσμένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Έτσι η μνήμη δεν είναι μια αποθήκη άντλησης βιωμένων εμπειριών, αλλά μια ενεργή διαδικασία απόδοσης νοήματος, που καθορίζει την ταυτότητά μας. Υποκείμενο της είναι το άτομο, αλλά είναι η συλλογικότητα που καθορίζει τη μνήμη των ατόμων. Σύμφωνα με τον Halbwachs το άτομο ποτέ δεν θυμάται μόνο του, αλλά

---

⁴¹ Ιωάννης Μούρθος, *Κοινωνική μνήμη και ταυτότητα στην αρχαία ελληνική πόλη*, σ. 20-40.

⁴² Κακλαμάνη Μαρία *Οι Άγνωστες Εκχειρίδες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: μία διδακτική πρόταση με αξιοποίηση του κινηματογράφου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Κοινωνικών & Ανθρωπιστικών Σπουδών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα 2025, <https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/3327/ELENI%20KOTSIDOU.%20pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [πρόσβαση 24/5/2026]. σ. 56.

⁴³ Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Διαχείριση της τραυματικής μνήμης. Θύτες και θύματα*, Αθήνα: 2015, Εκδ. Gutenberg.

⁴⁴ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα: 2018, Εκδ. Νεφέλη σ. 21.

λειτουργεί υπό την επίδραση του κοινωνικού χώρου στο οποίο ανήκει, και από τις προηγούμενες εμπειρίες του οποίου εξαρτάται άμεσα. Η μνήμη λοιπόν αποτελείται από κοινές αναπαραστάσεις του παρελθόντος, που διαφυλάττει, επεξεργάζεται και μεταβιβάζει μια ομάδα στα νεότερα μέλη της. Αποτελεί βασικό στοιχείο ταυτοτικού προσδιορισμού, συλλογικής συνοχής, και τρόπος προσανατολισμού σε ένα νέο περιβάλλον.

Η μνήμη είναι μια νοητική διεργασία που ξεκινά από τις ανάγκες του παρόντος, συνδυάζοντας τη βαρύτητα των παλιών αναπαραστάσεων και τη δυναμική των σημερινών αντιλήψεων και αναγκών. Κατά την Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν⁴⁵, η συγκρότηση της μνήμης συντελείται σε τρία στάδια/χρονικότητες: το πρώτο είναι η Εισροή, η βιωμένη εμπειρία, που εξαρτάται από το *habitus*, το πολιτισμικό υπόστρωμα του υποκειμένου και το κοινωνικό πλαίσιο, την ομάδα ή κοινότητα στο οποίο ανήκε τότε. Το δεύτερο είναι η Μετάπλαση, η εσωτερική διεργασία του αρχικού βιώματος, στην επιλογή, λήθη ή μετασχηματισμό του οποίου προβαίνει το υποκείμενο με βάση το αξιακό και ιδεολογικό του φορτίο. Το τρίτο είναι η Εκροή, η αφήγησή του κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, που διέπεται όχι μόνο από υποκειμενικότητα, αλλά και διυποκειμενικότητα, αφού ο τρόπος αφήγησης των γεγονότων εξαρτάται από τη σχέση ερευνητή-πληροφορητή.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο ορισμός της «λαϊκής» μνήμης από την Collard, που αναφέρεται σε ιδιωτικές εμπειρίες, οι ερμηνείες των οποίων διαφέρουν από τις κυρίαρχες, και απορρέουν από διάλογο ή αντιπαράθεση ανάμεσα στην ατομική αντι-μνήμη και την συλλογική, κάποτε δημόσια μνήμη⁴⁶. Σε αυτή τη λαϊκή μνήμη θα στραφεί το ενδιαφέρον μας εδώ, διερευνώντας τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς συγκρότησης και επικοινωνίας της. Στην έννοια της αντι-μνήμης έχει αναφερθεί ο Michel Foucault⁴⁷, μιλώντας για τη μνήμη που συγκροτείται ενάντια στο επίσημο αναμνηστικό αφήγημα ή την επίσημη επιβολή λήθης. Είναι το είδος της μνήμης που τη συνδέει με την πλευρά των ηττημένων, των οποίων το αφήγημα αποσιωπά, ή απαγορεύει η επίσημη θριαμβεύουσα

---

⁴⁵ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στον Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: 2003, Εκδ. Πλέθρον, σ.212.

⁴⁶ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, σ. 25.

⁴⁷ Ιωάννης Μούρθος, *Κοινωνική μνήμη και ταυτότητα*, σ.43.

εξουσία. Είναι ένα εργαλείο αμφισβήτησης της επίσημης ιστορίας, που αντί για τις συνέχειες, προβάλλει τις ασυνέχειες και τις ρήξεις.

Η αναφορά στη μνήμη θα ήταν ελλιπής αν παραλείπαμε την πλευρά της λήθης. Αν η μνήμη είναι μπούσουλας προσανατολισμού, το ίδιο ισχύει και για τη λήθη. Προκειμένου να μελετήσουμε τους τρόπους και τις διαδικασίες συγκρότησης της προσφυγικής μνήμης, είναι απαραίτητο να κάνουμε το ίδιο και για τις μορφές της προσφυγικής λήθης-αν θεωρείται δόκιμος ο όρος. Οι άνθρωποι επιλέγουν όχι μόνο τί θέλουν να θυμούνται, αλλά και τι θέλουν να διαγράψουν από τη μνήμη τους. Η προσπάθεια κατανόησης του παρελθόντος εμπεριέχει μια εσωτερική -συχνά συγκρουσιακή- διαδικασία, μέσα από την οποία γίνεται ο επαναπροσδιορισμός του παρελθόντος προκειμένου να μεταβιβαστεί στις επόμενες γενεές⁴⁸.

Ο Ricoeur ορίζει τη μνήμη ως αγώνα κατά της λήθης⁴⁹. Λήθη και αποσιώπηση ήταν η απάντηση τόσο των φορέων εξουσίας (όσο και των ίδιων των -πρώτης γενιάς- προσφύγων) από τη μεριά του κράτους και των θεσμών για να καταλαγιάσει η συγκρουσιακή ατμόσφαιρα και να δικαιωθούν οι πολιτικές επιλογές των υπευθύνων, και από τη μεριά των προσφύγων προκειμένου να απωθηθούν οι τραυματικές τους εμπειρίες⁵⁰. Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν τονίζει την ανάγκη μετασχηματισμού του παρελθόντος σε αποκατάσταση των ηττημένων της ιστορίας με αντικατάσταση της λήθης από την ιστορία του παρόντος με το βλέμμα στο μέλλον και σημείο εκκίνησης το παρελθόν⁵¹. Οι εκκωφαντικές σιωπές ειδικά στον προσφυγικό λόγο, είναι σημαντική πηγή πληροφοριών στις συνεντεύξεις και ως τέτοιες πρέπει να αντιμετωπίζονται.

Ως ιδιαίτερος τρόπος διαχείρισης του παρελθόντος για την προσαρμογή στο παρόν με την ελπίδα μιας μελλοντικής ενσωμάτωσης στη νέα «πατρίδα», η προσφυγική μνήμη αξίζει να προσεγγιστεί πρώτα στη θεωρητική της διάσταση. Η μνήμη του 1922-23 σήμερα,

---

⁴⁸ Ιωάννης Μούρθος, *Κοινωνική μνήμη και ταυτότητα*, σ.43.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ.26.

⁵⁰ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα: 2014., Εκδ. Πόλις, σ.100.

⁵¹ Στο ίδιο, σ.463.

έχει όλα τα χαρακτηριστικά ενός «τόπου μνήμης»⁵² σύμφωνα με τον προσδιορισμό του Pierre Nora. Αποτελεί έναν συμβολικό τόπο/σημείο αναφοράς, φορτισμένο με ιστορικά γεγονότα και πολιτιστική κληρονομιά. Ο Αντώνης Λιάκος θεωρεί⁵³ ότι δεν ήταν αποτέλεσμα μιας εξέλιξης, αλλά προϊόν μιας συνειδητής κατασκευής, με πρωτεύοντα τον ρόλο των προσφύγων και της λογοτεχνίας, κατά τη δεκαετία του 1960. Η κατασκευή του ακολούθησε μια πολυκύμαντη πορεία: από τη νοσταλγία για την απώλεια, πέρασε στην προσπάθεια προσαρμογής στη νέα κατάσταση, για να καταλήξει σε αντικείμενο συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων, παρακολουθώντας (και επηρεαζόμενο από) τη δίνη των πολιτικών εξελίξεων.

Τα κίνητρα των δύο συμβαλλόμενων μερών ήταν διαφορετικά⁵⁴: η ελληνική πολιτεία, εργαλειοποίησε την προσφυγική μνήμη για να αποκρύψει τις πολιτικές συνέπειες της ήττας, να ομαλοποιήσει τις διαταραγμένες σχέσεις με την Τουρκία και να συμπεριλάβει πολιτισμικά τους εξωελλαδίτες στο ελληνικό εθνικό αφήγημα⁵⁵. Από τη μεριά τους οι πρόσφυγες μέσω της μνήμης, επιχείρησαν να διαχειριστούν το παρελθόν αναδιαμορφώνοντας τις προηγούμενες ταυτότητες⁵⁶ έτσι ώστε να τους επιτρέψουν να ενταχθούν στη νέα πραγματικότητα, με παθητικό, (επίκληση του Τραύματος, νοσταλγία των χαμένων πατρίδων), ή ενεργητικό διεκδικητικό, (συσπείρωση σε συλλογικότητες, συντήρηση ηθών και εθίμων, επαγγελματική δραστηριοποίηση κ.λπ.) τρόπο⁵⁷.

Μια σχετικά νεότερη έννοια που αναφέρεται στη μνήμη, είναι η μετα-μνήμη⁵⁸: η ικανότητα βίωσης ενός τραύματος από τις επόμενες γενεές, ως μορφή μνήμης που δεν

---

⁵² Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, Γιάννης Παπαθεοδωρίδης (μτφρ.), <https://www.academia.edu/60065476/> [πρόσβαση 24/5/2026].

⁵³ Αντώνης Λιάκος, «Το «1922» κι εμείς». Εισαγωγή, στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα: 2011, Εκδ. Νεφέλη, σ. 11.

⁵⁴ Χάρης Εξερχτόγλου «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης» στο ίδιο, σ. 191.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 194.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ.195.

⁵⁷ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Εισαγωγή», στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, *Τζην στον χώρο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*, Αθήνα: 2026, Εκδ. Πεδίο, σ. 15.

⁵⁸ Marianne Hirsch *The Generation of Post memory* 2008, Poetics Today, https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf [πρόσβαση 3/5/2026].

στηρίζεται στα ίδια τα γεγονότα, αλλά στις αναπαραστάσεις τους, η κληρονομημένη στους επιγόνους μνήμη ενός τραυματικού γεγονότος. Το Τραύμα αντιμετωπίζεται συνήθως μόνο ως επώδυνη, ατομική ή συλλογική εμπειρία, χωρίς την ψυχολογική του διάσταση⁵⁹, αν και τραύμα δεν είναι μόνο η πληγή, αλλά και το σημάδι που μένει η που χάνεται. Σε πολλές περιπτώσεις κρίσεων, όπως πχ την περίοδο του Πολέμου στο Βιετνάμ, υιοθετήθηκε ο όρος «διαταραχή μετατραυματικού στρες»⁶⁰ (PTSD), και επιχειρήθηκε μια ψυχολογικοποίηση του πολιτικού⁶¹.

Ο όρος της μετα-μνήμης χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από την Marianne Hirsch⁶², που δικαιολογεί τη χρήση του «μετα» ως δηλωτικού μιας ταλάντευσης μεταξύ συνέχειας και ρήξης⁶³. Η μετα-μνήμη περιγράφει τη σχέση ανάμεσα σε εκείνους που έγιναν μάρτυρες πολιτιστικών ή συλλογικών τραυμάτων με τις επόμενες γενιές, εμπειρίες που -οι τελευταίες- "θυμούνται"⁶⁴ μόνο μέσω των ιστοριών, των εικόνων και των συμπεριφορών μεταξύ των οποίων μεγάλωσαν. Αλλά η μεταφορά αυτών των εμπειριών έχει τέτοιο συναισθηματικό φορτίο που δίνει την εντύπωση ότι έχουν βιωθεί και από τους επόμενους. Αυτές οι «μη μνήμες» (not memories)⁶⁵ που μεταβιβάζονται μέσω της ενσώματης μνήμης, της οικογένειας και των εικόνων, αποτελούν το υλικό της μεταμνήμης.

Η μεταμνήμη δεν είναι κίνημα, μέθοδος ή ιδέα, αλλά μια συγκεκριμένη δομή διαγενεακής μεταβίβασης ενός τραύματος από αυτούς που το βίωσαν στις επόμενες γενιές⁶⁶. Η σύνδεση της με το παρελθόν δεν διαμεσολαβείται από μια ανάκληση (recall) αλλά από την ενεργοποίηση του φαντασιακού. Πατώντας πάνω στις απόψεις του Hallbwaks για τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης⁶⁷, των κατηγοριοποιήσεων του J .Assmann⁶⁸ της

---

⁵⁹ Κ. Κολοβός, *Το τραύμα του εκπατρισμού ως ταυτότητα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2023, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/54716> [πρόσβαση 19/12/2025], σ.69.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.70.

⁶¹ Στο ίδιο, σ.71.

⁶² Marianne Hirsch, *The Generation of Post memory*, σ. 106.

⁶³ Ο.π..

⁶⁴ Ο.π.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ.109.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ.111 & 114.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.109.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ.110.

μνήμης σε επικοινωνιακή (που μεταβιβάζεται διαγενεακά ανάμεσα σε ζώντες σωματικά και συναισθηματικά) και σε πολιτισμική (που λειτουργεί διαμέσου επιτελέσεων, μνημείων κ.λπ. μέσω συμβολικών συστημάτων), και της περαιτέρω επεξεργασίας της Aleida Assmann⁶⁹, η Marianne Hirsch συνεισέφερε με τη μελέτη του τραύματος και των επιπτώσεών του στον τρόπο διαγενεακής μεταβίβασης μιας εμπειρίας.

Αντιμετωπίζει το τραύμα (εξ αιτίας πολέμων, φυσικών καταστροφών ή εκτοπίσεων) ως ρήξη της συνέχειας της σχέσης μεταξύ ατόμου, κοινωνίας και επίσημων μορφών μνήμης⁷⁰. Και προσδιορίζει τη μεταμνήμη ως δομή προς αποκατάσταση της διαρραγείσας συνέχειας, με χρήση μορφών διαμεσολάβησης που φέρουν έντονη τη συναισθηματική σφραγίδα⁷¹. Στη διαδικασία αυτή κεντρικός είναι ο ρόλος της οικογένειας, των καλλιτεχνικών μορφών έκφρασης, και ειδικά της φωτογραφίας⁷² (που ο Roland Barth χαρακτηρίζει ομφάλιο λώρο που συνδέει αδιάσπαστα την φωτογραφική εικόνα και το εικονιζόμενο αντικείμενο⁷³). Η μεταμνήμη είναι ο τρόπος και το αποτέλεσμα της μετάδοσης σε, αλλά και πρόσληψης της τραυματικής εμπειρίας του 1922-23 από, τις επόμενες γενιές. Από αυτήν αντλείται κυρίως το υλικό των συνεντεύξεων, αφού έχει πλέον χαθεί η πρώτη γενιά των προσφύγων.

Οι πρόσφυγες υπέκυψαν σε έναν «νοσταλγικό αποπροσανατολισμό» μεταφερόμενοι σε έναν χώρο ανοίκειο, έχοντας χάσει ταυτοτικά στοιχεία που ως τότε τους καθόριζαν⁷⁴. Η αναγκαστική μετανάστευση σηματοδότησε μια κατάσταση κρίσης και συνοδεύτηκε από ποικίλα τραυματικά γεγονότα⁷⁵. Το αρχικό τραυματικό γεγονός ακολούθησαν και άλλα⁷⁶. Το τραύμα της έλλειψης βασικών μέσων διαβίωσης στην αρχή,

---

⁶⁹ Marianne Hirsch, *The Generation of Post memory*, σ.110.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 111.

⁷¹ Ο.π.

⁷² Στο ίδιο, σ.115.

⁷³ Roland Barthes, *Ο φωτεινός θάλαμος, Δοκίμιο για τη φωτογραφία*, (μτφρ.) Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: 1983, Εκδ. Κέδρος-Ράππα.

⁷⁴ Thea Halo *Ούτε το όνομά μου*, Μαρία Φράγκου (μτφρ), Αθήνα: 2001, Εκδ. Γκοβόστη.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ.77.

⁷⁶ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Εισαγωγή», στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής (επιμ.), *Τχνη στον χώρο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*, Αθήνα:2026, Εκδ. Πεδίο, σ.17.

το τραύμα της απόρριψης/εκμετάλλευσης/υποτίμησης από τους ντόπιους, στα οποία προστέθηκαν αργότερα και τα τραύματα της περιόδου 1940-1949 – όσο κι αν τα τελευταία δεν επηρέασαν μόνο τους πρόσφυγες.

Η προσέγγιση και ερμηνεία του Τραύματος και των επιπτώσεών του θα παραμείνει ελλιπής, αν δεν αναφερθούμε και σε μια διάσταση που αποσιωπάται, τόσο από την επίσημη πολιτεία, όσο και από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Οι πρόσφυγες δεν ήταν μόνο θύματα, αλλά και «πολιτικά υποκείμενα με εμπρόθετη δράση»⁷⁷. Η αντιπαράθεση με τις κρατικές πολιτικές, η διεκδίκηση της συμμετοχής τους στην ελληνική κοινωνία ως πολίτες με δικαιώματα, η συγκρότηση κοινότητας μέσα στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία, είναι επίσης τρόποι «συνομιλίας» με το τραυματικό παρελθόν. Η προσέγγιση αυτής της πλευράς της δράσης τους μας ωθεί να ξανασκεφτούμε τη διάσταση του «πολιτικού» στα πλαίσια ενός κράτους που μετασχηματίζεται. Οι πρόσφυγες εκτός από θύματα, ήταν επίσης υποκείμενα (με την έννοια της συνειδητότητας που αποδίδει σε αυτά ο Michel Foucault⁷⁸), που αμφισβητούσαν τις σχέσεις εξουσίας και προέβαιναν συχνά σε πράξεις κοινωνικής ανυπακοής.

~~~~~...~~~~~

3.3. Μνήμη, ταυτότητα και χώρος.

Μνήμη και ταυτότητα αλληλοσυγκροτούνται, αφού «η ταυτότητα συμμετέχει στην επιλογή των στοιχείων του παρελθόντος που γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε αυτή να διασφαλίζεται στο παρόν και το μέλλον»⁷⁹, και είναι η μνήμη που καθορίζει την ταυτότητά μας⁸⁰. Γίνεται αντιληπτό, έτσι, ότι μόνο μια σφαιρική πολυεπίπεδη προσέγγιση θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς επίδρασης των γεγονότων στην ψυχολογία

⁷⁷ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Εισαγωγή», σ.15.

⁷⁸ Γ. Κακολύρης, *Michel Foucault: Υποκείμενο, γνώση, εξουσία*, Κεφ.13, ΕΑΠ, Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Νοέμβριος 2013, <https://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2013/11/Kakoliris-G.-M.-Foucault.-Ypokeimeno-gnosi-exousia-1.pdf>, [πρόσβαση 24/5/2026], σ.213.

⁷⁹ Σταυρούλα Σωτηροπούλου, *Από την «απαγορευμένη» τραυματική στην αποδεκτή δημόσια μνήμη: Εστιάζοντας στον δικτυακό τόπο του Ιδρύματος Ανταλλαξίμων της Λοζάνης και στο έργο του Kemal Yalçın «Μια προίκα αμανάτι»*, διπλωμ. εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, σ.21.

⁸⁰ L.Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, σ.119.

και στον τρόπο πρόσληψης τους από τους πρόσφυγες, και κατά συνέπεια, στη συγκρότηση της ταυτότητας τους.

Ο προσδιορισμός των εννοιών ταυτότητα και ετερότητα προέρχονται από δύο επιστημονικά πεδία, την ψυχολογία και την ανθρωπολογία. Η πρώτη ασχολείται με τη συγκρότηση του εαυτού, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, ενώ η ανθρωπολογία ασχολείται κυρίως με την ετερότητα, τις πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στις κοινωνίες⁸¹. Ο Deleuze έχει υποστηρίξει ότι η ταυτότητα είναι μια διαρκής και δυναμική διαδικασία που αναδεικνύεται μέσα από τη διαφορά⁸², ενώ ο Ricoeur θεωρεί ότι η ετερότητα συμμετέχει στη συγκρότηση της ταυτότητας⁸³.

Η συγκρότηση των εθνικών κρατών προσανατόλισε την ιστοριογραφία στην απόδειξη της συνέχειας και της ομοιογένειας της εθνικής ομάδας, σε αντιπαράθεση με την ετερότητα, της οποίας προβάλλονται συνήθως τα αρνητικά χαρακτηριστικά. Οι βίαιες μετακινήσεις που ακολούθησαν το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εξελίχθηκαν την εποχή αντικατάστασης των αυτοκρατοριών της Ευρώπης και της Μεσογείου από εθνικά κράτη. Η διαδικασία αυτή προκάλεσε ριζικές αλλαγές στον τρόπο και στους όρους του συν-ανήκιν⁸⁴, και συνακόλουθα στους ταυτοτικούς προσδιορισμούς.

Ειδικά στην Ελλάδα της μετά την Μικρασιατική Καταστροφή εποχής, για τους γηγενείς ο πρόσφυγας, ως πριν εξωελλαδικός «Άλλος», τώρα έπρεπε να ενταχθεί στο εθνικό φαντασιακό⁸⁵. Ενώ οι ελλαδικοί Έλληνες, προ του 1923 πολιτισμικά «Δικοί» για τους πόντιους με ελληνική συνείδηση, με τη μετεγκατάσταση των προσφύγων στην

⁸¹ Έφη Αβδελά, «“Ετερότητα” και “Ταυτότητα”: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», παρέμβαση στο διήμερο σεμινάριο *Ετερότητα και Ταυτότητα: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και κειμενικές απεικονίσεις* που οργάνωσε ο Στέφανος Πεσμαζόγλου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 2 και 3 Δεκεμβρίου 1994, <https://pandemos.panteion.gr/scholar/items/39516bdb-9211-422b-a561-19c4ad140e62.pdf> [πρόσβαση 4/5/2026].

⁸² Αλεξία Ηλιάδου, *Το υποκείμενο στον δυτικό κόσμο*, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα 2020-2022, Ε.Κ.Π.Α. Τμήμα Φιλοσοφίας, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3396588/file.pdf>, σ. 33.

⁸³ Paul Ricoeur, *Ο εαυτός ως άλλος*, Αθήνα: 2008, Εκδ. Πόλις, σ.412.

⁸⁴ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, σ.13.

⁸⁵ Δημήτρης Σταματόπουλος, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα: 2011, Εκδ. Νεφέλη, σ.99.

Ελλάδα, μετατράπηκαν (τουλάχιστον αρκετοί) σε «Άλλους»⁸⁶. Οι βίαιες αυτές εναλλαγές ρόλων αφορούσαν και τους Τούρκους ως πρόσφυγες : Οι Τούρκοι στην ποντιακή γη ήταν φίλοι και γείτονες, εργοδότες ή συνεργάτες. Κάποια χρονική στιγμή μετατράπηκαν, - τουλάχιστον μερικοί εξ αυτών- σε διώκτες, αν και η προσφυγική τους μοίρα ήταν κοινή, ως αποτέλεσμα της υποχρεωτικής ανταλλαγής⁸⁷. Ενδοποντιακά μιλώντας, άνθρωποι που στον Πόντο μπορεί να ήταν ταξικά ή γεωγραφικά διαχωρισμένοι⁸⁸, ερχόμενοι στην Ελλάδα, σε ένα εχθρικό περιβάλλον, συνενώθηκαν αποτελώντας ένα σύνθετο «Εμείς». Η ανασυγκρότηση μιας ποντιακής ταυτότητας σε τέτοιο συγκρουσιακό περιβάλλον συντελέστηκε και στα πλαίσια του οφείλει να προσεγγιστεί.

Η μνήμη, ωστόσο, αλληλεπιδρά και με τον χώρο, τον οποίο συγκροτεί και όπου συγκροτείται. Με τη συμβολή των Michel Foucault⁸⁹, Henri Lefebvre⁹⁰, των *Annales*⁹¹, της μικροϊστορίας⁹², και τη χωρική στροφή⁹³ του τέλους της δεκαετίας του 1980, αναδείχθηκε η σχέση μνήμης και χώρου.

Ο χώρος, ως βιωμένος τόπος των χαμένων πατρίδων, και ως ο προς επανοικειοποίηση χώρος της νέας πατρίδας/μη πατρίδας, αποτέλεσε βασικό στοιχείο συγκρότησης της προσφυγικής μνήμης. Η χωρική διάσταση του προσφυγικού ζητήματος περιλαμβάνει την προσπάθεια ανασύστασης της χαμένης γενέθλιας γης στον νέο χώρο

⁸⁶ Thomas Sideris, *Οι δικοί μας ξένοι. Η εγκατάσταση των προσφύγων μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης*, Αθήνα: 2013, CMYK ΕΠΕ, σ.158.

⁸⁷ Ό.π.

⁸⁸ Χάρης Εξεργιόγλου «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης» στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα: 2011, Εκδ. Νεφέλη, σ.193-194.

⁸⁹ Έδινε σημασία στις έννοιες του χώρου και του τόπου, για την κατανόηση της ιστορίας των κοινωνιών, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, κλπ (επιμ), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα:016, Εκδ. Πλέθρον, σ.12.

⁹⁰ Υπογράμμιζε την ιδεολογική, πολιτική και ιστορική ποιότητα του χώρου, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, κλπ (επιμ), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα:016, Εκδ. Πλέθρον, σ.12.

⁹¹ Έβλεπαν τον χώρο ως ενεργό ιστορικό παράγοντα, ενδεικτικά το έργο του Φερνάν Μπρωντέλ (Fernand Braudel), *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, Κλαίρη Μιτσοτάκη (μτφρ), Αθήνα: 2006, Εκδ. MIET.

⁹² Ασχολήθηκε με την μικρή κλίμακα, την τοπικότητα, πχ Carlo Ginzburg, *Το τυρί και το σκουλήκι. Ο κόσμος ενός μολυνά τον 16ο αιώνα*. Κώστας Κουρεμένος (μτφρ), Αθήνα: 2008, Εκδ. Αλεξάνδρεια.

⁹³ Στη βάση της οποίας άρχισε να αντιμετωπίζεται ο χώρος όχι πια στατικά, αλλά ως αποτέλεσμα κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, κλπ (επιμ), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα:016, Εκδ. Πλέθρον, σ.12.

εγκατάστασης. Μία παράμετρος που δεν αναφέρεται συχνά, είναι ότι οι πρόσφυγες, με την είσοδό τους στην Ελλάδα, αποκτούσαν αυτόματα την ελληνική ιθαγένεια⁹⁴. Αποκτούσαν έτσι δικαίωμα στη γη και συνακόλουθα δικαίωμα ψήφου ως συνδιαμορφωτές του πολιτικού συστήματος.

Ο τρόπος με τον οποίο οι πρόσφυγες οριοθετούν, διαμορφώνουν και βιώνουν τον χώρο ξεκινά από μια αντίφαση: υποχρεώνονται, ή επιλέγουν, να εγκατασταθούν σε μια περιοχή, ενώ η καρδιά τους έχει παραμείνει στον γενέθλιο τόπο από τον οποίο απομακρύνθηκαν βίαια. Οι χωρικές σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ τους και μεταξύ γηγενών και προσφύγων, διαφέρουν από τόπο σε τόπο. Η προσέγγιση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων είναι σημαντική για τη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής παραγωγής του χώρου μελέτης. Από τη διερεύνηση της συγκεκριμένης σχέσης των ποντίων προσφύγων με τον συνοικισμό, σε μια προσπάθεια επούλωσης του τραυματικού παρελθόντος μέσω της προσθήκης ενός επιθετικού προσδιορισμού «Νέα» στη Λιβερά, ως χαμένη πατρίδα, προκύπτουν και τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας.

-Πώς επέδρασε στην ταυτοτική συγκρότηση των προσφύγων η βίαια υποχρεωτική απ-εγκατάσταση από τον γενέθλιο τόπο του Πόντου, στην εγκατάσταση στη Νέα Λιβερά;

-Πώς μεταφέρθηκαν και επανεδαφικοποιήθηκαν οι μνήμες του Πόντου στον νέο χώρο εγκατάστασης;

-Πώς αποτυπώθηκαν στον χώρο οι προσπάθειες ένταξης/αφομοίωσης, οι πολιτισμικές συγκρούσεις και οι συμβιβασμοί;

-Πώς επέδρασε το χωροχρονικό ΠΡΙΝ του γενέθλιου τόπου, στο χωροχρονικό ΜΕΤΑ της Νέας Λιβεράς;

⁹⁴ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Εισαγωγή», στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής (επιμ.), *Ίχνη στον χώρο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*, Αθήνα:2026, Εκδ. Πεδίο, σ.14.

-Τι αλλαγές επέφερε αυτή η μετάβαση στην ταυτοτική συγκρότηση των Ποντίων ,
αλλά και των γηγενών;

-Και τελικά, πώς αποτυπώνονται αυτές οι διαδικασίες στις προφορικές μαρτυρίες
των προσφύγων της Λιβεράς;

~~~~~...~~~~~

4. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

. Η προσθήκη του επιθέτου Νέα (Λιβερά)⁹⁵ στην ονομασία του προσφυγικού συνοικισμού που μας απασχολεί στην παρούσα εργασία, σήμαινε μια συνέχεια και μια ασυνέχεια, όχι μόνο στον γεωγραφικό, αλλά και στον πολιτισμικό χώρο. Σχεδόν όλοι οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εδώ με την Ανταλλαγή, προέρχονταν από τη Λιβερά επαρχίας Μαρτσούκας του Ανατολικού Πόντου. Για να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε τις διακυμάνσεις στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης ταυτότητας τους και τη διαδικασία ένταξης στην ελληνική πραγματικότητα, προϋπόθεση αποτελεί μια σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή διαμορφώθηκε.

~~~~~...~~~~~

4.1. Η Εθνική Ιδέα στη Ν.Α. Ευρώπη

Οι δύο πραγματικότητες που επέδρασαν στη γέννηση και την εξέλιξη των γεγονότων που οδήγησαν στην τομή/«συμβάν» του 1922, έχουν τις ρίζες τους στη διαδικασία σχηματισμού εθνικών κρατών και στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Η έννοια του έθνους άρχισε να ορίζει τον «τρόπο αντίληψης της ιστορίας»⁹⁶. Από τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και μετά, έρχεται στο προσκήνιο ο εθνισμός σαν «πολιτική αρχή» που συνδυάζει πολιτική και εθνική υπόσταση. Η είσοδος στο εθνικό στάδιο της Ιστορίας, μετατοπίζει την ύπαρξη από την βιολογική στην πνευματική συνείδηση⁹⁷. Αυτό ακριβώς είναι το Έθνος, μια κοινότητα εμπειρίας.

Το «όχι ακόμα» έθνος είναι πολύ σημαντικό, ώστε να παραμένει το έθνος η ανώτερη μορφή πνευματικής ελευθερίας. Όμως ενώ στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ο

⁹⁵ Από τους 20 αγροτικούς συνοικισμούς που θα συσταθούν στην Πελοπόννησο, 4 αφορούν πρόσφυγες από τον ίδιο τόπο καταγωγής (Νέα Κίος, Νέα Μανωλάδα, Κάτω Παναγιά Ηλείας), και η δική μας Νέα Λιβερά-.

⁹⁶ Αντώνης Λιάκος «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας: η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου, 1993*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα:1994, σ.171–199.

⁹⁷ Κώστας Χατζηαντωνίου «Έθνος, εθνισμός, εθνικισμός. Το πρόβλημα της ορολογίας» 8 Απριλίου 2013, Επιστημονικό συνέδριο *Παιδεία και εθνική συνείδηση στον ελληνικό κόσμο από την Άλωση μέχρι τις παραμονές της Επανάστασης του 1821*, 30- 31 Μαρτίου 2013. <https://antifono.gr> [πρόσβαση 25/4/2026].

εθνισμός αναζητά το ιστορικό παρελθόν με σκοπό την κοινωνική συνοχή, λίγο αργότερα εξαφανίζεται ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του, και στη θέση του εμφανίζεται μια κρατική επιθετικότητα. Ο εθνισμός μετατρέπεται έτσι σε εθνικισμό. πολιτική ιδεολογία που γεννήθηκε ως αξίωση της σύμπτωσης των εδαφικών εθνικών ορίων με αυτά της πολιτικής εξουσίας. Ειδικά στην Ευρώπη, εμφανίζεται η «τάση της κεντρικής εξουσίας να ενσωματώσει- και να ελέγξει συνακόλουθα- το σύνολο του εδάφους πάνω στο οποίο κατοικούν εθνικά ομοιογενείς πληθυσμοί»⁹⁸. Στα τέλη του 19ου και οι αρχές του 20ού αιώνα, που μας ενδιαφέρει, ολοκληρώνεται η αποικιακή κατάκτηση της Εγγύς Ανατολής, εμφανίζεται το πετρέλαιο ως μεγάλος οικονομικός παράγοντας και στα Βαλκάνια σημειώνεται μετάβαση από τον προ-μονοπωλιακό στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, με ύπαρξη σοβαρού τραπεζιτικού/εμπορικού κεφαλαίου και αυξανόμενες εισροές ξένου μονοπωλιακού κεφαλαίου⁹⁹. Οι εξελίξεις αυτές στον Ανατολικό Μεσογειακό χώρο, επιδρούν στην ελληνική πραγματικότητα¹⁰⁰.

Τον 19ο αιώνα, εθνικές επαναστάσεις και εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια αποτέλεσαν τις προϋποθέσεις για τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο «μακρύς 19ος αιώνας» έθεσε το δίλημμα της «συγκρότησης εθνικών κρατών ή τη διατήρηση παλαιών αυτοκρατορικών σχημάτων»¹⁰¹, με αποτέλεσμα την ανάδυση του διπολικού σχήματος «εθνικό κράτος/αυτοκρατορία», που για την Ελλάδα της εποχής εκπροσωπούσαν από τα δύο «εθνικά κέντρα»: την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα¹⁰², που διαμόρφωσαν και αντίστοιχα πολιτικά προγράμματα.

⁹⁸ Χ. Ροζάκης, «Η Ελλάδα στον Διεθνή χώρο» στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: 1983, Εκδ. Εστία, Ι.Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε. στο Μαρία Κ. Βεργέτη, *ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΝΤΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*. Θεσσαλονίκη: 1994, 2000, Εκδ. Α/φων Κυριακίδη, σ.25.

⁹⁹ Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, Αθήνα: 1983, Εκδ. Επικαιρότητα, σ.113-114.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ.125.

¹⁰¹ Δημήτρης Α. Σταματόπουλος, «Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Έλληνες και Βαλκάνιοι απέναντι στο Οθωμανικό παρελθόν», ΕΚΠΑ, Επιστημονική Συνάντηση *Νεοελληνική ιστορία και οθωμανικές σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης* Όλγα Κατσιαρδή-Hering & Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.) Αθήνα: 2017, e-book, σειρά: e-ιστορήματα 1, σ.89-99 και <https://www.academia.edu/33205865>, [πρόσβαση 21/4/2026], σ.93.

¹⁰² Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 13 (Δεκέμβριος 1981), <https://pandemos.panteion.gr/collections/56d29e6f-8b95-409b-878c-ce1ef2aa1a33> [πρόσβαση 25/5/2026], σ.3.

Ο τρόπος διαχείρισης του παρελθόντος επηρεάστηκε και για τους δύο συμβαλλόμενους (Ελλάδα και Οθωμανική Αυτοκρατορία), κάτω από αυτή την οπτική, σε συνάρτηση πάντα με τον στόχο αναγνώρισης τους από τη Δύση¹⁰³, διαδικασία που είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά στις δύο εμπλεκόμενες πλευρές που δεν λειτουργούσαν σε πολιτικό κενό: η διανομή των ιματίων της μιας, ως «μεγάλου ασθενούς», και η πυροδότηση των, θεμιτών ή κατακριτέων, βλέψεων της άλλης, εξυπηρετούσαν απόλυτα τους ανταγωνισμούς των μεγαπαικτών της περιόδου. Η πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία, δια νοός Γερμανών συμβούλων και χειρός Νεοτούρκων και Κεμάλ, επέλεξε την εθνοκάθαρση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών για να επιτύχει την εθνική της ομοιογένεια, εντός των δοσμένων συνόρων.

Η Ελλάδα, κατ' άλλους «μικρά πλην έντιμος»¹⁰⁴, κατ' άλλους επίδοξη κληρονόμος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οδηγούμενη από το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, επιδίωξε να διευρύνει την επικράτειά της ώστε να εντάξει σε αυτήν τον εξωελλαδικό ελληνισμό. Στο πλαίσιο του ρομαντικού εθνικιστικού κλίματος της εποχής μέχρι το 1922, το ελληνικό κράτος καλλιέργησε την ιδεολογία της εθνικής ενότητας στο εσωτερικό, τον αλυτρωτισμό στους ελληνόφωνους της Ανατολής, ενώ παράλληλα επιδίωξε τη δυναμική ένταξη των τελευταίων στα όρια του ελληνικού βασιλείου¹⁰⁵.

~~~~~...~~~~~

4.2. Ο Πόντος, οι Διώξεις και η Συμφωνία της Λωζάνης.

Η περιοχή του Πόντου, λόγω της σημασίας των μεταλλείων της Αργυρούπολης, της στρατηγικής θέσης στον δρόμο του μεταξίου, στις ναυτιλιακές δραστηριότητες στη νότια Μαύρη θάλασσα, και μακριά από την Κωνσταντινούπολη, ακολούθησε μια ανεξάρτητη πορεία στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η απαλλαγή των ελληνορθόδοξων από την υποχρεωτική στράτευση τους επέτρεψε να ασχοληθούν απρόσκοπτα με

---

¹⁰³ Δ. Σταματόπουλος, «Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις», σ.91.

¹⁰⁴ Ιστορικό σύνθημα-δόγμα της αντιβενιζελικής παράταξης στις αρχές του 20ού αιώνα (1915-1922), Βλάσης Αγτζίδης *Μικρά Ασία. Ένας οδυνηρός μετασχηματισμός (1908-1923)*, Αθήνα:2015, Εκδ. Παπαδόπουλος, σ.81.

¹⁰⁵ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», σ.6.

δραστηριότητες αδιάφορες για τους μουσουλμάνους, που ήταν αφοσιωμένοι κυρίως στη γη. Σταδιακά πολλαπλασιάστηκαν οι αστικές δραστηριότητες, το εμπόριο, η ναυτιλία και οι τραπεζικές συναλλαγές, με συνέπεια μια πραγματική έκρηξη -οικονομική, πνευματική και εκπαιδευτική- στις ελληνορθόδοξες κοινότητες¹⁰⁶.

Η κοινωνική διαφοροποίηση δεν θα αργήσει να προκαλέσει έντονες αντιπαραθέσεις με τους, κατά κύριο λόγο αγρότες, μουσουλμάνους. Η ταξική διαφοροποίηση θα πάρει τη μορφή πολιτισμικών αντιπαραθέσεων που θα ενταθούν με τις στρατιωτικές/πολεμικές ήττες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτά θα αποτελέσουν το κατάλληλο έδαφος για την άνοδο του τουρκικού εθνικισμού. Το πραξικόπημα των Νεότουρκων του 1908 θα σηματοδοτήσει την αρχή του τέλους. Σταδιακά η αρχική ελπίδα για ισονομία των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αντικαθίσταται από σκληρές εθνικιστικές πολιτικές "εκτουρκισμού", με οικονομικά μποϊκοτάζ, βαριά φορολογία και υποχρεωτική στρατολόγηση. Με το ξέσπασμα του Α' Π.Π. και υπό την καθοδήγηση Γερμανών συμβούλων, οι διώξεις γίνονται συστηματικές: εκτοπισμοί ξεκινούν το 1915 για να πάρουν καθολικό χαρακτήρα ένα χρόνο μετά¹⁰⁷. Διώξεις και εκτοπισμοί κορυφώνονται μετά την ήττα του ελληνικού στρατού τον Αύγουστο του 1922, προκαλώντας μαζική έξοδο προς την Ελλάδα ελληνορθόδοξων πληθυσμών από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, καθώς και τεράστιο αριθμό αιχμαλώτων στρατιωτών, αμάχων και αγνοουμένων. Η παρουσία των σοβιετικών στρατευμάτων και η αποχώρησή τους από τον ανατολικό Πόντο μετά τη Συνθήκη Μπρεστ Λιτοφσκ, η ήττα των κεντρικών δυνάμεων με τις οποίες πολέμουσε η Τουρκία, βρίσκουν τον Πόντο σε διεργασίες ανεξαρτητοποίησης¹⁰⁸.

Με το ξέσπασμα του 1ου κύματος εκτοπισμών και διώξεων στον Πόντο, τον Μάρτη του 1916, ξεκινά αντάρτικο με στόχο την άμυνα του πληθυσμού. Αιτήματα προς την Αθήνα θα παραμείνουν χωρίς ανταπόκριση, καθώς και απόπειρες διακήρυξης ανεξάρτητου ποντιακού κράτους. Το αθηναϊκό κράτος θα ακολουθήσει αντιφατική στάση απέναντι στον

---

¹⁰⁶ Βλάσης Αγτζίδης, *ΠΟΝΤΟΣ, Μια ιστορία από τον μικρασιατικό βορρά*, Αθήνα: 2022, Εκδ. Παπαδόπουλος, σ.28.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ.126.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ.134.

Πόντο, και μετά από προώθηση σχεδίων ίδρυσης ελληνοαρμενικού πρώτα και ανεξάρτητου ποντιακού κράτους στη συνέχεια, ο Ελ. Βενιζέλος το φθινόπωρο του 1920, υποβάλλει σχετικό υπόμνημα στον βρετανό πρωθυπουργό (για την ανεξαρτητοποίηση του Πόντου). Το θέμα θα κλείσει σε βάρος του ποντιακού ελληνισμού, με την έκβαση των εκλογών του 1920 και την αποχώρηση του Βενιζέλου¹⁰⁹ από την πολιτική και από την Ελλάδα. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης θεωρεί ότι η υποβάθμιση του Ποντιακού ζητήματος οφείλεται στο «κλίμα της εποχής που ευνοούσε την ενοποίηση και την δημιουργία μεγάλων εθνικών κρατών»¹¹⁰.

Η αποβίβαση του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα στις 19 Μαΐου 1919, με επιστέγασμα την πλήρη εγκατάλειψη του Πόντου μετά το αποτέλεσμα των εκλογών του 1920, θα οδηγήσουν σε διώξεις και λευκή τρομοκρατία, στα Τάγματα θανάτου και τελικά στη Γενοκτονία¹¹¹ που θα ολοκληρωθεί το 1922, με τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που δημιουργούσαν όσοι Έλληνες είχαν μείνει στην Τουρκία¹¹², τον Ιανουάριο του 1923 η Ελλάδα και η Τουρκία του Κεμάλ υπογράφουν στη Λωζάνη της Ελβετίας τη Σύμβαση περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών¹¹³, η υποχρεωτικότητα¹¹⁴ της οποίας θα θεωρηθεί, λίγο μετά, ως παραβίαση των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου¹¹⁵.

---

¹⁰⁹ Βλάχης Αγτζίδης, *ΠΟΝΤΟΣ, Μια ιστορία από τον μικρασιατικό βορρά*, σ.90-94 και 137-166.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ.155.

¹¹¹ Όρος για τον οποίο υπάρχουν σοβαρές επιφυλάξεις από την επιστημονική ιστοριογραφία, αλλά έχει αναγνωριστεί από Ελλάδα (Αναγνώριση της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου - Τροποποίηση του Ν. 2193/1994), την Κύπρο(1994), τη Διεθνή Ένωση Μελετητών Γενοκτονιών (2007), τη Νότια Αυστραλία (2009), τη Νέα Νότια Ουαλία (2013), την Αρμενία(2015), την Ολλανδία (2015), τη Σουηδία (2021), πολλές αμερικανικές πολιτείες και πόλεις του Καναδά, ενώ αρνείται να την αναγνωρίσει η Τουρκία. parapolitika.gr/stories/article/1729994/poies-hores-anagnorizoun-ti-genoktonia-ton-podion-kai-pote-egine/ [πρόσβαση 25/5/2026]. Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση στο ιστολόγιο Γ.Σαραντάκου Γενοκτονίες και ποινικοποίηση, 5/9/2014. 2<https://sarantakos.wordpress.com/2014/09/05/genocide/> [πρόσβαση 25/5/2026].

¹¹² Ο Βλάχης Αγτζίδης γράφει ότι ήταν πλέον λιγότεροι από το 10% του συνολικού τους πληθυσμού του 1914, στο Βλάχης Αγτζίδης, *Μεταξύ Σεβρών και Λωζάννης. Πλευρές της Μικρασιατικής τραγωδίας*, Αθήνα: 2024, Εκδ. Πατάκη, σ.30.

¹¹³ ΣΥΜΒΑΣΙΣ ΠΕΡΙ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ ΥΠΟΓΡΑΦΕΝΤΑ ΤΗ 30 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1923 <https://blogs.e-me.edu.gr/hive-ergasthria-dejiothtvn-st-tajh-10o-ds-ilioy/wp-content/uploads/sites/327683/2023/06.pdf> [πρόσβαση 2/2/2026].

¹¹⁴ Βασίλης Τζανακάρης, *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924*, Κρατικό Βραβείο 2008, Αθήνα:2007, Εκδ. Μεταίχμιο, σ.214-219.

¹¹⁵ Αγγελος Παληκίδης, «Η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία και τη μνήμη στην Ελλάδα και την Τουρκία», άρθρο στον Τόμο του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 100 χρόνια μετά: οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της νέας Ανατολικής Μακεδονίας,

Με τη Σύμβαση αυτή¹¹⁶, που συνάντησε πολλές αντιδράσεις και στις δύο πλευρές του Αιγαίου¹¹⁷, οι πρόσφυγες καλούνταν να αποδεχτούν ως οριστικό τον ξεριζωμό από τα πατρώα εδάφη και τις περιουσίες τους, να ενταχθούν στο εθνικό αφήγημα και να λειτουργήσουν ως «μάρτυρες της βαρβαρότητας του 'Άλλου'»¹¹⁸. Για την άλλη -επίσημη- τουρκική πλευρά, το 1922 ήταν η επιτυχημένη κατάληξη του «Εθνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας» και η αρχή της δημιουργίας της «Νέας Τουρκίας»¹¹⁹.

~~~~~...~~~~~

4.3. Η Ελλάδα και η Λακωνία πριν την έλευση των προσφύγων

Η κατάσταση στην Ελλάδα πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων το 1922 χαρακτηριζόταν από βαθιά κρίση σε όλα τα επίπεδα, ως αποτέλεσμα

(Αθήνα:2024),

<https://eclass.duth.gr/modules/document/index.php?course=KOM03190&download=/67b99cd1emDa/67bec810zFqC/67bec9e6ioTz.pdf> [πρόσβαση 2/2/2026].

¹¹⁶ Thea Halo, *ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ. Ο θεμέλιος λίθος της σύγχρονης Τουρκίας*, Μαρίνα Φράγκου (μτφρ), Αθήνα:2025, Εκδ. Γκοβόστη, σ.315.

¹¹⁷ Οι Μουσουλμάνοι της Μακεδονίας λένε ότι στην Ανταλλαγή, εφημερίδα Εμπρός, 7/2/1923, πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημ. Εμπρός «Ο Ελληνισμός διαμαρτύρεται δια την διαπραττομένην ανθρωπεμπορίαν» της 8/1/1923 και καλεί στο «μέγα συλλαλητήριο των αλυτρώτων» της. Έντονη κριτική για το Πρωτόκολλο Υποχρεωτικής Ανταλλαγής εξακολουθεί να διατυπώνεται ως σήμερα. Το αφιέρωμα της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία» (Κυριακή 10-2-2013) -με τη συμβολή του Άγγελου Συρίγου- και τίτλο «Το πρωτόκολλο που σφράγισε το μεγάλο ξεριζωμό», πυροδότησε αλυσιδωτές αντιδράσεις και αντιπαραθέσεις, στις οποίες συμμετείχαν και έγκριτοι ιστορικοί.

- Ο Άγγελος Συρίγος υποστηρίζει ότι η Ανταλλαγή ήταν «αναγκαία αναγνώριση της αδυναμίας προστασίας των μειονοτήτων», που είχε ως αποτέλεσμα για την Τουρκία τη θρησκευτική ομοιογένεια, και για την Ελλάδα το συνδυασμό θρησκευτικής και φυλετικής.

-Ο Μαυρογορδάτος θεωρεί την Ανταλλαγή «την πιο ρεαλιστική έκβαση της αποτυχημένης προσπάθειας της Ελλάδας να απελευθερώσει την Ιωνία», και ως «τον μόνο τρόπο διασφάλισης της επιβίωσης 1.500.000 Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων».

-Η Χριστίνα Κουλούρη από την πλευρά της, πιστεύει ότι η Ανταλλαγή αντί να επιλύσει ένα πρόβλημα, δημιούργησε αντίθετα δύο νέα: το μειονοτικό-των κατοίκων των εξαιρεθεισών περιοχών- και το προσφυγικό, και προκάλεσε τον Διχασμό μεταξύ της Παλαιάς και της Νέας Ελλάδας.

-Ο Βλάσης Αγτζίδης θεωρεί τα αποτελέσματα της Ανταλλαγής παρόμοιο με την κατάργηση της Συνθήκης των Βερσαλλιών που επιδίωκε ο Χίτλερ και υλοποίησε ο Κεμάλ.

-Ενώ ο τούρκος καθηγητής Ayhan Aktar γράφει ότι «η Ανταλλαγή προσέγγιζε εθνικιστικά τις εθνικές ταυτότητες και κατέληξε σε βάρος των δύο χωρών («the population exchange, guided as it was, he argues, by narrow, nationalist definitions of ethnic identity, which ended up impoverishing both countries and was a disaster for those directly affected» <http://hellenicantidote.blogspot.com.au/2013/02/the-greek-turkish-population-exchange.html?showComment=1361274792071> [πρόσβαση 30/3/2026])

¹¹⁸ Άγγελος Παληκίδης, «Η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία και τη μνήμη στην Ελλάδα και την Τουρκία», σ.3.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ.4.

των συνεχών πολεμικών αναμετρήσεων και της εσωτερικής πολιτικής αστάθειας¹²⁰. Ο Εθνικός Διχασμός ανάμεσα στους οπαδούς του Ελευθερίου Βενιζέλου και τους υποστηρικτές του Βασιλιά Κωνσταντίνου είχε σφραγίσει την πολιτική ζωή. Οι εναλλαγές στην εξουσία και η έντονη πόλωση είχαν παραλύσει τον κρατικό μηχανισμό. Η οικονομία ήταν σε οικτρή κατάσταση κάτω από το βάρος του Πληθωρισμού και της Χρεωκοπίας. Νομισματική κρίση ήταν σε εξέλιξη (αναγκαστικό δάνειο Μαρτίου 1922 και διχοτόμηση του χαρτονομίσματος). Το Αγροτικό Ζήτημα ήταν σε εκκρεμότητα, με τον Αγροτικό Νόμο του 1917¹²¹ να επιχειρεί να επιλύσει το θέμα των ακτημόνων δια της απαλλοτρίωσης ιδιωτικών και μοναστηριακών κτημάτων.

Η κοινωνία ήταν εξουθενωμένη από την πολυχρόνια επιστράτευση, και σε κατάσταση αναμονής για το τέλος του πολέμου και τα προσφυγικά ρεύματα. Πριν το μεγάλο κύμα του 1922, η Ελλάδα είχε ήδη δεχθεί περίπου 20.000 πρόσφυγες (από την Ανατολική Θράκη και τον Καύκασο), οι οποίοι ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Η μαζική έλευση περίπου 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων, αριθμού ίσου με το 1/5 του τότε πληθυσμού της Ελλάδας, θα δημιουργήσει τεράστια ανθρωπιστική και κοινωνική κρίση. Το ελληνικό κράτος θα αναγκαστεί να προσφύγει σε οργανώσεις του εξωτερικού, σε δάνεια και εράνους για να αντιμετωπίσει ένα μείζον πρόβλημα.

Ειδικότερα για τη Λακωνία, το μεταναστευτικό ρεύμα που σημειώθηκε στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, προκάλεσε μείωση στον πληθυσμό, άρα και τις παραγωγικές της δυνάμεις.. Την περίοδο 1856-1907, ειδικά ο δήμος Καστορίου (στον οποίο υπαγόταν το Καστρί-όπου ιδρύθηκε η Νέα Λιβερά αργότερα), θα σημειώσει την μικρότερη άνοδο πληθυσμού, μετά τον Δήμο Οινούντα, στη Λακωνία¹²². Η οικονομία είχε βασικά αγροτικό χαρακτήρα, ενώ η κτηνοτροφία στις ορεινές περιοχές ήταν συμπληρωματική δραστηριότητα. Η ζωή των αγροτών ήταν εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας της κακής

¹²⁰ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, γ' έκδοση, Αθήνα: 1999, Εκδ. Θεμέλιο, σ.125

¹²¹ Με τον οποίο θεσμοθετήθηκε η απαλλοτρίωση μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών από το Δημόσιο, <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH304/AgrotikiMetarrythmisi2%20%28Revised%29.pdf> [πρόσβαση 30/4/2026].

¹²² Δήμητρα Σταθοπούλου, *Εξέλιξη πληθυσμού στη Λακωνία και νοοτροπίες κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (1850-1900)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, σ.198. <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/17414> [πρόσβαση 8/4/2026].

κατάσταση δρόμων και συγκοινωνιών, της υπερχρέωσης, της βαριάς φορολογίας και του μικρού μεγέθους των αγροτικών κλήρων.

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης των μέσων του 19ου αιώνα, οφειλόμενη εν μέρει και στη σιτοδεία, θα προκαλέσουν πείνα και θάνατο στους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής μεγάλη πτώση των καλλιεργειών¹²³ αλλά και μεταναστευτικές ροές. Βιοτεχνική δραστηριότητα υπήρχε στη Σπάρτη, με κύριους τομείς τη μεταξουργία, ενώ λίγα ελαιουργεία και υδρόμυλοι υπήρχαν τόσο στην πόλη, όσο και στην περιφέρεια. Εμπορευματική παραγωγή υπήρχε στην λακωνική πρωτεύουσα και στα μεγαλύτερα χωριά, μεταξύ των οποίων ήταν και το Καστόρι. Η κυκλοφορία των αγαθών γινόταν στη μόνιμη αγορά, στα εβδομαδιαία και τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια. Εκτός από το μεγάλο ετήσιο πανηγύρι του Μυστρά, από το 1888 λειτουργούσε στο Καστόρι εμποροπανήγυρις στη θέση Άγιος Μάμμας, αποδεικτικό της δεσπόζουσας θέσης που είχε το χωριό στο δίκτυο επικοινωνιών του νομού.

Ο Μιχάλης Ροδάς, στο βιβλίο του Πώς βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος-1925)¹²⁴, υπογραμμίζει την εγκληματική αδιαφορία του κράτους για την απαράδεκτη κατάσταση των συγκοινωνιών του νομού. Και αναφέρει ότι μόνο ένας δρόμος υπάρχει Σπάρτη-Καστανιά(το μεταγενέστερο Καστόρι), η πρόσβαση στην Τρίπολη είναι εξαιρετικά δύσκολη. Όσο για την οδική σύνδεση Σπάρτης-Γυθείου την παρομοιάζει με «στρατόπεδο» γεμάτο μετανάστες προς όλες τις διευθύνσεις¹²⁵.

Το πρόβλημα όμως της αντιμετώπισης των προσφύγων δεν είχε μόνο «τεχνικά» χαρακτηριστικά. Η έννοια πρόσφυγας, εμφανίστηκε παράλληλα με τη διαδικασία συγκρότησης των εθνικών κρατών και συνακόλουθα εθνικών στρατών κατά τον 19ο αιώνα, και την ταύτισή τους με τους πληθυσμούς, και είχε ως αποτέλεσμα τη βία κατά των αμάχων¹²⁶. Για την Ελλάδα ειδικά, οι πρόσφυγες συγκροτήθηκαν ως κοινωνική και

¹²³ Δήμητρα Σταθοπούλου, *Εξέλιξη πληθυσμού στη Λακωνία και νοοτροπίες κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (1850-1900)*, σ.59.

¹²⁴ Ροδάς Μιχ. Λ., *Πώς βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος -1925)*, Αθήνα: 1927, Εκδ. Εταιρεία Π. Δ. Σακελλάριος, σ.175.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ.174-175.

¹²⁶ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα: 2018, Εκδ. Νεφέλη, σ.37.

πολιτική κατηγορία από τη Συνθήκη της Λωζάνης¹²⁷, αλλά και ως άμυνα στις αντιδράσεις των γηγενών.

Αν και ουσιαστικά ήταν τα δομικά στοιχεία της διαδικασίας συγκρότησης του σύγχρονου ελληνικού κράτους, μετά το 1922, (και) στην Ελλάδα οι πρόσφυγες αντιμετωπίστηκαν ως πρόβλημα¹²⁸. Η Μικρασιατική Εκστρατεία δεν κατάφερε να εμπνεύσει πατριωτικά αισθήματα, αντίστοιχα με αυτά που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων¹²⁹. Αντιπροσφυγικό κλίμα υπήρχε στην Ελλάδα αρκετά πριν, με τον Εθνικό Διχασμό, τα Νοεμβριανά του 1916 και το κίνημα των Επιστράτων. Όμως μετά το 1922-1923 αυτό εντάθηκε και ενίοτε έφθασε σε ακραίες αντιπροσφυγικές εκδηλώσεις¹³⁰.

Το ελληνικό κράτος δεν ήταν αμέτοχο σε αυτή την ατμόσφαιρα. Η φιλομοναρχική κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη, θα αντιμετωπίσει τους «αδελφούς-πρόσφυγες» ως ανεπιθύμητους με τον Ν. 2870/1922¹³¹ που απαγόρευε την έλευσή τους στην «μητέρα πατρίδα». Η ήττα -ως ματαίωση- της Μεγάλης Ιδέας θα βαρύνει τις πλάτες τους, και οι πρωτόγνωρες συνθήκες ανθρωπιστικής κρίσης με την είσοδο τους στην Ελλάδα θα προκαλέσουν δυσφορία στους γηγενείς.

~~~~~...~~~~~

4.4. Ξεριζωμός- Έξοδος- Εγκατάσταση

Οι μεγάλες μετακινήσεις που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν το γενικό πλαίσιο «αμφισβήτησης και επαναδιαπραγμάτευσης ταυτοτήτων και όρων του

---

¹²⁷ Στο ίδιο, σ.15.

¹²⁸ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική* σ.37.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 14.

¹³⁰ Στο ίδιο, «Οι πρόσφυγες «ανάμεσα σε δυο πατρίδες»» σ. 51-55, Άρθρο εφημ. Καθημερινή, 30/7/1928 «δεν θέλομεν-τους πρόσφυγας- ούτε ως ψηφοφόρους, ούτε ως εκλογείς, ούτε ως εκλεξιμούς, ούτε ως πολίτας δικαιουμένους να κυβερνήσουν την Ελλάδα», Γεγονότα στο Κιούπκιοι Σερρών- εφημ. ΣΚΡΙΠ 10/11/1924, πρόταση στην εφημ. *Ο Τύπος* του Ν.Κρανιωτάκη το 1933 για υποχρεωτικό κίτρινο περιβραχιόνιο στους πρόσφυγες στο Ι.Π. Μαρίνος «Ενημέρωση που αιφνιδιάζει και δικαίωση που οφείλεται» *Οικονομικός Ταχυδρόμος*- 26/4/1973, σ.8, κλπ.

¹³¹Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, «Ο νόμος του 1922 για τη μετανάστευση. Η ιστορική έρευνα καταδεικνύει ότι δεν αφορούσε τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, αλλά τους προερχόμενους από τον Καύκασο», ηλεκτρ. έκδοση εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 9/3/2021, <https://www.kathimerini.gr/politics/561287290/o-nomos-toy-1922-gia-ti-metanasteysi/> [πρόσβαση 2/2/2026].

συνανήκειν»¹³². Για την Ελλάδα του 1922-23 αυτό αποκτούσε ιδιαίτερες διαστάσεις. Οι πρόσφυγες, αν και «ετερότητα»¹³³ με ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τους γενέθλιους τόπους, ως πατρίδες που δεν ήταν πια, και να μετεγκατασταθούν βίαια σε μια πατρίδα που δεν είχε γίνει ακόμη δική τους. Οι, για πολλούς αιώνες, ξένοι, έπρεπε να μετατραπούν σε δικούς, συμπεριλαμβανόμενοι στο εθνικό αφήγημα. Έχει ενδιαφέρον ωστόσο να εντοπίσουμε δύο βασικές παραμέτρους συλλογιστικής: από τη μια τη στάση του ελληνικού κράτους που έπρεπε να τους ενσωματώσει στον εθνικό κορμό (υλικά και ιδεολογικά μιλώντας), και από την άλλη τους ίδιους τους νεήλυδες που, αν ήθελαν να ενσωματωθούν, έπρεπε να ανακαλύψουν και να καλλιεργήσουν «κοινούς τόπους»¹³⁴ με την κοινωνία υποδοχής.

Να θυμηθούμε ότι ο Πόντος δεν αναφέρεται συνήθως ως τμήμα της Μικρασίας¹³⁵, με την οποία τον χώριζε διαφορετική ιστορική διαδρομή και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Αλλά και εσωτερικά, εμπεριείχε γεωγραφικές, ταξικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις¹³⁶.

Η στάση της Ελλάδας, ως εθνικού κέντρου, απέναντι στους κατοίκους του, ήταν αντιφατική: ο γεωγραφικά απομονωμένος Πόντος, δεν αποτέλεσε ποτέ επίδικη περιοχή συμπερίληψης στην ελληνική επικράτεια. Το «κείται μακράν» φαίνεται να ίσχυε για πολύ καιρό με ό,τι αυτό συνεπαγόταν. Η στάση των ίδιων των Ποντίων από την άλλη απέναντι στη «μητέρα-πατρίδα» πέρασε από πολλές απογοητεύσεις και ματαιώσεις, αν και οφείλουμε να αναρωτηθούμε αν και κατά πόσο είναι «νόμιμο» να επικαλούμαστε μια προ-1923 ομογενοποιημένη και οριοθετημένη «ποντιακή» ταυτότητα που θα καθόριζε και τη στάση απέναντι στην Ελλάδα με ό,τι αυτό συμπεριελάμβανε¹³⁷.

---

¹³² Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, σ.13.

¹³³ Στο ίδιο, σ.14.

¹³⁴ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, σ.17.

¹³⁵ Με εξαίρεση το βιβλίο του Βλάση Αγτζίδη *Ο Πόντος. Μια ιστορία από τον μικρασιατικό βορρά*, Αθήνα: 2022, Εκδ. Παπαδόπουλος.

¹³⁶ Παυλίδης Αντώνης Υ. «Η κοινωνία του Πόντου και της Τραπεζούντας» στο *Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών-ΕΠΜ, Αρχαίον Πόντου Παρ/μα 24, Αθήνα: 2004, Εκδ. Ε.Π.Μ., σ.37-46.

¹³⁷ Χάρης Εξερχζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης» στο Α. Λιάκος (επιμ), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα: 2011, Εκδ. Νεφέλη, σ. 195, και Μαρία Βεργέτη *Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα: 1993, σ.179.

Ενδιαφέρουσες είναι οι μετατροπές της ταυτότητάς τους μετά την εγκατάσταση στην Ελλάδα (από εθνική σε εθνοτοπική¹³⁸). Η «συνάντηση» των δύο πλευρών με την υποχρεωτική Ανταλλαγή, έφερε το βάρος δύο «τραυμάτων»: του ξεριζωμού και της υποχρεωτικής ενσωμάτωσης, με όχημα μια ταυτότητα που έπρεπε να (επαν)εφευρεθεί¹³⁹. Αυτή ήταν η περιρρέουσα ατμόσφαιρα την εποχή της Μικρασιατικής Καταστροφής και της Εξόδου και έχει ενδιαφέρον να μελετήσουμε στην πορεία, πώς και σε ποιο βαθμό επηρέασε τις αντιλήψεις και την ταυτοτική συγκρότηση όσων υπέστησαν τις τραγικές της συνέπειες.

Η Έξοδος των Ποντίων ξεκινά τον Δεκέμβρη-Γενάρη του 1922, πριν ακόμη την υπογραφή της Ανταλλαγής πληθυσμών της Λωζάνης¹⁴⁰, όταν κυκλοφορεί η είδηση στα χωριά της Τραπεζούντας πως οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί πρέπει εντός 10 ημερών να φύγουν, παίρνοντας μαζί μόνο ρούχα και στρώματα. Οι ελάχιστες μαρτυρίες, όπως αυτή της Βαλάσσως Γ. Σαμπανίδη περιγράφουν το δράμα: «... κατεβήκαμε με τα πόδια περπατώντας νύχτα μέρα σε ένα μεγάλο μέρος όπου κυκλοφορούσαν πολλές γκαμήλες και φύγαμε για Ελλάδα με το πλοίο «Κοτζαμάνος» (παραφθορά της ονομασίας του τουρκικού πλοίου «Κιουρτζ Τζαμάλ»¹⁴¹). Από την Κωνσταντινούπολη όπου τους μεταφέρουν τα τουρκικά πλοία, και τον εγκλεισμό στο γνωστό πλέον λοιμοκαθαρτήριο του στρατώνα Σελιμιέ, μετά παραμονή πολλών μηνών σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, προωθούνται με ελληνικά πλοία προς την Ελλάδα, με αναγκαστικό πέρασμα από το λοιμοκαθαρτήριο της Μακρονήσου¹⁴².

¹³⁸ Μαρία Βεργέτη *Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*, σ. xviiii.

¹³⁹ «Στον ελλαδικό χώρο οι Έλληνες από τον Πόντο ανακαλύπτουν ότι εκτός από Έλληνες είναι και Πόντιοι», Μαρία Βεργέτη *Εθνοτοπική ταυτότητα*, σ. 178.

¹⁴⁰ Λέσχη των Νέων Ελλήνων, *Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ. Το πλήρες κείμενο. Προσθήκες-ερμηνευτικοί Νόμοι. Οι Τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: 1990. Εκδ. Παπαζήση.

¹⁴¹ Απόσπασμα άτυπης συνέντευξης που δόθηκε στην Α.Μπουλούμπαση πριν χρόνια, και αναφέρθηκε στην ομιλία της στην Πνευματική Εστία Σάπρτης-19 Οκτ.2022, σε συνδυασμό με Κ.Παπαδόπουλος, μαρτυρία στην Ελένη Γαζή, 3/6/66, Ν. Κυφονίδης, μαρτυρία στην Ελένη Γαζή, 11/1962, Κ.Μ.Σ., «Μαρτυρίες από τον Ανατολικό παράλιο Πόντο», *Η ΕΞΟΔΟΣ*, Τόμος Η', σ.173 & 240.

¹⁴² Θεόφιλος Α. Καστανίδης, *Το Μακρονήσι των προσφύγων λύνει τη σιωπή του. 1922-1923*, Αθήνα: 2023. Εκδ. Συλλόγου Ποντίων ΑΡΓΟΝΑΥΤΑΙ-ΚΟΜΝΗΝΟΙ. Όπως γράφει σε άρθρο του ο 2ης γενιάς πρόσφυγας Γιώργης Μυρίδης: «σε άδεια σελίδα βιβλίου Καινής Διαθήκης με το ονοματεπώνυμο "Γεώργιος Κ. Τιγκλιανίδης" υπάρχει σημείωμα με ημερομηνία "Εν Μακρονήσω 17 Μαρτίου 1923". Βλ. <https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/istorika/nea-livera-xtizontas-ti-zoi-apo-to-tipota-grafei-o-giannis-myridis-2> [πρόσβαση 25/4/2026].

Μετά από 14-40 ημέρες οι πρόσφυγες προωθούνται σε ελληνικά λιμάνια. Για την Πελοπόννησο μία από τις πύλες εισόδου θα αποτελέσει το Γύθειο. Η εφημερίδα *ΛΑΚΩΝΙΑ*¹⁴³ γράφει στις 13 Μαΐου του 1923: «κατέπλευσε εις τον λιμένα μας το φορτηγόν ατμόπλοιον «Βενιζέλος» επί του οποίου επέβαινον 1200 πρόσφυγες εκ της περιφερείας του Πόντου». Αρχικά διασκορπίζονται σε διάφορα μέρη της Λακωνίας (Ελος, Μονεμβασία, Τρύπη, Ξηροκάμπι, κ.λπ.). Από εκεί μεταφέρονται σε διάφορα χωριά γύρω από τη Σπάρτη όπου και διαμένουν πλέον του ενός έτους σε σχολεία, εγκαταλελειμμένα σπίτια ή σε δημόσια κτίρια. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Απογραφή προσφύγων του 1923¹⁴⁴, αν και καταγράφονται 4.004 πρόσφυγες στη Λακωνία, και 1.994 στην Επαρχία Λακεδαιμόνος, δεν υπάρχει αναφορά στη Νέα Λιβερά.

Ο προσφυγικός συνοικισμός θα δημιουργηθεί το 1924 από συμπαγή ομάδα Ποντίων (41 οικογένειες, σχεδόν 240 άτομα), με καταγωγή κυρίως από τη Λιβερά του Πόντου (επαρχία Ματσούκας), σε απαλλοτριωμένα κτήματα της Μονής Καστρίου¹⁴⁵ στις υπώρειες του Ταυγέτου. Η επιλογή οφείλεται στην ομοιότητα με τον γενέθλιο τόπο, αλλά και για άλλους οικονομικούς¹⁴⁶ και θρησκευτικούς, -νομίζω-, λόγους. Στις 11 Ιουλίου 1924, το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Εποικισμού αποφαινεται υπέρ της επιτάξεως 500 περίπου στρεμμάτων της Μονής Καστρίου για την εκεί εγκατάσταση των προσφύγων¹⁴⁷. Ο Μιχάλης Ροδάς, στο βιβλίο του «Πώς βλέπω την Ελλάδα - Πελοπόννησος 1925», γράφει ότι, «30 γεωργικά οικογένειαι είναι εγκατεστημέναι εις απαλλοτριωθέντα κτήματα της Ι.Μ. Καστρίου»¹⁴⁸. Ο Δικαίος Βαγιακάκος, στον 29ο τόμο του Αρχείου Πόντου¹⁴⁹ που εκδίδει η

¹⁴³ Εφημ. *ΛΑΚΩΝΙΑ*, 13 Μαΐου 1923, Αρχείο Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σπάρτης.

¹⁴⁴ Ελληνική Στατιστική αρχή, *Απογραφή Προσφύγων 1923*. Αναστατική Έκδοση με αφορμή τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022), https://www.statistics.gr/elstat-apografi_prosfyges_1923 [πρόσβαση 26/4/2026].

¹⁴⁵ Σε εφαρμογή του Ν.Δ. ΦΕΚ, τ.Α!-243-23/11/1922.

¹⁴⁶ Περιοχή πιο υγιεινή και πιο εύφορη, αναλογικά με την ελώδη περιοχή της πρώτης εγκατάστασης τους στο Γύθειο, και υπό τη σκέπη της ιερής Μονής Ζωοδόχου Πηγής Καστρίου.

¹⁴⁷ ΓΑΚ Αθηνών, αταξινόμητο, «*Φάκελος αγροκτήματος, 1924 - 1925 (ΑΒΕ 1888, φ. Στ/4)*», Αποσπ. Πρακτικού αρ.39/9-7-1924.

¹⁴⁸ Μιχάλης Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα, Πελοπόννησος 1925*, α' τόμος, Αθήνα: 1927, Τύποις Εταιρία Π. Σακελλάριος, σ.201.

¹⁴⁹ Δικαίος Βαγιακάκος, «Εγκατάστασις Ποντίων εις Λακωνίαν», σ.424 *Αρχείον Πόντου* Τ.29 (1968), <https://www.scribd.com/document/321664720/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CE%BD-%CE%A0%CF%8C%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%85-29-1968>, [πρόσβαση 25/5/2026], σ.424.

Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, αναφέρει την εγκατάσταση ποντίων προσφύγων στο Ξηροκάμπι και στην περιοχή Καστορίου, όπου ιδρύουν τη Νέα Λιβερά.

Αν και τα επαγγέλματα τους δεν είναι αγροτικά αφού καταγράφονται ως τεχνίτες, εφαπλωματοποιοί, υλοτόμοι, κλπ. , η εγκατάσταση των προσφύγων, σε αντίθεση με αυτή του Γυθείου και της Σπάρτης, χαρακτηρίζεται Αγροτική, σύμφωνα με την απόφαση με αρ.72.006/1924 του Υπουργείου Γεωργίας¹⁵⁰ . Τους παραχωρούνται μικρές ισόγειες δίχωρες λιθόκτιστες κατοικίες διαστάσεων 5.00x8.00 μ. χωρίς κουφώματα, με μικρό αύλειο χώρο, όπου είναι υποχρεωμένοι να προσθέσουν με δικά τους έξοδα, αποχωρητήρια. Στα ημιτελή αυτά σπίτια, που συχνά τα μοιράζονται δύο οικογένειες, το χώμα στο χειμωνιάτικο δωμάτιο φτάνει ως το παράθυρο, όπως αναφέρεται σε μαρτυρίες προσφύγων¹⁵¹. Παράλληλα τους διανέμονται και αγροτεμάχια 8-10 στρμ., για να καλλιεργούν και να βιοπορίζονται στον κάμπο Καστορείου. Τα ζώα και τα απαραίτητα γεωργικά εργαλεία τους δίνονται από το ελληνικό κράτος (Ε.Α.Π.), με σύναψη χαμηλότοκου δανείου, που αφορά την τιμή της γης, των οικοδομικών υλικών, των γεωργικών εργαλείων, ζώων και σπόρων για το ξεκίνημα¹⁵², δάνειο που θα ξεχρεωθεί με δυσκολία κατά τη διάρκεια της κατοχής με εν τω μεταξύ υπερβολικές προσαυξήσεις.

Αρχικά έχουν να αντιμετωπίσουν την ουσιαστική αδιαφορία του Κράτους (έλλειψη υποδομών, κακή κατάσταση των κτισμάτων κλπ.) και τις έντονες αντιδράσεις του Ηγουμενοσυμβουλίου της Μονής, του Προέδρου της Κοινότητας και αρκετών ντόπιων ακτημόνων. Σε μια επιστολή διαμαρτυρίας της 5ης Οκτωβρίου 1924 το Ηγουμενοσυμβούλιο Ιεράς Μονής Καστρίου ζητά την εξαίρεση περιοχής από αυτήν που παραχωρήθηκε στους πρόσφυγες¹⁵³. Σε άλλη, της 9ης Οκτωβρίου 1924, ο τότε πρόεδρος Δημητρακάκης και 48 κάτοικοι Καστρίου διαμαρτυρόμενοι, ζητούν προτεραιότητα παραχώρησης κλήρου στους ντόπιους ακτήμονες, που θεωρείται πως έχουν αδικηθεί¹⁵⁴.

---

¹⁵⁰ Αναγράφεται ως πληροφορία σε Επιστολή ηγουμενοσυμβουλίου Ι. Μ. Καστρίου, 5/10/1924, αρ.πρωτ.74, ΓΑΚ Αθηνών, αταξινόμητο, «Φάκελος αγροκτήματος, 1924 - 1925 (ΑΒΕ 1888, φ. Στ/4)».

¹⁵¹ Γιώργης Χρ. Μυρίδης *Νέα Λιβερά: Χτίζοντας τη ζωή από το τίποτα*- περιοδικό ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, τεύχος 18, σελ. 16-17.

¹⁵² Ο.π.

¹⁵³ Επιστολή ηγουμενοσυμβουλίου Ι. Μ. Καστρίου, 5/10/1924, αρ.πρωτ.74, ΓΑΚ Αθηνών, αταξινόμητο, «Φάκελος αγροκτήματος, 1924 - 1925 (ΑΒΕ 1888, φ. Στ/4)».

¹⁵⁴ Επιστολή Προέδρου Καστορείου προς Νομάρχη Λακωνίας, Αρ.Πρωτ.885, 14/10/1924, Και επιστολή ακτημόνων προς τον Υπουργό Γεωργίας, 15/10/1924, Αρ. Πρωτ. 30.932.

Κατόπιν αντιδράσεων, στις 18 Οκτωβρίου 1924, η Διεύθυνση Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας στέλνει τηλεγράφημα στον Νομογεωπόνο Λακωνίας, προς αναστολή της επιτάξεως των κτημάτων¹⁵⁵. Στις 5 Νοεμβρίου 1924, η Διεύθυνση Εποικισμού στέλνει νέο τηλεγράφημα διατάσσοντας την απομάκρυνση των προσφύγων από καταληφθέν ελαιοτριβείο¹⁵⁶. Η κατάσταση φαίνεται να οξύνεται, και στις 27 Νοεμβρίου 1924 ο νομογεωπόνος Οικονομόπουλος αποστέλλει τηλεγράφημα στο Τμήμα Απαλλοτριώσεων του Υπουργείου Γεωργίας, όπου αναγράφεται ότι μοναχοί της Μονής, επικεφαλής εργατών, έχουν προβεί σε παράνομη συλλογή ελαιοκάρπου σε κτήματα που έχουν παραχωρηθεί σε πρόσφυγες¹⁵⁷.

Το 1928 αποφασίζεται διανομή, που θα οριστικοποιηθεί το 1938¹⁵⁸, αλλά σε σχετική αλληλογραφία (του Υπουργείου Γεωργίας- Δ/ση Εποικισμού, της Νομαρχίας Αργολιδοκορινθίας και της Γεωργικής υπηρεσίας Λακωνίας), το 1940 ακόμη παρέμενε σε εκκρεμότητα¹⁵⁹, και μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί Παραχωρητήρια¹⁶⁰.

Είναι ενδιαφέρον ότι από τους 20 αγροτικούς συνοικισμούς που θα συσταθούν στην Πελοπόννησο, 4 αφορούν πρόσφυγες από τον ίδιο τόπο καταγωγής: Νέα Κίος, Νέα Μανωλάδα, Κάτω Παναγιά Ηλείας και Νέα Λιβερά. Ο προσφυγικός συνοικισμός, «Νέα Λιβερά»¹⁶¹, αναφέρεται για πρώτη φορά ως ξεχωριστός οικισμός της Κοινότητας Καστορείου στη Απογραφή του 1928 με 137 κατοίκους¹⁶², οι πρόσφυγες κάτοικοι του οποίου, σε σχέση με τους 272 απογραφέντες στον οικισμό Καστρίου στον οποία υπάγεται, αποτελούν το 50,37% των κατοίκων. Ως αυτόνομος οικισμός θα καταργηθεί με ΦΕΚ του

¹⁵⁵ Τηλεγράφημα Δ/ση Εποικισμού Υπ. Γεωργίας προς Νομογεωπόνο Σπάρτης, Αρ.Πρωτ.125953.

¹⁵⁶ Τηλεγράφημα Δ/σης Εποικισμού Υπ. Γεωργίας προς Νομογεωπόνο Σπάρτης, Αρ.Πρωτ.135441/5-11-1924.

¹⁵⁷ Τηλ/μα Νομογεωπόνου Οικονομόπουλου προς Τμήμα Απαλλοτριώσεων Υπ. Γεωργίας, Αρ.Πρωτ.4644/27-11-1924, ΓΑΚ Αθηνών, αταξινόμητο, «Φάκελος αγροκτήματος, 1924 - 1925 (ABE 1888, φ. Στ/4)».

¹⁵⁸ Επιστολή Υπ. Γεωργίας, Διευθ. Τ.Υ. Προς Δ/σιν Εποικισμού, 5/5/1940, Αρ.Πρωτ.62541/4812, ΓΑΚ Αθηνών, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελος Αγροκτήματος 1924-25, ABE : Φ. στ/4.

¹⁵⁹ Επιστολή Υπ. Γεωργίας, Διευθ. Τ.Υ. Προς Δ/σιν Εποικισμού, 5/5/1940, Αρ.Πρωτ.62541/ΓΑΚ Αθηνών, Φάκελος Αγροκτήματος 1924-25, ABE : Φ.στ/4.

¹⁶⁰ Προσωπική αναζήτηση. Προϋπόθεση για την έκδοση των οποίων θα είναι, εκτός της αποπληρωμής του δανείου, και η μη καταδίκη του υπόχρεου με το Γ΄ Ψήφισμα Βενιζέλου, ΓΑΚ Αθηνών, Διευθ. Πολιτικής Γης, «Φάκελο αγροκτήματος, 1934 - 1950 (ABE 1888, φ. Ε/118).

¹⁶¹ ΦΕΚ 16/05/1928.

¹⁶² Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την Απογραφήν 15-16 Μαΐου 1928, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00023.pdf [πρόσβαση 26/4/2026], σ.228.

1971, -εν μέσω της Δικτατορίας- (και μάλλον κατόπιν αντιδράσεων των γηγενών), οπότε και προσαρτάται στον οικισμό Καστρί της κοινότητας Καστορείου¹⁶³.

Στο σχεδιάγραμμα του οικισμού Καστρίου¹⁶⁴, φαίνεται η τραπεζοειδής περιοχή των προσφυγικών κλήρων, σε επικλινές έδαφος και σε δεύτερη γραμμή από το δρόμο, με γραμμική παράταξη, χωρίς πολεοδομικό σχέδιο ή πρόβλεψη κάποιου κοινόχρηστου οικιστικού πυρήνα, πλατείας ή εκκλησίας. Μάλιστα η Γεωργική Υπηρεσία Λακωνίας σε έγγραφό της προς την Διεύθυνση Εποικισμού στις 9 Ιουλίου του 1940¹⁶⁵, αναφέρει πως στη Νέα Λιβερά δεν έχει παραχωρηθεί εφημεριακός ή σχολικός κλήρος ελλείψει επαρκών γαιών. Για αποχέτευση και ύδρευση ούτε λόγος, ενώ η μεταφορά νερού γίνεται με κουβάδες από την Πηγή του Κάρδαρη, πάνω από 1 χλμ μακριά. (έργα ύδρευσης στο Καστρί θα γίνουν μόλις το 1961, επί Δημάρχου Πανάγου Γεωργαντά¹⁶⁶.

Ο αγώνας για την επιβίωση είναι δύσκολος, τα εδάφη πετρώδη και χρειάζεται καιρός και πολύς αγώνας για να μπορέσουν να καλλιεργηθούν για τις βασικές τους ανάγκες, αλλά και για την τροφή των ζώων. Οι μικροί και οι μεγαλύτεροι πρόσφυγες, μεταξύ των οποίων και αρκετά κορίτσια, παρακολουθούν τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου στο κτίριο που βρισκόταν στον περιβάλλοντα χώρο της ιστορικής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο Καστρί. Ο χώρος όμως είναι πολύ μικρός για να χωρέσει τους μαθητές τριών οικισμών (Καστρί, Σερβαίικα και Νέα Λιβερά) με αποτέλεσμα να χρειάζεται καινούριος και μεγαλύτερος. Έτσι το 1929 επιτροπή από πρόσφυγες και ντόπιους, με χρήματα από τις αποζημιώσεις των προσφύγων και μετά από παραχώρηση οικοπέδου από την οικογένεια Γιαννούλη χτίζει, με προσωπική εργασία όλων των κατοίκων το «Δημοτικό Σχολείο Νέας Λιβεράς»¹⁶⁷, που λειτουργεί μέχρι το σχολικό έτος 1986 οπότε και θα κλείσει οριστικά ελλείψει μαθητών¹⁶⁸.

---

¹⁶³ΦΕΚ 225, τ. Β' /14.03.1971.

¹⁶⁴ Καθορισμός ορίων Οικισμού Καστρίου, Νομαρχία Λακωνίας, Τμήμα Πολεοδομίας και Πολεοδομικών Εφαρμογών, Αρ.Πρωτ.Π-2505/88.

¹⁶⁵ Έγγραφο Υπουργείου Γεωργίας, Γραφείο Γεωργ. Υπηρεσίας Ν. Λακωνίας, Αρ.Πρωτ.122815/15-7-1940, ΓΑΚ Αθηνών, Διευθ. Πολιτικής Γης, «Φάκελο αγροκτήματος, 1934 - 1950 (ΑΒΕ 1888, φ. Ε/118).

¹⁶⁶Γεωργία Κορζή - Ξενόγιαννη Για τον Πανάγο Γεωργαντά <https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/martyries/gia-ton-panago-georganta> [πρόσβαση 26/5/2026].

¹⁶⁷ Εξώφυλλο Μαθητολογίου Σχολείου Ν. Λιβεράς, Ιούνιος 1938, Αρχείο ΓΑΚ Λακωνίας.

¹⁶⁸ Πληροφορία από την Προϊσταμένη των ΓΑΚ Λακωνίας κ. Πέπη Γαβαλά.

Όπως καταγράφονται στα Βιβλία της ενορίας Καστορείου¹⁶⁹, το πρώτο κοριτσάκι θα γεννηθεί από πρόσφυγα στις 2 Μάη 1925, όταν έχουμε και τον πρώτο καταγεγραμμένο θάνατο προσφυγοπούλας 18 χρονών. Σταδιακά γίνονται οι πρώτοι γάμοι του 1925-26¹⁷⁰ και αναπτύσσεται προσφυγική επαγγελματική δραστηριότητα: ανοίγουν καφεενεία (πχ του Μυρίδη), και πολλοί εργάζονται ως παπλωματάδες, χαλκωματάδες, κτίστες κλπ. Πολλές προσφυγοπούλες δουλεύουν στο κτίσιμο του αναλημματικού τοίχου στη γέφυρα του ποταμού Κάστορα. Με τη συμβολή τους ανοίγεται και διαπλατύνεται ο δρόμος προς το Μοναστήρι. Με προσωπική εργασία όλων¹⁷¹ και τη χρηματική βοήθεια κάποιων¹⁷², ολοκληρώνεται το 1947 η κεντρική εκκλησία -η Αγία Βαρβάρα-, που εκτός από τη Νέα Λιβερά, εξυπηρετεί και τους όμορους οικισμούς Καστρί και Σερβαίικα. Η Νέα Λιβερά¹⁷³, είναι ο πρώτος από τους τρεις οργανωμένους προσφυγικούς συνοικισμούς στη Λακωνία, με τους 2 σχεδιαζόμενους αστικούς συνοικισμούς της Σπάρτης (που έμειναν μόνο στα χαρτιά), και του Γυθείου που υπάρχει ως σήμερα. Θα ακολουθήσει όμως τις τύχες του νεότερου ελληνικού κράτους, που θα αρχίσει να αιμορροεί ειδικά μετά τον εμφύλιο.

Με την πολύτιμη συμβολή φίλης δασκάλας από το Καστρί, εντοπίσαμε 47 οικίες στην αριστερή πλευρά από Σπάρτη, και μόνο 3 στη δεξιά πλευρά κάτω, από τις οποίες κατοικούνται μόνιμα οι 13, σποραδικά οι 10, 9 είναι γκρεμισμένες και 18 ακατοίκητες. Ο συνοικισμός θα εγκαταλειφθεί σταδιακά λόγω της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης, και σε ελάχιστα από αυτά θα είναι πια εμφανής σήμερα η ανθρώπινη παρουσία.

---

¹⁶⁹ Εξώφυλλο Βιβλίου Α! Γεννήσεων & Βαπτίσεων Ενοριακού Ναού Γεννήσεως της Θεοτόκου Καστορείου, 1913-25 Απριλίου 1938, Αρχείο Ενοριακού Ναού Γεννήσεως της Θεοτόκου Καστορείου.

¹⁷⁰ Βιβλίο γάμων, ενοριακού Ναού Γεννήσεως της Θεοτόκου Καστορείου, Αρχείο Ενοριακού Ναού Γεννήσεως της Θεοτόκου Καστορείου.

¹⁷¹ Οι Πόντιοι που συνέβαλαν στην ανέγερση του Ναού δεν αναφέρονται σε σχετική μαρμάρινη ταμπέλα.

¹⁷² <https://kastoreiportal.gr/index.php/politismos/istorika/dokoumento-eggrafo-gia-tin-anegersi-tis-agias-varvaras> [πρόσβαση 30/4/2026].

¹⁷³ Οικισμοί με το όνομα Λιβερά αναφέρονται ένας στην Κοζάνη, που υπάρχει σήμερα με το όνομα ΤΑ ΛΙΒΕΡΑ, ορεινός οικισμός κτισμένος στις νότιες πλαγιές του όρους Κουρούμπα σε υψόμετρο 1257 μ. Η παλιά ονομασία του χωριού, από την οθωμανική περίοδο, ήταν Γκουρτζιόβα και έτσι αναφέρεται το 1918 στο ΦΕΚ 260Α-31/12/1918 να ορίζεται έδρα της ομώνυμης κοινότητας. Μετονομάστηκε σε Λιβερά το 1927[4]. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923, εγκαταστάθηκαν 70 οικογένειες (291 άτομα) προσφύγων από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία[5], και δύο: ΑΝΩ ΛΙΒΕΡΑ, και Κάτω Λιβερά Ξάνθης, εγκαταλειμμένοι σήμερα. ΦΕΚ 81Α - 14/05/1928 Ο οικισμός Αντάς της κοινότητας μετονομάζεται σε Λιβερά, ΦΕΚ - 16/10/1940 Ο οικισμός Λιβερά της κοινότητας καταργείται. Οικισμός Λιβερά επίσης υπάρχει στην Κύπρο.

5. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ο Γκαίτε έχει γράψει ότι «δεν υπάρχει τίποτα πιο θεωρητικό από ένα γεγονός», για τον Hayden White, δεν υπάρχουν «καθαρά γεγονότα έξω από την αφήγηση»¹⁷⁴, ενώ ο Roland Barthes υποστηρίζει ότι «τα γεγονότα υποστασιοποιούνται μόνο διά μέσου της γλώσσας» (le fait n'a qu'une existence linguistique)¹⁷⁵.

5.1. Μερικές σκέψεις από τη σκοπιά του εντόπιου (;) ερευνητή

Πριν ασχοληθώ με τη μεθοδολογία που επιχείρησα να ακολουθήσω κατά τη διεξαγωγή της έρευνας, θα ήθελα να καταθέσω ορισμένες, χρήσιμες σκέψεις. Γεννήθηκα στην Αθήνα, ολοκλήρωσα τις σπουδές Αρχιτεκτονικής στην Ιταλία και εγκαταστάθηκα οικογενειακά μόνιμα το 1982 στο Καστόρι Λακωνίας, που απέχει ενάμιση χιλιόμετρο από τον προσφυγικό Συνοικισμό της Νέας Λιβεράς Καστρίου, (με τους κατοίκους του οποίου διατηρώ κοινωνικές και φιλικές σχέσεις από παλιά). Η θέση μου λοιπόν μετεωρίζεται μεταξύ ενός ιδιαίτερου, εσωτερικής προέλευσης και δυτικοευρωπαϊκών επιρροών «Άλλου» και ενός εντόπιου «Εμείς» (στο οποίο θα δούμε στη συνέχεια αν και κατά πόσο εμπεριέχονται οι πρόσφυγες). Η πορεία της δικής μου ερευνητικής εμπειρίας ακολουθώντας τα χνάρια μιας μακροχρόνιας έρευνας για τους πρόσφυγες γενικά, πυροδοτήθηκε από τη συνειδητοποίηση της σιωπής/αδιαφορίας για τον συγκεκριμένο συνοικισμό και τους κατοίκους του, σε συνδυασμό με κοινωνικές επαφές και διαπροσωπικές σχέσεις, με ανθρώπους των οποίων συχνά δεν γνώριζα την προσφυγική ιδιότητα.

---

¹⁷⁴ Daniele Pisani Carlo Ginzburg e Hayden White, *Riflessioni su due modi di intendere la storia* https://www.egramma.it/eOS/index.php?id_articolo=2296 [πρόσβαση 30/1/2026].

¹⁷⁵ Roland Barthes, *Le discours de l'histoire*, σ.73, https://perso.univ-lyon2.fr/~jkempfb/barthes_discours_histoire.pdf [πρόσβαση 30/1/2026].

Ο Βασίλης Δαλκαβούκης στη διδακτορική του διατριβή για το Ζαγόρι¹⁷⁶ αναφέρει την «ανθρωπολογία οίκου» ως μελέτη ενός πολιτισμού οικείου στον ερευνητή, τονίζοντας τα πλεονεκτήματα αλλά και τους περιορισμούς μιας τέτοιας προσέγγισης, ειδικά όσον αφορά τη συμμετοχική παρατήρηση. Η συμμετοχική παρατήρηση¹⁷⁷, όπως εξελίχθηκε στην πορεία η έρευνα, έγινε εφικτή από την ιδιαίτερη θέση μου, και την πρόσληψή της από τους πρόσφυγες. Ο τρόπος καταγωγής, ο τρόπος σπουδών και ο τρόπος μόνιμης κατοικίας, δημιουργούσαν μια ιδιότυπη οικειότητα/ετερότητα, που, τηρουμένων των αναλογιών, θύμιζε την ιδιότητα του πρόσφυγα, Έλληνα και τουρκομερίτη μαζί. Η οικοδόμηση εμπιστοσύνης, ως «τεμέτερον»¹⁷⁸, και η εκτίμηση για το ενδιαφέρον ενός εξωτερικού παρατηρητή, αποτέλεσαν βασικό πλεονέκτημα για τη διεξαγωγή της έρευνας.

~~~~~...~~~~~

5.2. Οι μεθοδολογικές επιλογές

Ασχολούμαι με την εγκατάσταση Ποντίων προσφύγων στην Ελλάδα εδώ και μερικά χρόνια. Η έρευνά μου ξεκίνησε από αρχεία και γραπτές πηγές που αναφέρονταν στην υποχρεωτική ανταλλαγή προσφύγων με τη Συνθήκη της Λωζάνης του 1923. Εντόπισα υλικό στα ΓΑΚ Αθηνών και Λακωνίας, σε αρχεία κεντρικών και τοπικών εφημερίδων, στο Συμβολαιογραφείο-Υποθηκοφυλακείο Καστορείου Λακωνίας, στα Βιβλία Γεννήσεων, Γάμων και Θανάτων της ενορίας Καστορείου, στην τοπική βιβλιογραφία και τύπο καθώς και υλικό οικογενειακών αρχείων που ευγενικά μου παραχώρησαν ορισμένοι πληροφορητές. Αυτά αποτέλεσαν τη «μαγιά» της έρευνας. Επισκεπτόμενη όμως συχνά τον σχεδόν έρημο σήμερα προσφυγικό συνοικισμό της Νέας Λιβεράς, συνειδητοποιούσα σταδιακά ένα μεγάλο έλλειμμα: την αδυναμία να αφουγκραστώ και να κατανοήσω τις εμπειρίες των ανθρώπων μέσα από εφημερίδες και αρχεία. Οι ημερομηνίες, οι πληροφορίες,

¹⁷⁶ Βασίλης Δαλκαβούκης, *Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι: Εθνοτοπικές ομάδες στο Ζαγόρι τον 20ό αιώνα*, διδακτορική διατριβή ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσ/κη 2001, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22758> [πρόσβαση 3/4/2026], σ.8.

¹⁷⁷ Patricia Leavy, *Σχεδιασμός κοινωνικής έρευνας*, Θεσσαλονίκη: 2021, Εκδόσεις University Press.

¹⁷⁸ Από τον Ιανουάριο 2024, αν και μη Πόντια, είμαι μέλος του Συλλόγου Ποντίων Λακωνίας Ο ΠΟΝΤΟΣ.

η επίσημη ιστορική εκδοχή, δεν αρκούσαν για να προσεγγίσω το βίωμα των προσφύγων. Έτσι προέκυψε η ανάγκη συνδυασμού έρευνας στο «αρχείο» και έρευνας στο «πεδίο»¹⁷⁹.

Η Προφορική Ιστορία, η εγκυρότητα της οποίας αμφισβητήθηκε για καιρό, υιοθετήθηκε για να δοθεί «μια κεντρική θέση στους ανθρώπους που έφτιαξαν και βίωσαν την ιστορία»¹⁸⁰, ανοίγοντας το δρόμο για άλλου είδους τεκμήρια. Αλλάζοντας το κοινωνικό τους περιεχόμενο και τη διαδικασία με την οποία γράφεται η ιστορία, τα τεκμήρια δεν αντλούνται πλέον από κάποιο αρχείο ή επίσημη πηγή, αλλά συν-δημιουργούνται σε συνεργασία ερευνητή και πληροφορητή κατά τη στιγμή της συνέντευξης¹⁸¹. Η συγκέντρωση, ταξινόμηση και απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων ως τεκμηρίων είναι το πρώτο βασικό στάδιο, που αποτελεί και το πρωτογενές υλικό της έρευνας.

Πραγματοποιήθηκαν οκτώ συνεντεύξεις με πρόσφυγες δεύτερης ή τρίτης γενιάς, (αφού η πρώτη γενιά έχει ήδη εκλείψει), και δύο με τρίτους που σχετίζονται με τον συνοικισμό (μία κάτοικος και ο σύζυγος μιας Πόντιας), με απόλυτη συναίσθηση της σημασίας της ποιότητας της σχέσης ερευνητή-πληροφορητή, στην οποία δόθηκε ιδιαίτερη σημασία. Παράλληλα και συμπληρωματικά, χρησιμοποίησα και υλικό που αποτέλεσε καρπό προηγούμενης έρευνας¹⁸² για τη Νέα Λιβερά, αναγνωρίζοντας την συμπληρωματικότητα προφορικών μαρτυριών και γραπτών πηγών. Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν μέσω κινητού. Επέλεξα να μην βιντεοσκοπήσω τους πληροφορητές, για να νοιώσουν άνετα και οικεία. Κατά την προετοιμασία, προσπάθησα να καταρτήσω έναν σκελετό-πλαίσιο, με θέματα που από πριν είχα εντοπίσει ως ενδιαφέροντα. Δεν πήγα με συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, επιδιώκοντας μια χαλαρή ουσιαστική επαφή και διάδραση, και με στόχο να αφήσω να προκύψουν ζητήματα στη διάρκεια της διαδικασίας. Οφείλω να σημειώσω

¹⁷⁹ Βασίλης Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, Θεσσαλονίκη: 2015, Εκδ. Επίκεντρο, σ.27-28.

¹⁸⁰ Paul Thompson *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα: 2002, Εκδ. Πλέθρον, σ.31.

¹⁸¹ Ο.π., σ.41.

¹⁸² Προσωπική έρευνα που έχω ξεκινήσει από το 2018, στοιχεία της οποίας έχουν δημοσιευτεί σε άρθρα μου και ομιλίες μου: *Ένα χρέος...* 19/7/2022, <https://www.notospress.gr/apopseis/story/81741/ena-xreos>, *Οι σιωπές και η μνήμη*, 20/5/2022, <https://edromos.gr/1922-oi-siopes-kai-i-mnimi/>, Πνευματική Εστία Σπάρτης 19/11/2022, <https://youtu.be/4SfgHJXc9sc?si=XZrxHigS-2UiwIfe>. [πρόσβαση 20/6/2026].

ωστόσο τη διαφοροποίηση και της δικής μου στάσης από την πρώτη ως την πιο πρόσφατη συνέντευξη: με την σταδιακή απόκτηση μιας ορισμένης εμπειρίας, και την απόπειρα πιο επιστημονικής προσέγγισης, φροντίζοντας πάντα να αφήνω χώρο στις διαπροσωπικές σχέσεις και τη συναισθηματική αλληλεπίδραση με τον/την πληροφορητή/πληροφορήτρια.

Η επιλογή των πληροφορητών με απασχόλησε αρκετά. Με δεδομένο τον μικρό αριθμό εκπροσώπων της δεύτερης γενιάς και τη σχέση που υπήρχε μαζί τους, χρησιμοποίησα ως κριτήρια τη διαμονή -ή μη- στον Συνοικισμό, το φύλο, και το μορφωτικό επίπεδο. Μίλησα με δύο μη Πόντιους που σχετίζονταν με την Νέα Λιβερά, ενώ επιδίωξα, δυστυχώς μάταια, να πάρω συνέντευξη και από γηγενή εχθρικά προσκείμενο προς τους πρόσφυγες.

Με δοσμένα τα όρια και τους περιορισμούς μιας ποσοτικής προσέγγισης, προτίμησα να συλλέξω και να μελετήσω στοιχεία από τις συνεντεύξεις που θα με βοηθήσουν να κατανοήσω σε βάθος γεγονότα, συμπεριφορές και φαινόμενα. Η εστίαση σε μια συγκεκριμένη ομάδα μελέτης (focus group), κείμενα ή εικόνες-κεντρικές και παράπλευρες, θεώρησα ότι θα μου επιτρέψει να κατανοήσω βαθύτερα κοινωνικές ανάγκες και πολιτισμικές συμπεριφορές¹⁸³. Η Ποιοτική προσέγγιση¹⁸⁴ είναι μια ερευνητική μέθοδος που στοχεύει στην βαθιά κατανόηση συμπεριφορών, στόχων, συναισθημάτων και κοινωνικού περιβάλλοντος, βασισμένη σε μη αριθμητικά στοιχεία (λέξεις, εικόνες, βίντεο), που επιχειρεί να απαντήσει στο γιατί, χρησιμοποιώντας ευέλικτα εργαλεία, focus group και παρατηρήσεις. Την υιοθέτησα λοιπόν ως την πιο κατάλληλη για να με βοηθήσει να προσεγγίσω και αναδείξω την ψυχολογία των προσφύγων, πλαισιωμένη στον χώρο (τον

¹⁸³ Compilatio, *Comprendere la ricerca qualitativa: definizione, metodi, progettazione, raccolta e analisi dei dati*, 24/7/2024, <https://www.compilatio.net/it/blog/ricerca-qualitativa> [πρόσβαση 3/4/2026].

¹⁸⁴ Patricia Leavy, *Σχεδιασμός κοινωνικής έρευνας*, Θεσσαλονίκη: 2021, Εκδόσεις University Press και Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευφροσύνη-Άλκηστη, *Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις*, 9/6/2008, Open Education - The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology Volume 4, Number 1, 2008 / Section one. © Open Education ISSN: 1791-9312, Τόμος 4, Αρ.1 (2008), <https://doi.org/10.12681/jode.9726> [πρόσβαση 27/5/2026].

συγκεκριμένο συννοικισμό), και τον χρόνο, τουλάχιστον δυσπρόστατο, διαμοιρασμένο στο τότε του βιώματος, και το τώρα, της πρόσληψης και ανασυγκρότησής του¹⁸⁵.

Προχωρώντας στην έρευνα, συνειδητοποίησα την ανάγκη αυτού που ο Pierre Bourdieu χαρακτηρίζει «συμμετοχική αντικειμενοποίηση»¹⁸⁶-που ενδεχομένως έκανα ασυνείδητα στην αρχή: να συμπεριλάβω στην ανάλυση τα στοιχεία του δικού μου προφίλ (κοινωνικό υπόβαθρο, καταγωγή και γνώσεις) ώστε να απελευθερωθώ από προκαταλήψεις και να τοποθετήσω την όποια γνώση στις κοινωνικές συνθήκες όπου αυτή γεννήθηκε.

Οι συνεντεύξεις, ως διάδραση μεταξύ ερευνητή και πληροφορητή, ανήκουν στον λόγο (discourse) ως «έναν ιδιαίτερο τρόπο να μιλάει κανείς για τον κόσμο...και να τον κατανοεί»¹⁸⁷. «Λόγος» σημαίνει ότι η γλώσσα «δομείται με διαφορετικά σχήματα που οργανώνουν την ομιλία»¹⁸⁸, ενώ μέσα από αυτήν «δημιουργούμε παραστάσεις που δεν αντανακλούν απλώς μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά συμβάλλουν στην ίδια τη συγκρότηση της πραγματικότητας»¹⁸⁹. Η ανάλυση λόγου ως θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της ψυχολογίας του λόγου¹⁹⁰, αποτελεί κεντρικό εργαλείο για την ερμηνεία προφορικών μαρτυριών, καθώς επιτρέπει στον ερευνητή να ξεπεράσει την απλή καταγραφή γεγονότων και να εμβαθύνει στον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο νοηματοδοτεί τις εμπειρίες του. Η Κριτική Ανάλυση Λόγου-ΚΑΛ, που θα χρησιμοποιήσω εδώ, εστιάζει στον ενεργό ρόλο του Λόγου στην κατασκευή του κοινωνικού κόσμου¹⁹¹, και αντιμετωπίζει

¹⁸⁵ Ορισμός των Denzin & Lincoln, στο Στριγκλόγιαννης Σέργιος, *Ο ρόλος της συλλογικής μνήμης και της συμμετοχής της κοινότητας στην παραγωγή κοινού χώρου*, Διδακτορική Εργασία, ΕΜΠ, Αθήνα: 2024, σ.17, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/56909> [πρόσβαση 3/4/2026].

¹⁸⁶ Νικόλαος Κατριβέσης, «Αντικειμενισμός - υποκειμενισμός: ο διαφορισμός P. Bourdieu - H. Garfinkel», *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ*, Τόμος ΙΑ τεύχος 43, Καλοκαίρι 2005, σ.147, <https://journals.lib.uth.gr/index.php/tovima/article/download/2120/1908/2711> [πρόσβαση 3/4/2026].

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 18.

¹⁸⁸ Louise Phillips & Marianne W. Jorgensen *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*, Αθήνα:2009, Εκδ. Παπαζήση, σ.17.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 31.

¹⁹⁰ Παπαθανασίου Μαρία, *Γυναίκες και ουσιοεξάρτηση: Προσεγγίζοντας τον λόγο τους μέσα από την Ανάλυση Λόγου*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Ψυχολογίας, Αθήνα:2009, σ.100, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/18443> [πρόσβαση 30/1/2026].

¹⁹¹ Louise Phillips & Marianne W. Jorgensen *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*, σ.28 & 48.

τη γλώσσα ως «μέσο διατήρησης της εξουσίας και διαμόρφωσης κοινωνικών αντιλήψεων»¹⁹².

Ως μέθοδος, δεν επιδιώκει να δει τι πραγματικά εννοούν οι άνθρωποι, αλλά στηρίζεται στο ότι «είναι αδύνατον να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα έξω από τους λόγους»¹⁹³, και πρέπει να μελετήσουμε ό,τι ειπώθηκε «για να ανακαλύψουμε ευρύτερες δομές στις διάφορες προτάσεις και τις μεταξύ τους σχέσεις και να διερευνήσουμε τις κοινωνικές συνέπειες των ρηματικών παραστάσεων της πραγματικότητας»¹⁹⁴. Με δοσμένο το φαινόμενο πολλαπλών, συχνά αντικρουόμενων, κατασκευών της κοινωνικής πραγματικότητας, «το τι και το πώς λέγεται ότι συμβαίνει κάτι, αποκτά τεράστια σημασία»¹⁹⁵. Και αποδεχόμενοι ως ερευνητές ότι η αλήθεια είναι κοινωνική κατασκευή, που παράγεται με τον λόγο, πρέπει να εξετάσουμε την «αλήθεια που παράγουμε εμείς ως υποκείμενα-ερευνητές»¹⁹⁶. Βέβαια η θέση του ερευνητή είναι συγκεκριμένη και δεν πρέπει να αγνοείται, αφού αυτή καθορίζει το ερευνητικό του αποτέλεσμα, στη βάση μιας θεωρίας, μιας κριτικής στάσης απέναντι στο αντικείμενο της έρευνας.

Οι συνεντεύξεις, είτε στην προφορική είτε στην καταγεγραμμένη-απομαγνητοφωνημένη τους μορφή, αν αντιμετωπιστούν ως Κείμενο (κάθε δομημένη χρήση της γλώσσας, που παράγει νόημα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πολιτικό πλαίσιο), μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε πώς αντιλαμβάνονται οι πρόσφυγες το παρελθόν τους, μέσα από την βιωμένη εμπειρία και τον τρόπο συγκρότησης και πρόσληψής της. Επομένως, στόχος είναι η αξιολόγηση και επεξεργασία τους, έτσι ώστε συνδυάζοντάς

¹⁹² Κοντογιαννάκη Κατερίνα, *Σύγχρονες τάσεις στη γλωσσολογία για εκπαιδευτικούς. Η Ελληνική στη διαχρονία της και η πρόκληση της διδασκαλίας της Αρχαίας Ελληνικής στα πλαίσια του Κριτικού Γραμματισμού*, Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Πάτρα, 2025, σ.25. <https://apothesis.eap.gr/archive/download/0ebbb87b-a314-4a55-ba64-12e40aa00369.pdf> [πρόσβαση 30/1/2026].

¹⁹³ Louise Phillips & Marianne W. Jorgensen *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*, σ. 52.

¹⁹⁴ Ο.π.

¹⁹⁵ Μπουκάλα Σαλώμη, Στάμου Αναστασία (Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), «Κριτική Ανάλυση Λόγου: Εισαγωγικό Σημείωμα» στον συλλογικό τόμο/βιβλίο: *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την Ελληνική Πραγματικότητα*, Αθήνα: 2020, Εκδ. Νήσος, <https://ikee.lib.auth.gr/record/325715> [πρόσβαση 3/4/2026].

¹⁹⁶ Louise Phillips & Marianne W. Jorgensen *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*, ό.π., σ.53.

τες να μπορέσουμε να συσχετίσουμε τα λεγόμενα με μοντέλα και θεωρίες, ώστε να «κατασκευάσουμε ένα νόημα»¹⁹⁷ από αυτά.

Με δεδομένες τις τρεις κατά Thompson¹⁹⁸ δυνατότητες ερμηνείας τους, πρέπει να συναρτήσουμε τα δεδομένα με την πληρότητα ή τις ανεπάρκειες μιας υπάρχουσας σχετικής θεωρίας/μεθοδολογίας. Οι προσφερόμενες επιλογές είναι η αφηγηματική ανάλυση¹⁹⁹ που αναλύει μεμονωμένες ατομικές αφηγήσεις, η μέθοδος της «ανασύνθεσης» όπου συνδυάζονται τα στοιχεία των συνεντεύξεων με άλλες πηγές, της οποίας ιδιαίτερες εκδοχές είναι η «εθνοκοινωνιολογική ανάλυση» του Daniel Bertaux²⁰⁰ και το μοντέλο του J. Milton Yinger²⁰¹ που ασχολείται με τις μορφές επιπολιτισμού (πολιτισμική όψη της αφομοίωσης) ως «διαδικασία μεταβολής που οδηγεί στην επίτευξη μεγαλύτερης πολιτισμικής ομοιογένειας ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες ομάδες που έρχονται σε επαφή»²⁰².

Η βιογραφική αφηγηματική μέθοδος (life-history)²⁰³ στα πλαίσια της Προφορικής Ιστορίας, αν και έχει εγείρει πολλούς προβληματισμούς σχετικά με την εγκυρότητα και τη σχέση της με την επιστημονική γνώση, υιοθετήθηκε εδώ ως πηγή πολύτιμου υλικού στην υπηρεσία της κοινωνικής έρευνας²⁰⁴. Η μέθοδος ανασύνθεσης προέκυψε αντικειμενικά, αφού σημείο εκκίνησης της έρευνας μου, πριν τη συγκεκριμένη εργασία, ήταν τα αρχεία και ο τύπος της εποχής, με τα οποία επιχείρησα να μελετήσω συνδυαστικά το πλούσιο υλικό των συνεντεύξεων. Ειδικά η «εθνοκοινωνιολογική ανάλυση» του Bertaux, με βοήθησε να συσχετίσω τις ατομικές βιωμένες εμπειρίες με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, και τις

¹⁹⁷ Paul Thompson *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα: 2002, Εκδ. Πλέθρον σ.321.

¹⁹⁸ Ο P.Thompson εντοπίζει τρεις δυνατότητες ερμηνείας, αυτή που έχει χρησιμοποιηθεί για φαινόμενα του παρελθόντος, μια τροποποιημένη εκδοχή της για τη μελέτη σύγχρονων καταστάσεων και μια εντελώς νέα προσέγγιση, Ο.π.

¹⁹⁹ Που επεξεργάστηκαν οι Γερμανοί κοινωνικοί επιστήμονες Fritz Schütze και Gabriele Rosenthal.

²⁰⁰ Bertaux, Daniel. *Les récits de vie*. Paris: 1997, Editions Nathan.

²⁰¹ Yinger J. Milton, *Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict?* Albany: 1994. State University of New York Press, https://archive.org/details/ethnicitysource0000ying_v1a4/page/n5/mode/2up [πρόσβαση 28/3/2026].

²⁰² Βασίλης Δαλκαβούκης, *Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι*, σ.270.

²⁰³ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Βόλος: 2023, Εκδ. Ένωσης Προφορικής Ιστορίας.

²⁰⁴ Γιώργος Τσιώλης, «Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Βόλος: 2023, Εκδ. Ένωσης Προφορικής Ιστορίας, σ.19.

κοινωνικές διεργασίες στις οποίες, εκούσια ή ακούσια, συνέβαλαν και οι πρόσφυγες, με τυπικά (τουλάχιστον) πολιτικά δικαιώματα, μέσω της απόδοσης ιθαγένειας με την άφιξή τους στην Ελλάδα.

Όμως ήταν το μοντέλο του J. Milton Yinger²⁰⁵ που επιλέχθηκε ως πυξίδα, γιατί πλησιάζει περισσότερο τον στόχο: την ανάλυση, δηλαδή, των μετασχηματισμών του ταυτοτικού προσδιορισμού των προσφύγων στον χώρο και τον χρόνο. Οι τέσσερις διαφορετικοί τύποι αφομοίωσης, που εντάσσονται οργανικά στην διαδικασία της αφομοίωσης (assimilation) -δηλαδή ο επιπολιτισμός (acculturation), η ένταξη (integration), η ταυτοτική συνείδηση (identification) και η ανάμειξη/συγχώνευση (amalgamation)], ελπίζω να βοηθήσουν στην αποκωδικοποίηση και κατανόηση των συνεντεύξεων, αναπλαισιώνοντάς τες στο τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, και σε συνδυασμό πάντα με τη «δομή της αίσθησης» όχι μόνο των ίδιων των προσφύγων, αλλά και της κοινωνίας όπου αυτοί διαμορφώθηκαν και διαμορφώνονται, αλλά και την οποία ως δρώντα υποκείμενα, διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν διαχρονικά.

Οι Πόντιοι πρόσφυγες, απότομα και βίαια ξεριζωμένοι και κυνηγημένοι, δεν πρόλαβαν να πάρουν μαζί παρά μόνο ένα πολιτισμικό φορτίο. Με αυτό ως εργαλείο επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες, ταυτόχρονα οικείες και ανοίκειες, προσαρμόζοντας τη ζωή τους σε αυτές. Η διπλή υπόσταση του βιωμένου χρόνου (πριν και μετά), και του βιωμένου χώρου (εκεί και εδώ), διαμόρφωσε και μια (τουλάχιστον διπλή) ταυτοτική συγκρότηση. Έλληνες και/ή Πόντιοι, ετερόχθονες και/ή ισότιμοι πολίτες, οι πρόσφυγες πάντα ζούσαν σε μια γκρίζα ζώνη ή, αν θέλετε, ετεροτοπία²⁰⁶, με ασαφή πολιτισμικά όρια. Οι ισορροπίες ήταν επισφαλείς και ασταθείς, ανάλογα με τη συγκυρία: στην αρχή ήταν «τουρκόσποροι», στον πόλεμο του 1940 μετατράπηκαν σε συμπολεμιστές,

²⁰⁵ Για μια εφαρμογή του μοντέλου αυτού βλ. Βασίλης Δαλκαβούκης, *Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι*, ειδικά σ.270.

²⁰⁶ Σταύρος Σταυρίδης, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας» περιοδικό *ΟΥΤΟΠΙΑ*, Τεύχος 78, σ.145-155.

ο Εμφύλιος έφερε σύγχυση εισάγοντας στις ήδη υπάρχουσες διαιρέσεις και μια νέα, την πολιτική²⁰⁷.

Δειλά πρόβαλλαν στο εθνικό σκηνικό με πρωτοβουλία των Συλλόγων τους τη δεκαετία του 1930, και ομοεθνών τους ιστορικών τη δεκαετία του 1980, έζησαν μια τυπική αναγνώριση (της Γενοκτονίας) το 1994 από το ελληνικό Κοινοβούλιο, και μέχρι σήμερα, υπό τις επιταγές των ελληνοτουρκικών και διεθνών σχέσεων²⁰⁸, συνήθως προβάλλονται ως θύματα, με υποβόσκουσες εχθρικές εναντίον τους στάσεις, και χωρίς να έχουν ενταχθεί ουσιαστικά στο εθνικό αφήγημα²⁰⁹. Αυτή η οριακή κατάσταση, έχει επίδραση στη διαμόρφωση της ταυτότητας τους σε συνάρτηση με τις σταδιακές εκφάνσεις της προσφυγικής μνήμης, χωρίς βέβαια να ξεχνάμε τις μεταξύ τους ταξικές, γνωσιακές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

Η γλώσσα, τα έθιμα, τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά, η διάσταση της αλληλεγγύης και των κοινωνικών δικτύων στην ιστορικότητα και τις αναπροσαρμογές τους²¹⁰, αποτελούν δείκτες αλλά και πρόσφορα πεδία μελέτης των τρόπων και των βαθμών ενσωμάτωσης στην γηγενή κοινωνία. Στοιχεία ταυτότητας αυτά, τα οποία αξίζει να ανιχνεύσουμε *πόσο, εάν, και κυρίως γιατί* αποτελούν πλέον σημεία αναφοράς, τόσο από τους εκτός ποντιακής κοινότητας, όσο και ως προς τη συνείδηση ταυτότητας των ίδιων των προσφύγων.

²⁰⁷ Κώστας Κατσάπης «Το προσφυγικό ζήτημα» στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα:2011, Εκδ. Νεφέλη, σ. 168.

²⁰⁸ Βλάσης Αγτζίδης, *ΠΟΝΤΟΣ. Μια ιστορία από τον μικρασιατικό βορρά*, Αθήνα: 2022, Εκδ. Παπαδόπουλος, σ.182.

²⁰⁹ Για τις διακυμάνσεις της προσφυγικής μνήμης, Χάρης Εξερτζόγλου «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης» στο Αντώνης Λιάκος(επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα:2011, Εκδ. Νεφέλη, σ.191-201.

²¹⁰ Γενικά για τη διαμόρφωση ταυτοτήτων και τα στοιχεία που επέδρασαν σε αυτό, ήδη από την οθωμανική περίοδο, Δημήτρης Σταματόπουλος «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αιώνας-αρχές 20^{ού})» στο Εξερτζόγλου Χ, Σταματόπουλος Δ., Ozil A., Κατσάπης Κ., Τσέτλακα Α-Μ., *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*. (επιμ.)Αντώνης Λιάκος, Αθήνα:2011, Εκδ. Νεφέλη, σ. 25-53.

Ο χώρος του Συνοικισμού, ως πλαίσιο αλλά και αντικείμενο της μελέτης, αποτέλεσε ένα «κατώφλι» κατά την έκφραση του Σταυρίδη²¹¹, ένα είδος ετεροτοπίας²¹² με δικούς της κανόνες και μεταβλητά όρια. Η προσέγγισή του με βοήθησε να αντιληφθώ πώς οι μεταλλάξεις στη χρήση του ήταν μια αντανάκλαση αντίστοιχων μεταλλάξεων στη συνείδηση και στα ταυτοτικά χαρακτηριστικά των προσφύγων. Από ενός είδους ανοικτού γκέτο την εποχή της εγκατάστασης των προσφύγων από τη Λιβερά του Πόντου το 1923, σταδιακά απώλεσε τα -όποια- ορατά ταυτοτικά του χαρακτηριστικά, και απογυμνωμένο από τους περισσότερους ανθρώπους του σήμερα, είναι ένας, αδιάφορος για την πολιτεία, ερειπιώνας. Η συνάρτηση μνήμης, ταυτότητας και χώρου δεν αφορά μόνο στην επιλογή του τίτλου της εργασίας. Προέκυψε μέσα από τις συνεντεύξεις και μένει να αξιολογηθεί, τόσο ως χωρικότητα, όσο και ως από-εδαφικοποίηση, που ενδεχομένως είναι ακόμη σε εξέλιξη.

Κι ένα ερώτημα να παραμένει μετέωρο: οι τότε νεήλυδες ήταν η προσωποποίηση του «Άλλου» για τους γηγενείς. Σήμερα «Άλλοι» μπορεί να είναι οι πρόσφυγες που μετανάστευσαν στις μεγαλουπόλεις της Ελλάδας ή του εξωτερικού και επιστρέφουν για λίγες μέρες διακοπών στα ελάχιστα ανακαινισμένα σπίτια; «Άλλοι» είναι το ζευγάρι Σ.& Ε. Τ. που παρέμειναν στα παραχωρηθέντα οικήματα; Ή μήπως «άλλος» είμαι εγώ ως μη-Πόντια ερευνήτρια;

~~~~~...~~~~~

---

²¹¹ Σταύρος Σταυρίδης, *Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, (μτφρ) Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Λονδίνο: 2016, ελληνική έκδοση Αθήνα:2018, Εκδ. Angelus novus, σ.21.

²¹² Michel Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, (μτφρ) Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα:2002, Εκδ. Πλέθρον, σ. 28.

6. ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

Για να προσεγγίσω τις ιδιαιτερότητες της εγκατάστασης ποντίων προσφύγων στη Νέα Λιβερά, θα χρησιμοποιήσω ως βασικό, αλλά όχι μοναδικό, εργαλείο, τις προφορικές ιστορίες (life story's) όσων απογόνων στάθηκε δυνατόν να εντοπίσω, από δεύτερη μέχρι τρίτη γενιά, αφού η πρώτη γενιά έφυγε παίρνοντας μαζί της τις πρωτογενείς τραυματικές εμπειρίες της. Οι αφηγήσεις ζωής που θεωρούνται προϊόν των κοινωνικών επιστημών, αποτελούν πολύτιμη δεξαμενή νοημάτων, συνειδητών ή ημι-συνειδητών, ένα είδος Λόγου (discourse) που δομείται κατά τη διάρκεια της συνέντευξης²¹³. Πρόθεση μου είναι μέσω των προφορικών μαρτυριών, να προσεγγίσω τη δομή της αίσθησης που κυριαρχεί στους απογόνους των προσφύγων, να στοιχειοθετήσω τους τρόπους διαχρονικής διαμόρφωσης της αίσθησης του ανήκειν, μέσω ταυτοτήτων και διαφοροποιήσεων, και τη σχέση με την ευρύτερη κοινωνία.

Αν και η έρευνα πεδίου είναι κεντρικός στόχος της παρούσας εργασίας, θα ήθελα να τη χρησιμοποιήσω όχι μόνο ως, -χρήσιμο πάντα!-, αυτοσκοπό. Η διατύπωση ερωτημάτων και προβληματισμών σχετικά με τον εκάστοτε «Άλλον», η αντιμετώπιση του εκάστοτε διαφορετικού σε συνάρτηση με την ανάγκη κοινωνικής συνοχής, το ρευστό τοπίο περιθωριοποιήσεων και ενσωματώσεων την εποχή των μεταναστεύσεων και της παγκοσμιοποίησης, τα χαρακτηριστικά κοινωνικών ομαδοποιήσεων και η ισότιμη, ισοδύναμη και συμπεριληπτική σχέση των ανθρώπων, με ενδιαφέρει ιδιαίτερα. Κατά συνέπεια, μέσα από τη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, θα ήθελα να καταλήξω σε γενικότερα συμπεράσματα, που ευελπιστώ ότι θα συμβάλουν σε αλλαγή πνεύματος και αντιλήψεων στα πλαίσια της σημερινής πολυ-πολιτισμικής πραγματικότητας σε καιρούς παγκοσμιοποίησης.

---

²¹³Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, Αθήνα:2002, Εκδ. Πλέθρον, σ.338.

Η αξιοποίηση και η ερμηνεία των συνεντεύξεων αποτελεί βασικό στόχο αλλά και πρόκληση για τον ερευνητή, για τη δημιουργία της ιστορίας. Υπάρχουν πολλές μέθοδοι προς το σκοπό αυτό. Λαμβάνοντας γενικά υπόψη τις τρεις μορφές προσέγγισης των συνεντεύξεων που προτείνει ο Thompson, δηλαδή ως κείμενα, ως μορφές περιεχομένου και ως τεκμήρια, και την εθνοκοινωνιολογική προσέγγιση του Daniel Bertaux²¹⁴, θα βασιστώ κυρίως, στην πιο σύγχρονη μελέτη των μορφών επιπολιτισμού (πολιτισμική όψη της αφομοίωσης) του Yinger²¹⁵.

Για τον Heidegger, ο άνθρωπος είναι ένα «χωρικό ον»²¹⁶, σε αλληλεπίδραση με τον χώρο, όπου εξελίσσεται η καθημερινή του ζωή. Ό,τι μας συμβαίνει, σε έναν χώρο καταγράφεται, και μέσα από αυτόν γίνεται αντιληπτό. Ο χώρος παίζει ενεργό ρόλο²¹⁷ στη συγκρότηση της μνήμης και της ταυτότητας των Ποντίων προσφύγων. Αν αποδεχτούμε ότι η συλλογική μνήμη δεν είναι στατική, αλλά βρίσκεται σε συνεχή αναδιαμόρφωση και αμφισβήτηση, πρέπει να δούμε το ρόλο που παίζει ο χώρος σε αυτή τη διαδικασία²¹⁸, με δεδομένο ότι οι διακυμάνσεις στην πρόσληψή του ακολούθησαν παράλληλη πορεία με τις διακυμάνσεις στην συλλογική-κοινοτική και την ατομική-ταυτοτική τους διαμόρφωση.

Ο χώρος εμπεριέχεται στον τίτλο, και αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς της παρούσας εργασίας. Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και επιστημονικές μελέτες για την εγκατάσταση Ποντίων προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, με έμφαση στη βόρεια Ελλάδα. Ελάχιστες είναι οι αναφορές στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, και μάλιστα στον Νότο, και στην επίδραση που άσκησαν συγκεκριμένες τοπικότητες με τις ιδιομορφίες τους στην ταυτοτική συγκρότηση και τους τρόπους και βαθμούς ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία. Αυτά τα ζητήματα θα επιχειρήσω να προσεγγίσω μελετώντας τις προφορικές

---

²¹⁴ Daniel Bertaux, *Life stories, A sociological approach*, e-book 2026, Policy Press.

²¹⁵ Yinger J. Milton, *Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict?*, Albany: 1994, State University of New York Press

²¹⁶ Martin Heidegger, *Η τέχνη και ο χώρος*, Γιάννης Τζαβάρας (Εισαγωγή-μετάφραση-Σχόλια), Αθήνα:2006, Εκδ. Ίνδικτος, σ. 9.

²¹⁷ Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία» στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κλπ(επιμ), Αθήνα:2016, Εκδ. Πλέθρον, σ.11.

²¹⁸ Σταύρος Σταυρίδης, *Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος (μτφρ), Λονδίνο: 2016, ελληνική έκδοση Αθήνα:2018, . Εκδ. Angelus novus, σ.240.

μαρτυρίες/συνεργασίες των ανθρώπων που μου εμπιστεύτηκαν τις σκέψεις τους για να προχωρήσουμε μαζί σε έναν, όσο το δυνατόν κοινωνικά χρήσιμο, αναστοχασμό. Τούτων δοθέντων, θα προσδιορίσω τρία σημεία αναφοράς με χωροχρονικό περιεχόμενο, στη βάση των οποίων θα επιχειρήσω μια ερμηνεία, με έμφαση στη χωρική διάσταση της μνήμης και μεταμνήμης των πληροφορητών.

-Το «εκεί», τον γενέθλιο τόπο, ως βιωμένο χώρο με όλο το πολιτισμικό φορτίο που του αναλογεί.

-Το «συμβάν»²¹⁹ του ξε-ριζωμού, ως χωροχρονική ενδιάμεση ζώνη²²⁰, ως χωρικό κενό²²¹ ως ρήξη και ασυνέχεια.

-Και το «εδώ» ως υβριδική πατρίδα/μη-πατρίδα.

~~~~~...~~~~~

6.1. Το εξιδανικευμένο «εκεί»: βιωμένη εμπειρία ή φαντασιακό συνανήκειν;²²²

*Αγία νοσταλγία της μνήμης αδερφή
είσαι αγκάθι βάλσαμο τραγούδι και στριγκλιά μαζί.²²³*

Η νοσταλγία (νόστος + άλγος) είναι ο πόνος που προκαλεί η επιθυμία επιστροφής στην πατρίδα. Είναι η νοητική επιστροφή σε ένα παρελθόν εξιδανικευμένο, σε σύγκριση με ένα παρόν δυσκολοβίωτο, που συνοδεύεται από την επίγνωση του ανέφικτου. Και ενεργοποιείται συνήθως σε περιόδους κρίσης και αναζήτησης σταθερότητας²²⁴.

²¹⁹ Alain Badiou, *Από το Είναι στο Συμβάν*, Δημήτρης Βεργέτης (μτφρ), Αθήνα:2011, Εκδ. Πατάκης.

²²⁰ Σταύρος Σταυρίδης, *Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, σ.240.

²²¹ Zygmunt Bauman, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα: 2008, Εκδ. Μεταίχμιο, σ.83.

²²² Anderson Benedict, *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοιχασμοί Για Τις Απαρχές Και Τη Διάδοση Του Εθνικισμού*, Ποθητή Χαντζαρούλα (μτφρ), Αθήνα: 1997, Εκδ. Νεφέλη.

²²³ «Αγία Νοσταλγία» του Θανάση Παπακωνσταντίνου,
<https://youtu.be/RlvGIQp1n88?si=0OZeXOwvWt8Pi-B> [πρόσβαση 27/5/2026].

²²⁴ Χριστίνα Βαϊζίδου, *Νοσταλγία*, <https://www.psychology.gr/selfhelp/7131-nostalgia.html> [πρόσβαση 28/5/2026].

Ο νόστος ήταν απαγορευτικός για τους Ανταλλαγέντες της Συνθήκης της Λωζάνης. Ο ξεριζωμός, παρόμοιος με αποκοπή ομφάλιου λώρου, το συνακόλουθο τραύμα και η απώλεια, αλλοίωσαν την μνήμη. Οι διαδικασίες επανεδαφικοποίησης²²⁵ και οι τραγικές συνθήκες με τις οποίες έπρεπε να αναμετρηθούν οι πρόσφυγες ερχόμενοι στην Ελλάδα, οδήγησαν στην ψευδαίσθηση ενός ωραιοποιημένου «Εκεί».

Ένα «Εκεί» που συνδέεται με τις πρώτες μνήμες της παιδικής ηλικίας, και σχετίζεται με τη συγκεκριμένη απασχόληση της οικογένειας του κάθε πληροφορητή, αλλά και τις ελλείψεις που προκύπτουν σε σύγκριση με το «Εδώ». Όσοι έχουν αγροτική προέλευση θυμούνται το εύφορο έδαφος, την πλούσια παραγωγή και τις βουκολικές εικόνες στα παρχάρια, όσων πάλι οι γονείς είχαν εμπορική δραστηριότητα θυμούνται τα μαγαζιά και την οικονομική άνεση. Λίγες και ολιγόλογες είναι οι αναφορές στο εκεί αντάρτικο, κι αυτό έχει να κάνει με τη σημερινή αποσιώπηση των ηρωικών στιγμών των Ποντίων ως «πολιτικών υποκειμένων με εμπρόθετη δράση»²²⁶.

Ο γενέθλιος τόπος είναι ένα εν πολλοίς άγνωστο μέρος για τους δύο μη Πόντιους συν-ερευνητές. Για τους απογόνους Ποντίων, η σύνδεση γίνεται μέσω της δομής της μεταμνήμης: Από τις διηγήσεις της μάνας, της γιαγιάς, (μόνο σε μια περίπτωση του πατέρα) στα πλαίσια της οικογένειας η/και της κοινότητας. Ο γενέθλιος τόπος ως ταυτόσημος με προκοπή, ευημερία, πνευματική άνθιση και ευφορία της γης για τους περισσότερους, και για τον Σ.Τ. ως τόπος εξορίας, στον οποίο ελάχιστα αναφέρεται. Έχει ενδιαφέρον η έμφαση στα θετικά στοιχεία, σε αντιπαράθεση με τη δύσκολη εδώ οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

Ε.Τ.= *Και η μαμά μου, ήταν δάσκαλος και ο μπαμπάς, και η μαμά
ήτον οκτώ αδέρφια. Όλα μορφωμένα!Δε φοβόντουσαν εκεί να μην κάνουν*

²²⁵ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Εισαγωγή», στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, (επιμ), *Τχνη στον χώρο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*. Αθήνα: 2026, Εκδ. Πεδίο, σ. 14.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 15.

πολλά παιδιά, ζούσαν πολύ καλά , με μαγαζιά ήτανε....Οι Πόντιοι δουλεύανε, μάνα μου.

Ε.Π= Μας έλεγε τη ζωή τους κειπέρα, τι νοικοκυραίοι ήτανε, με τα σπίτια τους, με τις περιουσίες τους . Σπέρνανε καπνά, σιτάρι, σουσάμι πολύ!, Χωριά εύπορα! Χωράφια, με παραγωγή! «δεν είχαμε προβλήματα με τους απλούς Τούρκους! Στις γιορτές μας ερχόντουσαν, στις γιορτές τους πηγαίναμε, κάναμε παρέα, δουλεύαμε στις δουλειές τους. Μικρά παιδιά, δέκα, δώδεκα, δεκατέσσερω χρονών, που ήτανε, που είχαν επιχειρήσεις, αυτοί, μαγαζιά. Παίρναν τα μικρά τα ελληνόπουλα και δουλεύαν εκεί.

Η εργασία Ελληνοπαίδων σε τουρκικά καταστήματα στον Πόντο ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, λόγω της οθωμανικής πολιτικής, που άφηνε τις ελληνικές οικογένειες χωρίς προστάτες, αναγκάζοντας τα παιδιά να δουλέψουν για να επιβιώσουν.

Ε.Π= Μανούλα μου, γιατί είχαν τη μόρφωσή τους, είχαν τα Πανεπιστήμιά τους, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας...Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας φοβερό: εφημερίδες που είχανε, βιβλία, διαβασμένοι άνθρωποι!.

Η μόρφωση είχε κεντρικό ρόλο στην ελληνική ποντιακή κοινότητα, κυρίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Εκτός από το φημισμένο Φροντιστήριο Τραπεζούντας, η Λιβερά είχε επτατάξια αστική σχολή²²⁷. Το ανεβασμένο μορφωτικό επίπεδο των προσφύγων θα αποτελέσει και μία από τις αιτίες αντεγκλήσεων με τους συνήθως αγράμματους αγρότες της βόρειας Λακωνίας.

Γ.Β= πάντα με τα μάτια ενός παιδιού οι ιστορίες της....από αυτά που μου είχε πει η γιαγιά μου, ας πούμε, τα βιώματά της. Γιατί μου είχε διηγηθεί

²²⁷ Φανή Αλεξανδρίδου *Η Παιδεία στον Πόντο, η Εκπαίδευση και τα Εκπαιδευτικά Συστήματα από το 1682 με την ίδρυση του Φροντιστηρίου μέχρι και το 1922, με την ανταλλαγή των Πληθυσμών και την ενσωμάτωση τους στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2015, <https://ikee.lib.auth.gr/record/269785/files/GRI-2015-14663.pdf> [πρόσβαση 26/6/2026], σ.26 &49.

για έναν παράδεισο, έναν διαφορετικό τόπο.....ότι ήταν πολύ εύφορος, χωρίς βράχια τα βουνά. Ε, ήτανε κτηνοτροφική η περιοχή, είχαν ζώα, αγελάδες συνήθως, οι περισσότεροι, και μου είχε πει ότι οι βοσκότοποι τους τα βουνά τους, ήταν πολύ μαλακά, πολύ ...χωρίς κλίσεις δηλαδή, ήταν ήπιοι. Και τα ζώα ήτανε όλα ελεύθερης βοσκής. Δεν υπήρχαν σταυλίσια. Ο πιο λίγος μου είχε πει ότι ήταν, είχε 5 με 10 ζώα. ...Και χαρακτηριστικά μου είχε πει ότι στους βοσκότοπους που τους λέγανε μπαρχάρ, δεν παίρνανε κολατσιό όταν πηγαίνανε, γιατί τα βουνά ήταν γεμάτα από φρούτα....

Δ.Σ.= Ο πατέρας μου δεν έζησε στο χωριό, ο πατέρας μου ήταν στην Πόλη. Στην Πόλη είχανε μαγαζί με χαλκώματα Όχι μόνος του. Κι ο θεός του. Ήτανε οικογενειακό το...Κι ερχόσαντε λέει, τα φορτηγά τα μεγάλα και φορτώνανε τα χαλκώματα...εκεί στο χωριό τρία σπίτια ήτανε τούρκικα, τ' άλλα όλα ήταν ελληνικά σπίτια. Αλλά όμως, λέει, οι γονείς μου δεν είχανε ούτε κακίες, ούτε τσακωνόσανε, τίποτα! Ήταν αγαπημένοι... Ξέρεις τί πλούτη είχε εκειπέρα; Πολλά πλούτη!

Μ.Ν.= Ο παππούς είχε πάει σχολείο, είχε σπουδάσει, άφηνε πίσω μια περιουσία, άφηνε καταστήματα, άφηνε τη ζωή του την κοινωνική-, ενώ η γιαγιά ήταν ακόμη ας πούμε μέσ' το πλαίσιο της πυρηνικής ας πούμε, οικογένειας, σχολείο δεν πρόλαβε να πάει .

Εδώ γίνεται φανερή η κοινωνική ανομοιογένεια των Ελλήνων του Πόντου, που θα παίζει ρόλο στους τρόπους και τον βαθμό ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία μετά την εγκατάσταση.

Ε.Κ.= Αλλά κι αυτοί όλοι που ήταν σε μας, ήταν από ένα χωριό.... Ο άντρας της εκεί ήτανε πολεμιστής, ήτανε στο βουνό. Πολέμαγε με τους Τούρκους....

Μια σπάνια αναφορά στο ποντιακό αντάρτικο που ξεκίνησε με τη συμμετοχή της οθωμανικής Τουρκίας στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων κατά τον Α! Παγκόσμιο

Πόλεμο, τους πρώτους διωγμούς χριστιανών και την αποστολή τους στα τάγματα εργασίας «αμελέ ταμπουρού» το 1916²²⁸.

Α.Κ.= *Εκειπέρα ήταν καλύτερα, είχε καλύτερη ζωή, κι όλα να πούμε...
Πολλά μού 'χανε πει...Πού να τα θυμάμαι ...*

Στην ερώτηση αν θέλουν να ξαναγυρίσουν ως επισκέπτες, οι απαντήσεις ποικίλουν:
Ο Σ.Τ. θα 'θέλε αν και δεν τον βαστούν τα πόδια του, με σκοπό να εκδικηθεί :

Σ.Τ.=*Και τώρα ας είμαι 93 χρονώ, θα πάω! Κάτι είπανε, άμα γίνει
πόλεμος και...Λέω, αν είχα τα πόδια μου να μπορέσω να περπατήσω, και τώρα
θα 'παιρνα ντουφέκι! Στο στρατό εγώ ήμουν αλεύθερος σκοπευτής.*

Ε.Τ. =[ειρωνικά] *και θα πήγαινες και θα 'παιρνες τη Λιβερά.....!*

Σ.Τ.=*Δε θα 'παιρνα τη Λιβερά, αλλά...έναν δύο Τούρκους θα τους
σκότωνα!*

Β.Κ.(αναφερόμενη στον πατέρα της)= *Δεν έχει νόημα, λέει. Να πάω
να δω τι; Πιο πολύ θα στενοχωρηθώ, παρά να ευχαριστηθώ. Ήταν κάθετος,
δεν ξαναπάω. Εκεί η κατάσταση άλλαζε, δεν είναι δικά μας αυτά, τελείωσε.*

Και κάποιοι νοσταλγούν τον πατρογονικό τόπο όπου τα σημάδια της οικειοποίησης
παραμένουν...

²²⁸ Βλάσης Αγτζίδης, Πόντος. Μια ιστορία από τον μικρασιατικό βορρά, Αθήνα: 2022, Εκδ. Παπαδόπουλος, σ. 95.

Ε.Π.= *Κι η Μ. είχε πάει! Πριν χρόνια! Και βρήκε του προ-παππού της το σπίτι, και της γιαγιάς! Και το είχανε Τούρκοι: Και την υποδεχτήκανε, της δώσανε , λέει, σαν δώρο, στην είσοδο υπήρχανε πράγματα ακόμα του παππού, τον καθρέφτη την «Καλημέρα». Και πήγε κάτω, λέει, στο χάνι, κι όπως ήτανε πάνω το πάτωμα, βρήκε κι ένα πέταλο, το οποίο ήτανε καρφωμένο απ' τα χεράκια του προπάππου! Και το πήρε κι αυτό! Δηλαδή σκέψου, να πας εκεί και να πω εγώ σ' αυτό το κεραμίδι γεννήθηκε η μανούλα μου!*

Γ.Β.= *Το μόνο που θα ήθελα, (μπορεί να το κάνω κάποια στιγμή), είναι να πάω, στο συγκεκριμένο μέρος, στη Λιβερά του Πόντου!Θέλω να δω τα τοπία, όπως μου τα περιέγραφε με τα δικά της μάτια..*

Πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα λειτουργίας της μεταμνήμης, ως δομή διαγενεακής μετάδοσης²²⁹ όχι μόνο μιας τραυματικής εμπειρίας, αλλά και της νοσταλγίας της παλιάς πατρίδας, μέσω της «ανάκλησης»²³⁰.

Δ.Σ.= *Ναι, θέλω να πάω εκεί [βουρκώνει] που ζήσαν οι γονείς μου...Να δω το σπίτι, να δω τα... έστω .. Εκεί είναι η προγιαγιά μου , εκεί είναι οι τάφοι.*

Σ.Τ.= *Εκεί, ήτανε εξορία...Στο Ερζουρούμ.... Κι ο πατέρας μου ήτανε αντάρτης εκεί, ο [δυσνόητο...ο γέρο Γιάννης?] ο Γ....*

Α.Μ.=*Όταν λες εκεί?*

²²⁹ Marianne Hirsch, *The Generation of Post memory*, 2008, Poetics Today Literary studies, https://www.academia.edu/8973119/The_Generation_of_Post_memory, [πρόσβαση 24/3/2025], σ. 106.

²³⁰ Μαρία Κ. Βεργέτη *Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα:1993, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2548> [πρόσβαση 8/1/2026], σ.180.

Σ.Τ.=Στην Τουρκία.. και τους πιάσαν εκεί και τους μπαγλαρώσανε,
σαράντα άτομα ήτανε από το χωριό μας.... Πήγαν εκεί κι όσοι είχαν λεφτά
φύγανε! Κι όσοι δεν είχαν, κάτσανε εκεί να...Και πολλοί γίνανε Τούρκοι!

Η Συμφωνία για την Ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας της
30/1/1923 προέβλεπε το θρήσκευμα ως κριτήριο ανταλλαξιμότητας. Σε ορισμένα μέρη
υπήρχε η δυνατότητα επιλογής μεταξύ Κορανίου και Ευαγγελίου. Εδώ αναφέρεται ρητά ότι
απαιτούνταν οικονομικό αντίτιμο ως προϋπόθεση για μια τέτοια επιλογή²³¹.

~~~~~...~~~~~

6.2. Ο Ξεριζωμός και η Έξοδος

*Πώς να μιλήσουμε για το χόμα σε αυτούς που διαμαρτύρονται για την απουσία της
ασφάλτου;*²³².

Η Γενοκτονία²³³, ή εθνοκάθαρση των Ποντίων, ως μέρος των μη μουσουλμανικών
πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που υπέστησαν πρωτοφανή βία από τους
Νεότουρκους και το Κεμαλικό καθεστώς, δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την
ιστοριογραφία²³⁴ (με εξαίρεση την διεθνώς αναγνωρισμένη Γενοκτονία των Αρμενίων). Το
τραύμα που προκάλεσε στα θύματα, άρχισε να απασχολεί τον δημόσιο λόγο αρκετές
δεκαετίες αργότερα²³⁵, ενώ οι ίδιοι οι πρόσφυγες άργησαν πολύ να αναφερθούν στις
βιωμένες τους εμπειρίες -ως μη εννοιολογικά ερμηνεύσιμες²³⁶-, μετά από μακρά περίοδο

---

²³¹ Κυριακή Χρυσουλίδου, *Οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2008, <https://ikee.lib.auth.gr/record/112607/files> [πρόσβαση 26/6/2026], σ. 71.

²³² Αντώνης Ανδρουλιδάκης, *Το ελληνικό τραύμα. Κοινωνιο-ψυχολογικές όψεις της ελληνικής κρίσης*. Αθήνα: 2016, Εκδ. Νησίδες, σ.203.

²³³ Με όλες τις ενστάσεις για τη χρήση του όρου στην περίπτωση των Ποντίων.

²³⁴ Enzo Traverso, *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*. Νίκος Κούρκουλος (μτφρ), Αθήνα: 2016, Εκδ. του Εικοστού Πρώτου.

²³⁵ Ενδεικτικά: Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης *Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918) βάσει των ανεκδότων εγγράφων των κρατικών αρχείων της Αυστροουγγαρίας*, Αθήνα:1962, *Η Έξοδος*, Εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα:1980, Σύλλογος Ποντίων «Αργοναύται-Κομνηνοί», Άννα Θεοφυλάκτου *Ζωντανές μνήμες Πόντου*, Θεσ/κη 1988, Εκδ. Μέριμνα Ποντίων Κυριών, Βλάσης Αγτζίδης, *Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου*, Εταιρεία Μελετών Ελληνικής Ιστορίας, Εκδ. Ορίζων, Αθήνα: 1997, Μιχάλης Χααραλαμπίδης *Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα*, Εκδ. Γόρδιος, Αθήνα:1996, κλπ.

²³⁶ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Αθήνα: 2012, Εκδ. Πόλις, σ. 225.

σιωπής και απώθησης. Είναι σημαντικό να εντοπίσουμε εδώ πώς, μέσα από τις ατομικές αφηγήσεις, γίνεται εμφανής η συλλογική διάσταση του τραύματος και η μετατροπή του σε πολιτισμικό²³⁷ στη συνείδηση των μελών της ποντιακής κοινότητας, επηρεάζοντας την ταυτότητά τους. Ενδεικτικά σημεία είναι η αναφορά σε εμπειρίες πολλών, όχι μιας οικογένειας, η σύνδεση με άλλες ιστορικές περιόδους (1821-1940), η αναγκαστική αλλαγή θρησκειότητας (πολλοί γίνανε Τούρκοι). Όσο για τη σχέση με το χώρο, (ενδεικτικός ο όρος «ξεριζωμός»), ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο πηγάδι όπου πήγαν να κρυφτούν και στη σπηλιά γεμάτη πτώματα Ελλήνων, ενδεικτική της βιαιότητας των διωκτών και της απεγνωσμένης προσπάθειας των διωκομένων να γαντζωθούν από τη γη τους. Οι εικόνες από το πέταγμα των πεθαμένων στη θάλασσα βιώνεται ως ασέβεια και ρήξη των ταφικών εθίμων αλλά και βίαια απόσπαση από το πατρικό χώμα.

M.N.= *Εγώ θυμάμαι που ο παππούς έλεγε: περιμέναμε τη σειρά μας!
Όταν βλέπανε ότι τελειώσανε με τους Αρμένιους, περιμέναμε ότι θα
ρθούν σε μας.*

Η Γενοκτονία των Αρμενίων ξεκίνησε το 1915 με τη σύλληψη και εκτέλεση 250 επιφανών Αρμενίων στην Κωνσταντινούπολη, και έχει αναγνωριστεί από πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και την Ελλάδα, με τον Ν.2397/1996. Διήρκεσε τρία χρόνια, και φαίνεται πόσο επηρέασε και σφράγισε τη μνήμη των Ελλήνων του Πόντου, ως τμήμα του μη μουσουλμανικού πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Δ.Σ.= *Κι όταν ήταν να φύγουν από κει, πριν μία βδομάδα, τα ζώα, οι
αγελάδες, τα σκυλιά, να σκουζουνε, λέει, να ουρλιάζουνε όλα τα ζώα!
Και, λέγανε, κάτι κακό θα γίνει στο χωριό. Και μετά από δέκα μέρες, έγινε ο
Διωγμός..*

Γ.Β= *υπήρχε ένα άγχος, ένας φόβος στη μετάβαση, και οι μεγάλοι
άνθρωποι ...δεν αντέζανε. Ε, κρύβανε τους νεκρούς, κάποιοι άνθρωποι*

---

²³⁷ Νίκος Δεμερτζής & Βίκτωρ Ρουδομέτωφ, «Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της Πολιτισμικής Κοινωνιολογίας», Περιοδικό *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τ.28/2011-2012.
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/issue/view/68> [Πρόσβαση 28/5/2026], σ.1-19.

πεθάνανε στο πλοίο, για να μη τους πετάζουν στη θάλασσα. Τους σκεπάζανε με ρούχα, μέχρι να βρουν στεριά για να τους θάψουν. ...όταν έφυγαν από τη Λιβερά, τώρα αυτό δεν μπορώ να το πω με σιγουριά, υπήρχε ένα τρέξιμο. Και μια οικογένεια άφησε απάνω στην αναμπουμπούλα ένα από τα παιδιά της! Στη διαδρομή!

Ε.Τ.= Ωωωω να δεις τι έγινε όταν φεύγανε.. Είπαν ότι δεν φεύγομε απ' την πατρίδα μας, από δω από το μέρος μας. ...Κι αναγκαστήκανε αυτοί και φύγανε και πήγανε σε ένα πηγάδι που είχαν στην αυλή, μέσα, να κρυφτούνε.

Ε.Π.= Θυμάμαι που έλεγε η μανούλα μου, φύγαμε, λέει, κείνη την ημέρα πώς και πώς, λέει, και κάτω στο... Ήτανε διώροφα τα σπιτάκια και ξύλινα, όπως ήτανε κι εδώ στα χωριά, και κάτω το λέγανε χάνι, και είχε άλογα, δυο άλογα ο παππούς μου,. Κι έτρεξε, λέει, αγκαλιάσανε η γιαγιά και ο παππούς τα άλογα, και κλαίγανε και το πρώτο τους πράγμα που θέλανε ήταν...[σπάει η φωνή της]... Πήρανε στεφανοθήκη, πήρανε τα στέφανα τους, και την εικόνα της Παναγίας της Σουμελά...την οποία την έχω εγώ [βουρκώνει], μετά από τόσα χρόνια!... Μού 'λεγε η θεία η Σ.: «όλα τα σπίτια μας στους κήπους είχαν τεράστια πηγάδια, «Κορτσόπο 'μ, μού 'λεγε, «τα πηγάδια ήτανε γεμάτα με πτώματα, με γυναίκες και παιδιά! Γεμάτα πτώματα!», βιασμούς! Κλεινόntonουσαν, λέει, οι μανάδες με τα παιδάκια στις εκκλησίες και στα εξωκλήσια.

Ήτανε ένα μεγάλο σπήλαιο, μια σπηλιά τεράστια, και είχανε κάποιοι λέει οπλαρχηγοί εκεί κρυφτεί και εκατόν εβδομήντα άτομα, μικρά παιδάκια, γυναίκες, και άντρες, και τέσσερει παπάδες. Και τους πιάσαν οι Τούρκοι και τους σκοτώσαν όλους!

Η έννοια του ξε-ρίζωμού, της βίαιης απεδαφικοποίησης, χρησιμοποιείται εδώ και κυριολεκτικά, αλλά και με το περιεχόμενο που δίνουν οι Deleuze & Guattari²³⁸. Η απόσπαση από το πηγάδι ως γυναικεία μήτρα, οι εκκλησιές αλλά και τα οικόσιτα ζώα ως τελευταία καταφύγια εδαφικοποίησης, επιχειρείται να αντισταθμιστούν από τη μεταφορά κειμηλίων: τα στέφανα και η εικόνα ως «ρίζωμα» και σημείο αναφοράς, ως «έδαφος» ανάγκης, αφού «έδαφος» δεν είναι μόνο ο γεωγραφικός τόπος, αλλά και κάθε σταθερή δομή αναφοράς και ταυτότητας. Η θάλασσα στις αφηγήσεις είναι η επιτομή της απεδαφικοποίησης.

Ε.Π.=Γυναίκες τις βιάζανε, γυναίκες έγκυες με τις λόγχες... Τρέχανε , λέει, τότε με τη Γενοκτονία και στον Διωγμό, και, λέει, κάναν αποβολές, αποβάλανε. Και βγάζανε, λέει, το αίμα και ό,τι μικρά έμβρυα και όπως, λέει, τρέχανε στο δρόμο, με τα χεράκια τους ανοίγανε γουβίτσες μικρές, το έμβρυο να το σκεπάσουν, να μη το φάνε τα πουλιά! Τον αδερφό της γιαγιάς μου της Ελισάβετ, ήτανε δάσκαλος και τον εκρεμά..., ήτανε δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη, και τον εκρεμάσανε με πέντε άλλα παλληκάρια, τριανταδύο χρονών, μπροστά στα μάτια των γονιών! ...

Α! Και μου είχε πει και το άλλο. Ότι όλα τα κακά οι Τούρκοι τα κάνανε , λέει, συνήθως σαββατοκύριακα και μέρες βροχερές. Θυμάμαι τη γιαγιά, τη Μπ. έκλαιγε, κι αυτή είχε χάσει ένα παιδί. Και πολλά παιδάκια, λέει, χαθήκανε απ' το σπρώξιμο, κι από τη βιασύνη να φύγουνε, που ανεβαίνανε στα καράβια και στις βάρκες... Και θυμάμαι πάλι, που μου είχε πει η θεία η Μαργαρίτα, πώς γλυτώσαμε πουλόπο' μ'; έλεγε... Πώς γλυτώσαμε εμείς;

Το '21, το αίμα που χύθηκε το '40, τα σέβομαι! Αλλά έχω, συγγνώμη για την έκφραση, πορωθεί! Από την άλλη πλευρά. Δηλαδή βγάζω κακία με τους Τούρκους! Βγάζω, τι να σου πω; Αυτό δεν μπορώ να το εξηγήσω στον εαυτό μου! Αίμα χύθηκε και το '21 και το '40, σου λέω. Σέβομαι τον αδερφό του

---

²³⁸ Δημήτρης Ιωάννου, *Εξουσία Και Χώρος Στους Deleuze και Guattari: Μια Εισαγωγή*, <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/geographies/article/download/33495/25507>, [πρόσβαση 26/6/2026]. Περιοδικό *Γεωγραφίες*, Τεύχος 29/2017.

*πατέρα μου! Δεν τον είχα γνωρίσει. Σέβομαι τον αδερφό της γιαγιάς μου που
τον εκρεμάσανε εκείπέρα. Αλλά η ψυχή μου κι ο νους μου είναι από την άλλη
πλευρά!*

Τα τραγικά γεγονότα δύο άλλων αιματηρών περιόδων για τους Έλληνες, το 1821 και το 1940, έχουν ερμηνευτεί και ταξινομηθεί, νοούμενα ως αποτέλεσμα πολεμικών αναμετρήσεων, ως αποτέλεσμα μιας «διαδικασίας κατανόησης»²³⁹. Το 1923 παραμένει ανεπεξέργαστο και αταξινόμητο, αφού δεν υπάρχει λογική ερμηνεία για τη σφαγή.

*Δ.Σ.= Ήτανε απάνω σε ένα, σαν τρακτέρ, αλλά όχι τρακτέρ, είχανε
πάρει μια οικογένεια, και το κοριτσάκι επειδή έκλαιγε, ο Τούρκος το πέταξε
κάτω από το τρακτέρ και το άφησε! ... Τί να πάρουνε αυτοί οι άνθρωποι;
Τώρα πες εμένα, πάρε και φύγε! Τί να πάρω; Λοιπόν, ό,τι μπορέσανε πήρανε!
Πήραν γιατί ήτανε χριστιανοί, δεν ήτανε αντίχριστοι, όπως τους λένε εδώ!*

Ένας από τους χαρακτηρισμούς που οι γηγενείς απεύθυναν στους πρόσφυγες, ειδικά τα πρώτα χρόνια, ήταν η κατηγορία του «αντίχριστου». Η θρησκευτικότητα ήταν βασικό ταυτοτικό στοιχείο των Ελλήνων του Πόντου, ειδικά όσων κατάγονταν από την επαρχία Ματσούκας όπου βρίσκονταν τρία εμβληματικά ελληνορθόδοξα Μοναστήρια²⁴⁰. Και η κατηγορία αυτή ήταν ιδιαίτερα προσβλητική για αυτούς.

*Ε.Π.=Πήραν ό,τι πήραν, και στο Μακρόνησο, ήρθε ένα καράβι, το
οποίο λένε αυτό το καράβι ήτανε όλο ..., μετέφερνε ζώα, ήτανε μέσα βρωμίες!
Λοιπόν τους βάλανε εκεί μέσα όλους, άλλη κοίταγε το μωρό να το κρύψει στο
καλάθι μέσα να μη το... όποιος πέθαινε του δέναν ένα σίδερο στο πόδι, στη
θάλασσα! Μία, λέει η μητέρα μου, είχε ένα παιδάκι και πέθανε. Και το 'βαλε
μέσα στο ...πολητάρι, και το σκέπασε από πάνω, το βρήκανε και το πετάζανε
μες στη θάλασσα! Αυτή ήθελε να το βγάλει έξω να το κηδέψει στην Ελλάδα.*

---

²³⁹ Αντώνης Λιάκος, «Αποξένωση και συμφιλίωση με το παρελθόν» στο *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: 2012, Εκδ. Πόλις, σ. 217.

²⁴⁰ Παναγία Σουμελά: στην ενδοχώρα της Τραπεζούντας, (4ος αι. μ.Χ.), Άγιος Ιωάννης Βαζελώνας:(περίπου το 270 μ.Χ.), και Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα (752 μ.Χ.).

Το πήρανε... Αυτή σφάζανε τα παιδιά της, μπροστά στα μάτια της! Τον άντρα της τον εσφάζανε μπροστά στα μάτια της. Και έφυγε από κει, πήρε τα παιδιά, αλλά στην πορεία χαθήκανε τα παιδιά, τα δυο κορίτσα. ... Και μετά μέσω Ερυθρού Σταυρού, έβαλε αναζήτηση... Δεν βρεθήκανε όμως τα κοριτσάκια της αυτά... και ήτανε πάντοτε στενοχωρημένη, πάντοτε λυπημένη.

B.K.= Μου λέει η θεία η Χαρίκλεια, πες της ότι έξω έχει στρατιώτες. Τότε, Άβα, η γιαγιά η Βαϊζίνα, στα σκαλοπάτια που οδηγούν στην αυλή, κάθισε στα σκαλοπάτια [ραγίζει η φωνή της], έπιασε το κεφάλι της, μέσα στα χέρια της και έκανε αυτό το πράγμα [ραγισμένη φωνή, μου δείχνει πώς κρατούσε το κεφάλι η γιαγιά], κι άρχισε ένα μοιρολόι, [παύση] και λέει έτσι και τότε... κι ήτανε μια αφήγηση, που ακόμα λέω, αυτό γιατί να μην μπορέσουμε να το καταγράψουμε; Όταν με ρωτάνε για τον Πόντο, και μόνο αυτή η μαρτυρία [σπάζει η φωνή της], με κάνει να καταλάβω τι περάσανε...

Η επικοινωνιακή μνήμη (communicative memory) εμφανίζεται εδώ απόλυτα σωματοποιημένη (embodied), από μέλος της οικογένειας (κρίσιμης μονάδας μεταβίβασης- “crucial unit of transmission” κατά τον Jan Assman)²⁴¹.

~~~~~...~~~~~

6.3. Περιπλανήσεις σαν βήμα μετέωρο.

Οι μετακινήσεις ατόμων ή και ομάδων είναι σύνηθες φαινόμενο στο ιστορικό γίγνεσθαι, αλλά έχει προσλάβει νέες μορφές και σημασίες την εποχή της νεωτερικότητας, και αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της τρέχουσας μετανεωτερικής, «ρευστής»²⁴² εποχής. Πρόκειται για μια διαδικασία -που ή παρακολουθούμε ως θεατές, ή όπου συμμετέχουμε ως

²⁴¹ Marianne Hirsch, *The Generation of Post memory*, 2008, Poetics Today Literary studies, https://www.academia.edu/8973119/The_Generation_of_Post_memory, [πρόσβαση 24/3/2025], σ. 110.

²⁴² Zygmunt Bauman, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα: 2008, Εκδ. Μεταίχμιο,

υποκείμενα-, που εμπλέκει και επηρεάζει έννοιες όπως το «ανήκειν», την πολιτισμική διαδρομή, την πατρίδα και την πολυπολιτισμικότητα.

Ο εκ-τοπισμός που σηματοδοτεί και συνοδεύει περιόδους κρίσης²⁴³, είναι ταυτόσημος με την προσφυγιά, σημαίνει αν-εσιτότητα, αστάθεια και επισφάλεια, και σφραγίζει την ψυχολογία των εκτοπισμένων. Η φάση της περιπλάνησης και της/των μεταβάσεων, παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, άρα και ενδιαφέρον. Είναι η φάση του όχι-πια και του όχι-ακόμη, το μετέωρο βήμα ανθρώπων που έχοντας απωλέσει την επαφή με τον προηγούμενα οριοθετημένο τόπο, έχουν απωλέσει επίσης τις σταθερές ταυτοτικές τους αναφορές, σε αναζήτηση πατρίδας²⁴⁴.

Γ.Β= *Από Λιβερά πήγανε Τραπεζούντα. Από Τραπεζούντα μού 'χει
μείνει η ονομασία του καραβιού, Λεγότανε Κοτσαμάνον, Κοτσαμάνος δηλαδή.
Ήταν ένα εμπορικό τούρκικο σάπιο. Και η πρώτη στάση που έκανε ήταν στη
Μακρόνησο!*

Πρόκειται για μια άλλη, απεχθή και άγνωστη για τον πολύ κόσμο, όψη της Μακρονήσου: εκεί λειτούργησε λοιμοκαθακτήριο Ποντίων προσφύγων από τον Ιούνιο του 1922, για να αποσυμφορηθεί εκείνο που λειτουργούσε στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου. Με σκοπό την αντιμετώπιση επιδημιών και μολυσματικών επιδημιών στις οποίες ήταν εκτεθειμένοι οι πρόσφυγες λόγω των συνθηκών άφιξης, στέγασης και ταλαιπωριών, υποβάλλονταν σε υποχρεωτικά λουτρά και κούρεμα, εξαιρετικά προσβλητικό για τις γυναίκες της Ανατολής.

²⁴³ *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις: όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει*

Διεθνές Συνέδριο, Θεσσαλονίκη (ΚΕ.Δ.Ε.Α ΑΠΘ), 1-4 Μαρτίου 2017, Τομέας Μ.Ν.Ε.Σ. του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ. <https://old.lit.auth.gr/passages/index.php/el/> [πρόσβαση 28/5/2026].

²⁴⁴ Κατάσταση που ο Χάιντεγκερ χαρακτηρίζει μόνιμη, «ο άνθρωπος ως θνητός, είναι πάντα καθ' οδόν προς το είναι του, σε διαρκή αναζήτηση πατρίδας» στο Χατζησάββα Δήμητρα *Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα* Διδακτορική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Πολυτεχνική. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού, Θεσ/κη 2009, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/27840?locale=el> [πρόσβαση /5/2026], σ.128.

Ε.Τ.= Τους κατεβάσανε στη Φλώρινα...? Όχι, πήγανε πρώτα πιο μπροστά, πήγανε σε ένα άλλο μέρος, πιο ξελιγμένο, και ήτανε πλεκτήριο εκεί. ...Ήρθανε χωριό-χωριό. Κατεβαίνανε από κει που τους κατεβάσανε με τρένα [το τονίζει!] ήρθανε. Κάπου σταματήσανε, φύγανε, και ήρθανε, μπήκαν σε τρένα. ΩΩΩΩ τους πετάζανε μέσα έτσι, ο ένας απάνω στον άλλο. Δεν είχες δικαίωμα να μιλήσεις. Βούλωσέ το! Και τους φέρανε... Με πήρε ο μπαμπάς μου και πήγα Αθήνα.

Γ.Γ.= Όταν είχανε βγει, όταν είχαν έρθει τέλος πάντων στη Μικρασιατική Καταστροφή, είχανε μπει σε ένα καράβι ο παππούς μου με τον αδερφό του και, απ' ό,τι ξέρω, εεε, πήγαινε αυτό το καράβι γύρω γύρω στην Πελοπόννησο και όπου έβρισκε λιμάνι σταμάταγε και ρώταγε: Παιδιά έχουμε ανθρώπους απ' τον Πόντο να αφήσουμε; Άλλοι λέγανε ναι, άλλοι όχι. Κι όσοι λέγανε ναι, τους λέγανε πόσους ν' αφήσουμε; Τόσους πχ. Και σε κάθε λιμάνι κατέβαιναν κάποιοι.

Σ.Τ.= Και το καράβι δεν άντεξε, και πήγε στο...στο Γύθειο. Στο Γύθειο που βγήκανε, κατεβήκαν εκεί, τους λέει, δεν αντέχει άλλο, θα μείνουμε όλοι, λέει, στη θάλασσα.. Κατεβάτε και κοιτάτε, λέει, με τι μέσον θα πάτε, λέει.

Η μεταφορά και εγκατάσταση των προσφύγων δεν έγινε με τον ίδιο τρόπο παντού. Η προώθηση των περισσότερων στη Μακεδονία, τα «νέα εδάφη», είχε στόχο εθνολογικό και πρακτικό: την εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών στις εγκαταλειμμένες μουσουλμανικές περιουσίες. Όσοι δεν χωρούσαν, ή δεν θέλησαν να παραμείνουν εκεί (για οικογενειακούς ή άλλους λόγους), τους έδιωχναν προς την άλλη Ελλάδα, απρογραμμάτιστα και ασυντόνιστα γενικά. Υπήρχαν και όσοι έφτασαν στη νότια Πελοπόννησο απευθείας από τη Μακρόνησο, ενδεχομένως και από νοτιότερες διαδρομές (Συρία, Κύπρο κλπ).

~~~~~

6.4. Το «Εδώ» ως υβριδική Πατρίδα/Μη-Πατρίδα

6.4.1-Εγκατάσταση- προσδοκίες και διαψεύσεις

Ε.Π.=...*Αλλά έρχονταν, ναι, έρχονταν με μία προσδοκία ότι κάτι καλό θα βρουν ή ότι θα ενσωματωθούν γρήγορα...*

Α.Μ.=τί ήτανε γι αυτούς αυτό στο οποίο ήρθανε; Δηλαδή ερχόντουσαν στην Ελλάδα? Κάτι σήμαινε, έτσι...

Μ.Ν.=*Με ελπίδα, με αγάπη...*

Α.Μ.=Δεν πηγαίνανε τυχαία κάπου όπου βρεθήκανε...Για πες αυτό!

Μ.Ν.=*Ναι, ήξεραν. Μα γι αυτούς η Ελλάδα ήταν η μητέρα! Έτσι τη βλέπανε και μπορεί να φεύγαν από κει μ' όλες αυτές τις συνθήκες, αλλά στο μυαλό τους φαντάζονταν ότι τους περιμένει κάτι καλό! Ότι πάμε κάπου που...θα μας καλοδεχτούν γιατί είμαστε ίδιοι, γιατί είμαστε κομμάτι απ' το σώμα τους. Εεε, κι όταν πάτησαν το πόδι τους εδώ κι ήταν μια τελείως διαφορετική κατάσταση, αυτό νομίζω ότι τους πλήγωσε πάρα πολύ...*

Οι πρόσφυγες ήρθαν εδώ μετά από πολλές περιπλανήσεις, από τη βόρεια Ελλάδα και από το λιμάνι του Γυθείου βασικά, αλλά και άλλα ορεινά χωριά της Λακωνίας και τη Σπάρτη (όπου είχαν ξεκινήσει διαδικασίες απαλλοτριώσεων για εγκατάσταση των προσφύγων που δεν υλοποιήθηκε ποτέ)²⁴⁵. Αιτίες που τους ώθησαν σε αυτό ήταν οι δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες και ο συνωστισμός στους πρώτους χώρους εγκατάστασης, αλλά και μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν άτομα από τον ίδιο ποντιακό χώρο προέλευσης, μετά από πρόσκληση και παραίνεση συγγενών που είχαν προηγηθεί.

---

²⁴⁵ Σε δύο περιοχές στις παρυφές της πόλης, Δαγρέικα και Ματαλεϊκά (Αποφ. Απαλλοτριώσεως αρ.50477/31-5-29, ΦΕΚ 59, Τ.Β!/4-6-32) Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελος αγροκτήματος, 1934 - 1950 (ΑΒΕ 1888, φ. Ε/118), ΓΑΚ Αθηνών.

Από πολλούς αναφέρεται επίσης ότι προτίμησαν το συγκεκριμένο χώρο της βόρειας Λακωνίας γιατί τους θύμιζε τη Λιβερά του Πόντου.

B.K.= *Αφού έγινε η εγκατάσταση αυτών των πρώτων Λιβεριτών, ο θείος ο Α. αδερφός του πατέρα μου, έλαβε ένα γράμμα. και του είπε Α., εδώ είμαστε όλοι οι Λιβερίτες. Έλα του λέει, το χωριό είναι όπως η Λιβερά, όπως η πατρίδα...[Ο πατέρας μου, μέχρι που πέθανε κατηγορούσε τον αδερφό του γιατί μας πήρε στο λαιμό του που κατεβήκαν εδώ που ήταν τόσο άααγονο το μέρος...]*

Ο συνοικισμός δημιουργήθηκε σε περιοχή ιδιοκτησίας της παρακείμενης Μονής Ζωοδόχου Πηγής Καστρίου, των οποίων έγινε αναγκαστική απαλλοτρίωση²⁴⁶. Για τα ημιτελή κατά την παράδοσή τους οικήματα (που πήραν με κλήρο), τα γεωργικά εργαλεία και τους σπόρους, τους παραχωρήθηκε χαμηλότοκο δάνειο. Οι συνθήκες ήταν πολύ δύσκολες, δεν υπήρχε δίκτυο ύδρευσης (που έγινε πολύ αργότερα, το 1961 επί Δημάρχου Πανάγου Γεωργαντά), και έλειπαν τελείως κοινόχρηστοι χώροι.

E.K.=*Κήπους είχανε όλοι. Κάποια σπίτια δεν είχανε δίπλα ακριβώς στο σπίτι τους, είχανε πάρα δίπλα. Χώρια τα χωράφια που είχανε μακριά....*

Σ.Τ. = *Πέντε επί οκτώ, πέντε φάρδος οκτώ μάκρος, και τα παράθυρα έτσι! Μέσα τα σπίτια που λέμε ζούσανε, δεν τους δώσαν σπίτια! Ανοίξαν τα θεμέλια, χτίσανε και μέσα ήτανε όλο μπάζα...Ρίξανε κλήρο, -με κλήρο τα παίρνανε τα σπίτια-, και μας έτυχε του Μ. το σπίτι...Είχανε προτίμηση ο Δάσκαλος, ο Παπάς, ο Πρόεδρος, να πάρουν όποιο θέλουνε.*

Γ.Β.=*Εδώ....στεναχωρηθήκανε πολύ! Είδαν τον τόπο ...δύσκολες συνθήκες. Υπήρχε κόσμος! Δεν είχε γίνει μετανάστευση να 'χει φύγει ο κόσμος. Τους δώσανε κάποια χωράφια που ήτανε τα...λιγότερο εύφορα να μην*

---

²⁴⁶ ΓΑΚ Αθηνών, αταξινόμητο, «Φάκελος αγροκτήματος, 1924 - 1925 (ΑΒΕ 1888, φ. Στ/4)», Αποσπ. Πρακτικού αρ.39/9-7-1924.

*πω...δεν φύτευε ούτε μαϊντανός...Ε, κι αναγκαστήκανε ν' αρχίσουν να
ξελογγώνουν, να βγάζουνε τα άγρια κλαρικά, για να σπείρουν το βασικό, ήτανε
το σιτάρι...Εκείνο που ξέρω είναι ότι τους είχαν αναγκάσει να φτιάξουν
τουαλέτες οι ίδιοι, όχι το κράτος! Και μετά κάναν έλεγχο, στέλνανε κάποιο
κλιμάκιο, αν έχει φτιαχτεί τουαλέτα στο σπίτι. Τουαλέτες... μη φανταστείτε
τόρα...*

*B.K.=Και το σπίτι, ξεχνώ τώρα το ποσό ακριβώς, κι αυτό μπορώ να
το βρω, πόσο χρεώθηκαν, πόσο τους χρέωσαν για το σπίτι που πήρανε. Θα
μου πεις τι μπορούσε εκείνη την εποχή να κάνει το κράτος;*

Για την κατασκευή, τα υλικά και τα εργαλεία τους παραχωρούνταν χαμηλότοκο
δάνειο, που όμως δυσκολεύονταν να το αποπληρώσουν οι πρόσφυγες²⁴⁷.

*B.K.=Αλλά ήτανε δυο δωμάτια με χώμα κάτω. Μετά, στη συνέχεια
προσπάθησαν να τα συμμαζέψουνε...*

*Και δεν ήτανε κι εύκολη η ...παραχώρηση; Αναγκαστική Απαλλοτρίωση έγινε
στα χτήματα, που ήτανε σε κατηγορία ποτιστικά, ξερικά, ελιές...Δώσανε και
χτήματα...Στην αρχή αντέδρασαν. Αντέδρασαν....Και το Μοναστήρι
αντέδρασε στην αρχή...*

Όπως αναφέρεται σε επιστολή του Ηγουμενοσυμβουλίου στον Υπουργό
Γεωργίας²⁴⁸, κάτι που δεν είναι ευρύτερα γνωστό.

*B.K.=Πηγαίναμε για νερό, νερό στο Καστρί δεν υπήρχε. Υπήρχε ένα
πηγάδι, και θυμάμαι τη μητέρα μου, θα πήγαινε νύχτα, γιατί αν πήγαινε πιο
αργά, δεν υπήρχε νερό. Και μείς τα παιδιά, ξαμολιόμαστε και πηγαίναμε στον*

---

²⁴⁷ Γιώργης Χρ. Μυρίδης, «Νέα Λιβερά: Χτίζοντας τη ζωή από το τίποτα»-αναδημοσίευση από το περιοδικό
ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, Τ.18, σ.16-17, <https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/istorika/nea-livera-xtizontas-ti-zoi-apo-to-tipota-grafei-o-giannis-myridis-> [πρόσβαση 26/6/2026].

²⁴⁸ Δες Κεφ.4, υποσημείωση 153.

*Κάρδαρη να φέρουμε νερό να πιούμε. Απ' το πηγάδι ήταν η λάτρα, και από
τον Κάρδαρη να πιούμε νερό...*

*Σου εξομολογούμαι, ότι κάποιες φορές ήπιαμε από κει που έπιναν οι κότες,
που γυρίζαμε παιδιά από το σχολείο και διψάγαμε. Με αποτέλεσμα εγώ να
αρρωστήσω από τύφο, ναι, κι ήμουν στη Σπάρτη, με πήγε η μητέρα μου στη
Σπάρτη, και νοσηλεύτηκα.*

Έλλειψη υποδομών υπήρχε γενικά στον οικισμό Καστρίου²⁴⁹, όπου κοινοτική
ύδρευση εγκαινιάστηκε μόλις το 1961, ενώ η Σπάρτη διέθετε αντίστοιχο δίκτυο από το
1931. Για οικιακή χρήση κάποιοι γηγενείς διέθεταν πηγάδι στην αυλή τους, ενώ οι
πρόσφυγες ήταν αναγκασμένοι να μεταφέρουν νερό από την πηγή του Κάρδαρη σε
απόσταση ενάμιση χιλιομέτρου, και με μεγάλη υψομετρική διαφορά. Ασθένειες όπως ο
τύφος ήταν στην ημερήσια διάταξη.

*A.K.= Ήτανε του Μοναστηριού αυτά τα μέρη.. Ό,τι είχανε πάρει οι
Πόντιοι. ..Όταν τους έδωσε το Κράτος τα σπίτια, τα χρώματα από τα θεμέλια,
απ' αυτά όλα, ήσαντε μέσα κει! Σωρός!*

A.M.=Παράθυρα είχανε? Κουφώματα τότε?

A.K.= Όχι!

Για το θέμα των μοναστηριακών κτημάτων, αν και υπάρχουν αποδείξεις για την
αναγκαστική απαλλοτρίωση²⁵⁰, διάχυτη είναι η άποψη ότι παραχωρήθηκαν δωρεάν στους
πρόσφυγες.

*Δ.Σ.= το '24, τους δώσαν τα σπίτια αυτά. Αυτά τα σπίτια όμως, λέει,
μας τα χάρισανε... Αυτά είναι πληρωμένα όλα από κει που είχαν αυτοί.*

---

²⁴⁹ Στα όρια του οποίου συμπεριλαμβάνονταν η Νέα Λιβερά.

²⁵⁰ Για την επίταξη των κτημάτων της Μονής, Έγγραφο Υπουργείου Γεωργίας αρ.38433/7 Μαρτίου 1925,
στο Βαρβάρα Κεμερίδου, *Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγής Καστρίου*, Πειραιάς: 2024, Εκδ. Πολιτιστικού
Συλλόγου Καστορείου «Πολυδεύκης», σ. 42.

Λοιπόν, δεν τους δώσανε στην ουσία τίποτα! ήρθαν εδώ, τους φιάζαν τα τοιχία μόνο και ήταν τα χώματα μέσα. Και σκάψανε οι ίδιοι και πετάζαν τα χώματα και μετά αρχίσαν να...Τι σπίτι; χαβούζες!.

Α.Μ.=Με το Μοναστήρι για πες μου, που σας έδωσε τα χωράφια;...

Δ.Σ.= Αυτά όλα , ας λένε, είναι όλα ξεπληρωμένα! Ας λένε ότι...εντάξει! Ο πατέρας μου ξέρεις τί μού 'πε, όταν πέθανε; Μου λέει, παιδάκι μου κοίταξε να ιδείς, λέει, αυτά τα χωράφια κι αυτά όλα, μας τά 'δωσε το Μοναστήρι . Αλλά αυτά όλα είναι από κειπέρα όλα ξεπληρωμένα λέει. ..Αυτά εδώ ήτανε λόγγοι. Κτίσαν τα σπίτια απάνω στους λόφους. Τα καθαρίσανε, αυτοί τα φιάζανε. Για σύνορα φυτεύανε δέντρα, για να ξέρουν πιο είναι δικό τους, αυτό!.

Εμείς ό,τι πήραμε, δεν πήραμε από αυτούς. Αυτά, εδώ που τα λέμε, τα Μπεχτάσια, του Οσμάναγα, το Κυρίμπη²⁵¹, αυτά όλα ήταν τουρκικά. 400 χρόνια ήταν εδώ! ...Μια φορά η μοναχή Χ., στο Μοναστήρι, =αυτά μου λέει, άμα θέλω, τα παίρνω, μου λέει. Και πώς θα τα πάρεις; Της λέω. Μου λέει, ούτε χαρτιά έχεις, ούτε τίποτα! Αυτά, ό,τι πήραμε, της λέω, δεν μπορεί να τα κουνήσει κανένας, της λέω! Τελειώσαμε! Της λέω. Χα! Νόμιζε ότι μας τα δώσανε...δώρο και τέτοια...

Η εγκατάσταση των Ποντίων προσφύγων στη Νέα Λιβερά έγινε από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ)²⁵², που ιδρύθηκε το 1923 υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των εθνών, προκειμένου να διαχειριστεί τα χρήματα του προσφυγικού δανείου. Η αγροτική αποκατάσταση υλοποιήθηκε σε αγροτικές περιοχές, για να καταστήσει σύντομα

---

²⁵¹ Παλιές ονομασίες περιοχών του κάμπου Καστορείου, που με την αναχώρηση των Τούρκων περιήλθαν στο ελληνικό Δημόσιο.

²⁵² Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Αφιξη, Περίθαλψη, Αποκατάσταση*, Αθήνα: 2020, Εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ.205.

οικονομικά αυτάρκεις τους πρόσφυγες²⁵³, ήταν απλούστερη από την αστική²⁵⁴, και βοήθησε στην αποσυμφόρηση των πόλεων, την αποτροπή διάδοσης επιδημιών και την αποφυγή κοινωνικών εντάσεων. Τους δόθηκαν κλήροι ~600 τ.μ. για οικία και κήπο, και 8-10 στρμ. για αγροτική καλλιέργεια, με χορήγηση χαμηλότοκου δανείου για υλικά αποπεράτωσης των κτισμάτων, εργαλεία, ζώα και σπόρους για την παραγωγή. Η οριστική διανομή έγινε το 1938²⁵⁵, αλλά μέχρι σήμερα δεν έχω βρει παραχωρητήρια που έπρεπε να τους δοθούν με την αποπληρωμή του δανείου.

~~~~~...~~~~~

6.4.2-Αγώνας για Επιβίωση

Οι πρόσφυγες, από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασης, πάσχισαν να σταθούν στα πόδια τους, αναζητώντας εργασία ακόμη και σε δύσκολα και βαριά επαγγέλματα.

Ε.Τ.= *Ο,τι μπορούσε ... Πολλές δουλειές...Και σιδεράς, και να κάνει γκουβάδες, σκάφες, τσάπες, υνιά, ό,τι να 'τανε από όλα αυτά ήτανε ο πεθερός μου.*

Σ.Τ.= *Δεν τον έφτανε κανένας στο τρόχισμα!.. ο πατέρας μου με τον Γ., βγάζαν δέκα-δώδεκα σανίδες , και οι άλλοι από το πρωί βγάζανε πέντε? Εφτά... Εγώ Άβα, χωρίς να πάω πουθενά, δούλευα τέσσερεις τέχνες! Το πιστεύεις?.*

Ε.Κ.= *Γι αυτό και αποκτήσανε και περιουσίες, και ριζώσανε.... Γιατί δουλεύανε, δουλεύανε πολύ.*

²⁵³ Ελισσάβετ Κοντογιώργη, «Η προσφυγιά του 1922», ΙΣΤΟΡΙΚΑ, ένθετο της εφημ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*, Τ.98, 30/8/2001.

²⁵⁴ Απέτυχαν προσπάθειες για ίδρυση αστικών προσφυγικών συνοικισμών σε δύο περιοχές της Σπάρτης, Δαγρέικα και Ματαλείκα- λόγω μεγάλου κόστους. Απάντησις προς τον Παμπροσφυγικόν Σύλλογον Σπάρτης, αρ.πρωτ.153643/3-12-1938,Φακ. Β 304, ΓΑΚ Αθηνών.

²⁵⁵Επιστολή Υπ. Γεωργίας, Διευθ. Τ.Υ. Προς Δ/σιν Εποικισμού, 5/5/1940, Αρ.Πρωτ.62541/4812, ΓΑΚ Αθηνών, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελος Αγροκτήματος 1924-25,ΑΒΕ : Φ. σΤ/4, Κεφ.4, υποσημείωση 158.

Γ.Γ.= Είχανε στη Νέα Ιωνία βιοτεχνία με αργαλειούς. Ο πατέρας μου ήτανε τσαγκάρης και μετά είχε, πήγε γιατί είχε ανοίξει ο θεός, μάλλον ανοίξανε μαζί με τον θείο μου, τον αδελφό του δηλαδή και τον παππού, άνοιξαν αργαλειούς ...κάποια στιγμή λοιπόν, κατεβήκανε εδώ, βρήκανε εδώ το οικόπεδο στο Καστόρι το οποίο είχε και τα νερά, και το αγοράσανε και φτιάζανε, αρχίσαν να φτιάχνουνε ιχθυοτροφείο.

Β.Κ.=Είχαν το καφενείο, έφιαχνε παστέλι, έφιαχναν γιαούρτι, κάτι ασυνήθιστο δηλαδή για την εποχή εκείνη, και η γιαγιά ήτανε στον κάμπο, ασχολιότανε εκεί με τις δουλειές του κάμπου, είχε αγελάδα, το μοσχάρι το έφερνε στην Καστανιά και το πουλούσε.

Γ.Β.= Δηλαδή οι άνθρωποι αυτοί ήτανε από τη φύση τους δημιουργικοί ...Τους άρεσε η δουλειά, κοιτάγανε το σπίτι τους, και μπορέσανε και ορθοποδήσανε. Όλοι! Να, πχ στο χωριό δεν ακούστηκε ένας άνθρωπος να παρανομήσει απ' αυτούς...που ήτανε φτώχεια!.

Η διαδικασία προσαρμογής ήταν δύσκολη για όλους. Αλλά περισσότερο για όσους είχαν αστική προέλευση και επαγγελματική δραστηριότητα στον Πόντο, και, προκειμένου να τακτοποιηθούν πιο γρήγορα, είχαν δηλώσει αγρότες για να έχουν δικαίωμα σε αγροτική αποκατάσταση.

Δ.Σ.= Δεν ήταν μαθημένος για να κάνει τέτοιες δουλειές. Η μητέρα μου όμως, ήτανε μικρή βέβαια. Αλλά για να ήτανε μαθημένη, από φτωχή οικογένεια!, σηκωνότανε...Παντρευτήκανε, ε;, σηκωνόταν το πρωί, η μητέρα μου να φτιάξει όλες τις δουλειές. Να ζυμώνει, να ρίξει το ψωμί, να μαγειρέψει να αφήσει φαγητό για μας...Ο πατέρας μου καθόταν απάνω στην πόρτα, και...[γέλιο], έζυε τα νύχια του! Βρε Γιώργη, τού 'λεγε η μητέρα μου, πάμε! Ήτανε καλομαθημένο παιδί, δεν μπόραγε.. Αλλά η μητέρα μου, μπορεί νάτανε μικρότερη δεκατρία χρόνια, αλλά ήταν αγωνίστρια.

~~~~~...~~~~~

6.5. Ταυτοτικές τροποποιήσεις

Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Jhon Milton Yinger θεωρεί ότι η ταυτότητα μιας εθνοτικής ομάδας στην πορεία μετεξέλιξής της σε εθνοτοπική, εξαρτάται από το είδος και τον βαθμό αφομοίωσης που υφίσταται κατά την επαφή της με την κυρίαρχη εθνική / εθνοτική ομάδα υποδοχής. Διακρίνει τέσσερα είδη αφομοίωσης που αποτελούν μέρος της όλης διαδικασίας²⁵⁶.

1. Επιπολιτισμός (Acculturation)²⁵⁷.

Ο όρος προέρχεται από την Πολιτισμική Ανθρωπολογία και αναφέρεται στα φαινόμενα που παρατηρούνται όταν δύο ή περισσότερες ομάδες ατόμων διαφορετικής κουλτούρας έρχονται σε άμεση και διαρκή σχέση, που επηρεάζει τα αρχικά πολιτισμικά πρότυπα και των δύο πλευρών²⁵⁸. Επειδή το πρώτο συνθετικό της λέξης «επι» υποδηλώνει υπεροχή, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η διαδικασία επιπολιτισμού είναι αμφίδρομη, δηλαδή επηρεάζει και τους δύο συμβαλλόμενες πλευρές, και για τούτο οφείλουμε να την εντάσσουμε κάθε φορά²⁵⁹ στο ιδιαίτερο κοινωνικό της πλαίσιο.

2. Ένταξη (integration)²⁶⁰

Δεν αφορά μόνο τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα που αποδίδονται στην εθνοτική ομάδα από τη χώρα υποδοχής, αλλά και τους τρόπους και τον βαθμό με τον οποίο αυτή συμμετέχει στη δημόσια ζωή και τους θεσμούς (αυτοδιοίκηση, πολιτική, εκπαίδευση, στράτευση κλπ).

---

²⁵⁶ Βασίλης Δαλκαβούκης, *Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι: Εθνοτοπικές Ομάδες Στο Ζαγόρι Τον 20^ο Αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22758> [πρόσβαση 23/4/2026]. σ.270.

²⁵⁷ Yinger, J. Milton (John Milton), *Ethnicity : source of strength? source of conflict*, Albany : State University of New York Press https://archive.org/details/ethnicitysourceo0000ying_v1a4/page/n11/mode/2up [πρόσβαση 29/5/2026]., σ. 68.

²⁵⁸ <https://www.treccani.it/enciclopedia/acculturazione> [πρόσβαση 29/5/2026].

²⁵⁹ Giraud Michel, Bastide Roger, Antonio Perotti, *Acculturazione e Inculturazione*, Centro Interculturale, Citta' di Torino, <https://web.archive.org/web/20160304125247/http://www.interculturatorino.it/glossary/acculturazione-e-inculturazione/> [πρόσβαση 29/5/2026].

²⁶⁰ Yinger, J. Milton (John Milton), *Ethnicity: source of strength? source of conflict*, σ.82.

3. Συνείδηση Ταυτότητας (Identification)²⁶¹

Πρόκειται για τον αυτό- ή ετερο-προσδιορισμό των μελών της εθνοτικής ομάδας κατά τη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή ή την περιθωριοποίησή τους .

4. Ανάμειξη/συγχώνευση (Amalgamation)²⁶².

Είναι η βιολογική συγχώνευση της ομάδας μέσω επιγαμιών, που έχει ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση των γενετικών διαφορών ανάμεσα στις δύο ομάδες.

~~~~~...~~~~~

Αφομοίωση διοικητική

Σύμφωνα με το κοινωνιολογικό σχήμα του Yinger, διοικητική αφομοίωση θεωρείται ο βαθμός αφομοίωσης των μειονοτήτων ή -εδώ-, εθνοτικών ομάδων, στους θεσμούς και τις δομές εξουσίας του κράτους που τις φιλοξενεί. Γενικά οι πρόσφυγες με τον ερχομό αποκτούσαν ελληνική υπηκοότητα, κι αυτό τους κατοχύρωνε δικαίωμα στη γη²⁶³ και δικαίωμα ψήφου²⁶⁴, αν και μερίδα του αθηναϊκού Τύπου είχε εκφράσει αντίθετη άποψη²⁶⁵. Ωστόσο ο Βασίλης Δαλκαβούκης πιστεύει ότι δεν πρέπει να συνδέεται η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων με τη διαδικασία της ένταξης²⁶⁶, αφού αυτή ήταν μια καθαρά τυπική διαδικασία. Η ουσιαστική ένταξη κατά τον Β.Δ. εξαρτάται από άλλους παράγοντες,

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 136.

²⁶² Yinger, J. Milton (John Milton), *Ethnicity: source of strength? source of conflict*, σ.150.

²⁶³ Απόφαση 3473/14.2/5.3.1923 της Επαναστάσεως του 1922 για την αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών και γενικά προσφύγων, στο Μαρία Λ. Παπιδά, *Το Δικαίωμα της Ιδιοκτησίας υπο το φως του άρθρου 17 του ισχύοντος συντάγματος και της Ε.Σ.Δ.Α.* , Μεταπτυχιακή εργασία, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης, Κομοτηνή: 2010, σ.8.

²⁶⁴ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Εισαγωγή» στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής (επιμ), *Τχνη στον χώρο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*. Αθήνα: 2026, Εκδ. Πεδίο, σ. 14.

²⁶⁵ Άρθρο με σχολιασμό για τη σχετική άποψη του Γεωργίου Βλάχου-τον αναφέρει ειρωνικά ως «κύωνα» Γ.Α.Β., εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, 25/6/1927, στο Μ. Κασίμη,

²⁶⁶ Βασίλειος Κ. Δαλκαβούκης, *Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι: Εθνοτοπικές Ομάδες Στο Ζαγόρι Τον 20° Αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22758> [πρόσβαση 23/4/2026].σ.274.

όπως η γενικότερη αντιμετώπιση από το Κράτος, η ψυχολογία και η συνείδηση ταυτότητας, η αναγνώριση από την κοινότητα, η συγκυρία (δημογραφικές μεταβολές) κλπ.

Ορισμένα παραδείγματα από το υλικό είναι ενδεικτικά αυτής της διαδικασίας: στο Βιβλίο Αλληλογραφίας της Κοινότητας Καστορείου, επί προεδρίας Γ.Κ. Διπλάρη, με αρ.421/27-8-1923, αναφέρεται έκδοση πιστοποιητικού ταυτότητας πρόσφυγα ιερέα²⁶⁷. Σε συμβολαιογραφική πράξη της 3/12/1924, μεταξύ των συμβαλλομένων αναφέρονται επώνυμα προσφύγων, ως κατοίκων Καστανιάς (νυν Καστορείου) και Ι.Μ. Καστρίου, αποδεικτικό της νομικής ικανότητας δικαιοπραξίας τους²⁶⁸. Στο γενικό μητρώο αρρένων και θηλέων του έτους 1933, περιλαμβάνονται και πρόσφυγες. Στο Βιβλίο Πρακτικών Κοιν. Συμβουλίου Καστορείου, επί προεδρίας Δ. Νικητάκη, αναφέρεται έγκριση χρηματικού ποσού για την ανέγερση σχολικού κτιρίου που θα στεγάζει το Σχολείο Ν. Λιβεράς, Σερβεϊκών και Καστρίου²⁶⁹. 36 άνδρες πρόσφυγες συμπεριλαμβάνονται στους Εκλογικούς καταλόγους της 19/10/1925, βάσει του Νομού. Διατάγματος 30/4/1925 «Περί εγγραφής προσφύγων εις εκλογικούς καταλόγους»²⁷⁰. Η συμμετοχή τους στην κατασκευή του Σχολείου της Νέας Λιβεράς²⁷¹ (και της Εκκλησίας της Αγίας Βαρβάρας²⁷²), δείχνει ότι μοιράζονται τις ίδιες απόψεις περί της σημασίας της εκπαίδευσης (καλλιεργημένη ήδη από τον Πόντο²⁷³), επιχειρώντας να προσαρμοστούν και να συμβάλουν στην εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους.

²⁶⁷ Βιβλίο Αλληλογραφίας της Κοινότητας Καστορείου, επί προεδρίας Γ.Κ. Διπλάρη, με αρ.421/27-8-1923

²⁶⁸ Πληρεξούσιο, Αρ. Συμβολαίου 68657/3-12-1924, Συμβολαιογράφου Καστορίου Σπυρίδωνος Πουλάκου, Αρχείο Συμβολαιογραφείου-Υποθηκοφυλακείου Καστορείου.

²⁶⁹ Πρακτικό 13/10-7-1932, Βιβλίο Πρακτικών Κοιν. Συμβουλίου Καστορείου, Αρχείο Καστορείου.

²⁷⁰ Απόφασις 501, Πολιτικά Αποφάσεις Πρωτοδικείου Σπάρτης, 1925(451-550), Φακ.ΔΙΚΑΣΤ.5-1008, ΓΑΚ Λακωνίας.

²⁷¹ «το 1929 επιτροπή από πρόσφυγες και ντόπιους, με χρήματα από τις αποζημιώσεις των προσφύγων και μετά από παραχώρηση οικοπέδου από την οικογένεια Γιαννούλη άρχισε να χτίζεται, και με προσωπική εργασία όλων των κατοίκων Καστρίου, Νέας Λιβεράς και Σερβεϊκών, το "Δημοτικό Σχολείο Νέας Λιβεράς" (όπως ονομάστηκε) το οποίο και λειτούργησε μέχρι το σχολικό έτος 1986 οπότε και έκλεισε ελλείψει μαθητών», Γιώργης Μυρίδης . «Νέα Λιβερά: Χτίζοντας τη ζωή από το τίποτα», Περιοδικό ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, τεύχος 18, σελ. 16-17. <https://www.polydefkis.gr> [Πρόσβαση 29/5/2026].

²⁷² Επιτροπή Ανεγέρσεως Ναού Αγίας Βαρβάρας, *Εν Καστρίω τη Μαΐου 1946*, Ντοκουμέντο: Έγγραφο για την ανέγερση της Αγίας Βαρβάρας, <https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/istorika/dokoumento-eggrafo-gia-tin-anegersi-tis-agias-varvaras> [πρόσβαση 29/5/2026].

²⁷³ Παυλίδης Αντώνιος, *Οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες της εκπαίδευσης των Ελλήνων του Πόντου στις αρχές του 20ου αιώνα (1900 - 1914): η περίπτωση του φροντιστηρίου Τραπεζούντας, διδακτορική διατριβή,*

Β.Κ.= Ήρθε εδώ, γράφτηκε ο πατέρας μου στο σχολείο όταν ήρθανε και τον δήλωσαν ότι είναι μικρότερος για να ξαναγραφτεί στο σχολείο εδώ. Η ηλικία του ήταν τότε 12 χρονών που ήρθε. Και ερχόταν εδώ στην Καστανιά, τότε δεν υπήρχε σχολείο εδώ στο Καστρί. Και έβγαλε και το Σχολαρχείο.

Δ.Σ.= Δεν υπήρχε Σχολείο! Το Σχολείο οι Πόντιοι το φιάζανε! Και την Αγία Βαρβάρα οι Πόντιοι! Κουβαλάγανε πέτρες. Το Σχολείο το φιάζαν αυτοί. Τα μεγαλύτερα! Οι Πόντιοι! Κι έγραφε απέξω «Σχολείο Νέας Λιβεράς».

Σ.Τ.= Λοιπόν, γιατί είμαστε πρόσφυγες δεν ήθελαν να πάμε σχολείο! Και το Σχολείο το φτιάξαμε εμείς!

Δ.Σ.+Μ.Ν.= βρήκα όμως ένα χαρτί που του ζήτησαν να πάει στα οχυρωματικά έργα στο Ρούπελ για Μακεδονία... Πήγανε πολλοί, πήγανε πάρα πολλοί. Αλλά σκοτωθήκαν κι όλας, Είναι γραμμένα όλα εκεί. στο Ηρώον εκεί κάτω!²⁷⁴.

Α.Μ.=Πώς ερμηνεύεις το γεγονός ότι , οι μαθητές στα σχολεία , ξέρω γω, οι κάτοικοι γύρω γύρω δε γνωρίζουν ότι από δω, στη Νέα Λιβερά, υπάρχει Νέα Λιβερά προσφυγικός συνοικισμός?

Ε.Κ.=Δεν το αξιολογούν! Δε σημαίνει ότι δεν το γνωρίζουν. Δεν το αξιολογούν, το θεωρούνε απόλυτα φυσιολογικό, και δε χρειάζεται και να το συζητάνε. Ίσως! Δε ξέρω να σου πω άλλο , τίποτα άλλο ας πούμε, που να μπορεί να είναι αιτία να μην αναφέρεται.

~~~~~...~~~~~

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα:2001, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/8024> [πρόσβαση 29/5/2026], και Διαμαντή Θ. Λαζαρίδη «Στατιστικοί Πίνακες της εκπαίδευσης των Ελλήνων στον Πόντο, 1821-1922» , περιοδ. *ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΟΥ*, Παρ/μα 16, Αθήνα:1988, Εκδ. ΕΠΜ.

²⁷⁴ Σε επιτόπια έρευνα, δεν είδα να περιλαμβάνονται ονόματα ποντίων στο μνημείο πεσόντων «υπέρ πίστεως και πατρίδος 1940-1949»...

Αφομοίωση βιολογική

Η έννοια της ενδογαμίας στην πρώτη γενιά των προσφύγων του 1923, δήλωνε την ισχυρή τάση των Μικρασιατών και Ποντίων προσφύγων να παντρεύονται μεταξύ τους. Αυτή η πρακτική υιοθετήθηκε για την επιβίωση της πολιτιστικής τους ταυτότητας, τη διαφύλαξη της κοινωνικής τους συνοχής, ως αντίδραση στον κοινωνικό αποκλεισμό που βίωναν από τους γηγενείς πληθυσμούς.

Την πρώτη περίοδο της εγκατάστασης τους στη Νέα Λιβερά οι Πόντιοι αντιμετωπίζουν μια ορισμένη απομόνωση που εκφράζεται και στη δημιουργία οικογένειας, όπου η συμπεριφορά τους είναι ενδογαμική στο εσωτερικό της εθνοτοπικής ομάδας.

Σ.Τ.= *Άβα να σου πω εγώ τώρα. Και τα τρία αδέρφια που ήμαστε, είπαμε, ντόπια γυναίκα δεν παίρνουμε! Γιατί βλέπαμε εδώ τα ρεζίλια που κάνανε!*

Ε.Τ.= *Θέλει να πει και οι τρεις ήμαστε οι συννυφάδες πόντιες, και πόντιους πήραμε.*

Ωστόσο οι ιδιαίτερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της περιοχής, που σύντομα μοιράζονται οι πρόσφυγες με τους γηγενείς, τους ωθούν σχετικά σύντομα στη σύναψη μεικτών γάμων. Ο πρώτος μεικτός γάμος έγινε στο Καστόρι (τότε Καστανιά) στις 26 Αυγούστου 1926²⁷⁵. Ο Πόντιος 2^{ης} γενιάς Γιώργης Μυρίδης αναφέρει τη σύναψη 7 μεικτών γάμων από το 1926 ως το 1929²⁷⁶. Οι μεικτοί γάμοι στην αρχή έχουν να αντιμετωπίσουν αρνητικές συμπεριφορές.

Β.Κ.= *Η μητέρα μου ήτανε Καστανιώτισσα. ....όταν έγινε το προξενιό, οι αδερφές της και οι φίλες της της είπανε «μωρή τον πρόσφυγα πήρες;». Τους θεωρούσαν παρακατιανούς..... είχε πει, επειδή πήρα ντόπια, εεε, είχα ένα*

---

²⁷⁵ Βιβλίο γάμων, Αρχείο Εκκλησίας Γεννήσεως της Θεοτόκου, Ενορία Καστορείου Λακωνίας.

²⁷⁶ Γ. Μυρίδης, *Χρονικό προσφυγιάς του 1923 των κατοίκων Νέας Λιβεράς στο Καστρί Καστορείου*-<https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/istorika/arthra/xroniko-prosfygias-tou-1923-ton-katoikon-neas-liveras-sto-kastri-kastoreiou-grafei-o-g-myridis> [πρόσβαση 28/5/2026].

*κλίμα εχθρικό κι απ' τους δικούς μας. Γιατί πήρε ντόπια και δεν προτίμησε
μια προσφυγοπούλα.*

*Σ.Τ.= Του Στ. του ....μια κουνιάδα, η πρώτη η Χ., κι εκείνη με Πόντιο
ήτανε. Μωρέ εγώ θα πάρω τον πρόσφυγα λέει, κι ό,τι θέτε λέτε! Να χορτάσει,
λέει, η κοιλιά μου ψωμί και φαΐ.*

Σταδιακά όμως τέτοιοι γάμοι θα γενικευτούν, καταδεικνύοντας τον αυξανόμενο
βαθμό αφομοίωσης των προσφύγων στην τοπική κοινωνία.

*Δ.Σ.= ο Γ. υπηρετούσε εκεί στην Κοζάνη. Και κει με είδε, με
συμπάθησε, και γω τον συμπάθησα, [γέλια], και...έγινε!.*

Α.Κ.= είχα ρθει με το πούλμαν. Κι εκεί στο πούλμαν τη γνώρισα.

Σε σημερινό απολογισμό, αμιγώς ποντιακή οικογένεια είναι μόνο μία.

*Ε.Κ.= είναι και μεικτές οικογένειες. Η αμιγώς ποντιακή οικογένεια
είναι του Σ..*

~~~~~...~~~~~

Αφομοίωση πολιτισμική

Η επαφή και η πολιτισμική αλληλεπίδραση γηγενών και προσφύγων πέρασε
διάφορες φάσεις. Στην αρχή εντύπωση προκάλεσαν οι πολιτισμικές διαφορές και το
γλωσσικό ιδίωμα, που οι ίδιοι οι Πόντιοι επιχειρούσαν να αποκρύψουν για να μην φαίνονται
διαφορετικοί. Σύντομα όμως κατοχυρώθηκε η παρουσία τους λόγω της πιο ανοιχτής
κουλτούρας, των ειδικών γνώσεων (τεχνικών και γαλακτοκομικών- αξιοποίηση του
άγνωστου για τους ντόπιους αγελαδινού γάλακτος για τυροκομία) αλλά και της μόρφωσης
ορισμένων.

*Σ.Τ.= Οι Πόντιοι ήρθαν εδώ και φέρανε τα τουρκάνια που λέγαμε..
Φέραμε πολλά πράγματα....Και μόλις έφιαζε, βρε παπαδιά της λέει η μάνα
μου, εγώ πήρα από σένανε, λέει, εγώ φοβάσαι μη σε φαρμακώσω; Φάε, λέει,*

δοκίμασε και φτύστο της λέει. Χοιρνό, παστό που κάναμε μείς, θέλαμε λαήνες, καδιά, παστουρμά που λέγαμε. Και μόλις το 'φαγε, μωρ' Φάσα, σα καλό είναι!.

Ε.Τ.= Αν δεν ερχόσασταν εσείς, δεν τρώγαμε από τη γίδα γάλα! Και ήρθατε εσείς και κάνουμε γιαούρτι και γάλα. Δεν το ξέραμε.

Δ.Σ.= Ο Σ. τί τη θέλει τη γελάδα, λέει; Θα δείτε, λέει, τι θα την κάνω τη γελάδα... Πήγε, την έφερε, η γελάδα όργωνε, η γελάδα γέννησε, έβγαλε γάλα, φτιάχναν ε τυρί, φτιάχνανε γιαούρτι, Από τότες και μετά κι αυτοί... τότες το είδανε και φιάζαν κι αυτοί!

Η ενδυμασία θεωρείται πολιτισμικό στοιχείο και μέσο έκφρασης, συμβολισμού και ταυτότητας. Για τους Πόντιους ήταν, μαζί με τη γλώσσα, διακριτό στοιχείο διαφοροποίησης που συντελούσε στην περιθωριοποίηση τους από τους γηγενείς, αλλά και στοιχείο σύνδεσης με τη χαμένη γενέθλια γη, τις συνήθειες και τον εκεί τρόπο ζωής τους. Δεν πρέπει ωστόσο να παραλείψουμε και την οικονομική ένδεια που ωθούσε τους πρόσφυγες στη χρήση αυτοσχέδιων «τσαρουχιών».

Δ.Σ.= Τα τσαρούχια και τα σαλβάρια που φοράγανε οι γυναίκες ...Όχι, η μητέρα μου δεν φόραγε. Μπορεί η γιαγιά μου να φόραγε. Αλλά μετά εδώ φοράγανε τα πιο εξελιγμένα, μέχρι εδώ. Ενώ εκεί φοράγανε μέχρι δω κάτω. Μετά η μητέρα μου φόραγε μέχρι δω, με το λαστιχάκι. Λοιπόν και μέχρι που πέθανε αυτά φόραγε.

Α.Μ.=Για πες τα τσαρούχια, πώς ήτανε?

Δ.Σ.= Παίρνανε λάστιχο, 'το μαζεύανε, όπως είν' τώρα αυτό εδώ, το κάνανε έτσι (δείχνει) κάνανε μια μύτη εδώ, το μαζεύανε με το σχοινί γύρω-γύρω και το σφίγγανε. Αφήνανε δύο τόσα ...κομμάτια, και το φοράγανε και τα δένανε. Και κάποια από δω απ' το Καστρί, της είπε μία: λέει, δεν θα πάμε στην εκκλησία στην Αγία Βαρβάρα; Τί να πα να κάνω; Να πα να δω τους τσαρουχάδες; ...

Η τροφή, οι τρόποι παρασκευής και κατανάλωσής της είναι στοιχείο της συλλογικής μνήμης, και της πολιτισμικής ταυτότητας τοπικών, εθνοπολιτισμικών και άλλων ομάδων, και δεν καλύπτει απλά κάποιες διατροφικές ανάγκες, αλλά αντανακλά σχέσεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές και ενδυναμώνει την αίσθηση του «συνανήκειν»²⁷⁷. Τα απλά υλικά αντισταθμίζονταν από την τέχνη της πόντιας νοικοκυράς, που με ελάχιστα μέσα εξασφάλιζε την τροφή της οικογένειας.

Δ.Σ.= Μετά έκανε...ήταν το τσιβούρ. Αυτό είναι με ψωμάκι. Το βάζανε μεσ' το λαδάκι, το ψωμί τη μπομποτά, και το γυρίζαν, το γυρίζανε...Το τσιγαρίζανε...Και το τρώγαμε. Αλατάκι απάνω και το τρώγαμε. Λοιπόν μετά ήταν η λαχανόσουπα. Τα λέγαμε αχαμνά λάχανα. [γέλια]. Αυτό έφερνε πάλι κείνο το χυλό, ναι αυτά τα πράσινα τα ήμερα τα...που είναι μάπα? Τά 'κοβε ψιλά-ψιλά-ψιλά έκοβε και κρεμμυδάκι έκοβε κι απ' όλα και γινότανε...Τσικουνίδες μέσα, κι έρινε κι αυτό...Αλλά η μητέρα μου...άλλοι κάνανε τα πισία, η μητέρα μου δεν έφτιανε ας πούμε, σπανακόπιτες όπως λένε..., αυτά τα ξέρω, τα φιάνανε. Κάνανε χορτόπιτες.

Α.Μ.= Άλλα έθιμα θυμάσαι να 'χατε κρατήσει εδώ; Τι κάνατε; Τα παρακάθια, αυτά, πώς τα λέγατε; Τα μουχαμπέτια; Τα κρατήσατε;

Δ.Σ.= Τώρα όχι, αλλά στη Μακεδονία τά χουνε!.

Έχει ενδιαφέρον η διαφορετική αντιμετώπιση των εθίμων ανά γεωγραφική περιοχή: στη Μακεδονία, όπου η προσφυγική εγκατάσταση ήταν μαζική, συμπαγής και οργανωμένη, με την δημιουργία Συλλόγων από την αρχή, τα ήθη και τα έθιμα του Πόντου διατηρήθηκαν και λειτουργούν σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα. Σε αντίθεση με όσους εγκαταστάθηκαν, απομονωμένοι ή σε μικρές ομάδες, στην παλαιά Ελλάδα.

²⁷⁷ Ανδρομάχη Οικονόμου, «Πολιτιστική κληρονομιά υλική και άυλη. Δύο όψεις του ίδιου νομίσματος; Το παράδειγμα της αγροδιατροφικής παράδοσης», *Εθνολογία*, Αθήνα: 2019. τ. 17 (2017-18), <https://www.academia.edu/45025389> [πρόσβαση 10/6/2026], σ. 21.

ιδιαίτερης προφοράς, ήταν συνηθισμένη εκ μέρους των γηγενών. Σήμερα έχουν μελετηθεί και αναλυθεί οι αρχαιοελληνικές ρίζες της ποντιακής διαλέκτου²⁷⁹. Μέσα από τις περισσότερες μαρτυρίες, προκύπτει και ο ρόλος της γυναίκας, που βασικά στα πλαίσια της οικογένειας, είναι ο φορέας μετάδοσης και συνέχειας της ποντιακής.

Σ.Τ.= *Ακούς δεν τους μιλάμε! Η Ε. όλο ποντιακά τους μιλάει!*

Ε.Τ.= *Εγώ πόντια μιλάω. Δω μέσα στο σπίτι πόντια. Και με τον άντρα μου. Τούτος ο μικρός; Όλα, φαρσί! Αλλά έχω και τις αδελφές μου στην Αθήνα, και δεν ξεφεύγουν απ' τις αδελφές μου. Και με κείνες πόντια! Η Σ. λέει πολλά πόντια με κείνες».*

Β.Κ.= *Κι έλεγε παραμύθια, και ποντιακά, και τού 'λεγαν «Γιάσα σου Φίλπο, Να 'χεις υγεία και να μας κάνεις έτσι να χαιρόμαστε». Η μητέρα μου που ήταν Καστανιώτισσα, έμαθε ποντιακά. Και μας έλεγε, ήθελα να τα μάθω, γιατί λέει μιλάγανε έτσι οι γυναίκες μεταξύ τους κι εγώ δεν καταλάβαινα τίποτα. Ο πατέρας μου αντίθετα, δεν μίλαγε ποντιακά. Σαν να ήθελε να μη φαίνεται πόντιος; Γιατί μια περίοδος, από ό,τι στη συνέχεια κατάλαβα, ήτανε να μην μας λένε διαφορετικούς. Να μη μας βλέπουν διαφορετικούς.*

Αναφέρθηκε ήδη στο 4^ο Κεφάλαιο, η πλήρης έλλειψη δημόσιων χώρων κοινωνικότητας στον Συνοικισμό. Αυτό σταδιακά αναπληρώθηκε με την ανοικοδόμηση της Αγίας Βαρβάρας και τη συνεύρεση των πόντιων γαγιάδων στο προαύλιο του ναού.

Ε.Κ.= *Η ερχόμουν στο σχολείο, που ερχόμουν στο Γυμνάσιο, να τους πάρω ψωμί απ' το φούρνο, να τους αγοράσω...Εντάξει! Γεροντάκια, καθόντουσαν εκεί στο σκαμνί, στο δρόμο...Και μαζεύνοντουσαν όλες οι*

279 Σωφρόνης Χατζησαββίδης, *Η Ποντιακή Διάλεκτος: Η Ιστορία της και η χρήση της στον Ελλαδικό Χώρο σήμερα*, <https://ikee.lib.auth.gr/record/265095/files/PontiakDialektos.pdf?version=1> [πρόσβαση 26/6/2026].

*γυναίκες έδωπέρα σε μια πεζούλα και καθόντουσαν το βράδυ και
κάνανε...παραγώνι...*

Η μεταμνήμη είναι η δομή διαγενεακής μεταβίβασης ενός τραύματος από αυτούς που το βίωσαν, προς τις επόμενες γενιές²⁸⁰. Κεντρικό ρόλο στη διαδικασία αυτή παίζουν οι διαμεσολαβητές, οι φορείς της μνήμης. Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, αυτοί ανήκουν στο οικογενειακό περιβάλλον, και είναι κυρίως η γιαγιά (περιπτώσεις Ε.Π., Γ.Β., Μ.Ν.) που διαθέτει περισσότερο χρόνο επαφής με τα εγγόνια, αλλά και ανοίγεται περισσότερο. Ο παππούς της Μ.Ν. «κλεινόταν στον εαυτό του και έκλαιγε βουβά». Ρόλο φορέα μνήμης έχει ακόμη και η ευρύτερη οικογένεια (θείες της Ε.Π.), αλλά και η ευρύτερη κοινότητα (όπως προκύπτει από την μαρτυρία της Ε.Π. και Β.Κ.). Βοηθητικά στη μεταβίβαση είναι εικόνες, κειμήλια, και φωτογραφίες (όπως αναφέρει η Β.Κ.).

Α.Μ.=Οι γονείς σας σας μιλάγανε για το τι περάσανε τότε ή δε θέλανε να μιλάνε γιατί στενοχωριόντουσαν;

Ε.Τ.=Μας τα λέγανε όλα, μας τα λέγανε...

Γ.Γ.= Δεν ξέρω πάρα πολλά, είναι ό,τι είχα ακούσει κι εγώ γιατί τον παππού μου δυστυχώς δεν τον γνώρισα, δεν τον πρόλαβα. Οπότε ό,τι μου μετέφερε ο πατέρας μου ο οποίος κι αυτός δυστυχώς έτρεχε από το πρωί μέχρι το βράδυ με διάφορες δουλειές

Μ.Ν.= Γιατί συγκινούμαστε για τόπους που δεν έχουμε γνωρίσει, δεν έχουμε πάει? ...Δηλαδή εγώ όλα αυτά τα βίωσα μέσα απ' τη γιαγιά μου ...Ε, και τον παππού μου.

²⁸⁰Marianne Hirsch *The Generation of Post memory*
https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/ehrc/research/current_research/memory/poetics_today-2008-hirsch-103-28.pdf [πρόσβαση 3/5/2026].

Οι φωτογραφίες παίζουν βασικό ρόλο στη μεταμνήμη και επιβιώνουν στο χρόνο σαν φαντάσματα ενός κόσμου που έχει χαθεί, συνδυάζοντας το παρελθόν της «λήψης» με το παρόν, της συνειδητοποίησης μιας ανεπανόρθωτης απώλειας²⁸¹.

B.K.= Στο μπαούλο της, όταν άνοιγε το μπαούλο η γιαγιά, ήταν ένα άσπρο πανί στο πίσω του καλύμματος, του μπαούλου. Και τη ρωτάγαμε, γιαγιά τι είναι εκεί; Τίποτα δεν είναι, μας έλεγε. Και ήτανε η φωτογραφία της Σοφίας της κόρης της.[αναστεναγμός], και δεν ήθελε να μας το δείχνει.

Η τέχνη συμβάλλει στη μεταμνήμη, παρουσιάζοντας μια εκδοχή αφήγησης τραυματικών γεγονότων που είτε αποσιωπώνται, είτε διαστρεβλώνονται, ή παρουσιάζονται αποσπασματικά από την επίσημη πολιτεία, αποτελώντας στην περίπτωση αυτή ένα είδος αντι-αρχείου²⁸². Η έμφαση στο συναίσθημα, και η καταγραφή «φωνών από τα κάτω» με προσέγγιση πολυαισθητηριακή, αναδεικνύει τη διάδραση οπτικής, πρακτικής και αφήγησης²⁸³.

M.N.=Ήταν όταν για πρώτη φορά είχε βγει η (ταινία) Πολίτικη Κουζίνα²⁸⁴, και κάποια στιγμή είναι..., ετοιμάζονται να φύγουν και ...σκύβει ένας αξιωματικός της Τουρκικής, των δυνάμεων εκείπέρα, τί ήτανε, αστυνομικός, δεν ξέρω πώς να τον πω, τι αξιωματούχος ήτανε, και κάτι του λέει στο αυτί. Ε, βλέπω εγώ το έργο, τέλος πάντων, και προχωράει στην εξέλιξη και φτάνοντας εδώ γυρίζει ο Ιεροκλής Μιχαηλίδης και λέει: « τότε μου είχε πει αυτός, αν θέλω να μείνω και να τα κρατήσω όλα, απλά να αλλάξω το όνομά μου».. Και παθαίνω ένα σοκ, γιατί ακριβώς αυτή τη σκηνή, πριν την

²⁸¹ Marianne Hirsch The Generation of Post memory, «Why Photographs? », σ.115.

²⁸² Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ), Προφορική Ιστορία και Αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι, Βόλος: 2021, Ένωση Προφορικής Ιστορίας.

²⁸³ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή: Αρχεία, αντι-αρχεία και προφορική ιστορία», στο ίδιο, σ.24.

²⁸⁴ Αλέξανδρος Γούδας, Ο ελληνικός και ευρωπαϊκός (γερμανικός) κινηματογράφος του 21^{ου} αιώνα και ο ρόλος τους στην πολιτισμική μνήμη, Ανοικτό Παν/μιο Κύπρου, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Νοέμβριος 2024, σ.27.

*παίζει, πριν τη δω, πριν την ενσωματώσει ο σκηνοθέτης στην ταινία του, μου
την είχε περιγράψει ο παππούς μου! Είχε ζήσει ακριβώς το ίδιο!*

*B.K.= Θυμάμαι τη Διδώ Σωτηρίου²⁸⁵ που λέει, έφταιγε και η
προπαγάνδα από μας των Ελλήνων, και η προπαγάνδα των Τούρκων. Και γι
αυτό γίναμε έτσι.*

Η στάση της επίσημης πολιτείας καταγράφεται και μέσα από σιωπές στα πλαίσια
μιας επιβεβλημένης λήθης, στάση που μεταβάλλεται και εξαρτάται από την πολιτική
συγκυρία. Όμως η σιωπή είναι συχνά επιλογή των ιδίων των υποκειμένων, που έχουν βιώσει
ένα Τραύμα που δεν είναι εύκολο να νοηματοδοτηθεί²⁸⁶.

*M.N.=Εγώ, στη δική μου διαδρομή στο σχολείο , στα σχολικά μου
χρόνια, δεν μάθαινα ποτέ την ιστορία των Ποντίων!. ...Αλλά δεν άνοιξαν ένα
βιβλίο , λέω εγώ τώρα, δεν μπορώ να το ερμηνεύσω διαφορετικά. Και να δουν
τί ήταν ο Ποντιακός Ελληνισμός... Η ιστορία αυτή την ποντιακή, να την
μάθουν και οι σύγχρονοι. Γιατί σου λέω εγώ, τη βίωσα και με την ιστορία του
δικού μου του παιδιού, που μέσα..., δεκαπεντέμιση χρονών και δεν έχει φτάσει
ποτέ ...Μέχρι τον Α! Παγκόσμιο! Μέχρι εκεί! Και δεν γνωρίζουνε.*

*Θέλω να πω όμως ότι αργότερα, δηλαδή κι η γιαγιά μου τα θυμότανε, αλλά
ποτέ δεν είπε.... Ήταν κάτι που ανήκε στο παρελθόν . Δεν ξέρω αν ήθελε να
το ξεπεράσει, γιατί θα την βοηθούσε να προχωρήσει την ίδια, μπροστά, ή αν
συγχώρεσε συμπεριφορές...*

~~~~~...~~~~~

---

²⁸⁵ Θανάσης Β. Κούγκουλος, Γεώργιος Ράντος, Büşra Aslıhan Yılmaz, «Λογοτεχνία και μεταμνήμη της
προσφυγιάς (1922-1923)», Κέντρο Λαογραφικής και Ιστορικής έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας, παν/μιο
Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πρακτικά 8^{ου} Πανελλήνιου
Συνεδρίου, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022, *Πρόσφυγες. Από τη Μικρασιατική Καταστροφή ως τις μέρες
μας*, σ.199.

²⁸⁶ Αντώνης Λιάκος, «Αποξένωση και συμφιλίωση με το παρελθόν» στο *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*,
Αθήνα: 2007, εκδόσεις Πόλις, σ.225.

Αφομοίωση ψυχολογική

Σ.Τ.= Λέει, είσαι πρόσφυγας εσύ; Τιμή μου και καμάρι μου του λέω.

Ε.Τ.= Μας πρόδιδε ο Αλ.! .... α...μάνα μου, να λέμε την αλήθεια! Στα
νεύρα τους απάνω, Αμ ήρθες κι εσύ απ' την Τουρκία να μας πεις και να μας
κάνεις την έξυπνη και την.; ... αυτό!.

Και να λέει ο καθένας τα δικά του και να αγαπηθούνε. Και να βοηθούνται.
Έλληνες κι εσείς! Έλληνες και μείς!.

Οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν
διαχωρισμένοι σε θρησκευτικά μιλλέτ στη βάση της θρησκευτικής τους διαφοροποίησης.
Οι Έλληνες που κατοικούσαν εκεί επί χιλιετίες, με τη βοήθεια διανοουμένων και της
Εκκλησίας δεν είχαν απωλέσει την ελληνική ταυτότητα²⁸⁷. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του
Τανζιμάτ²⁸⁸, και ειδικά στον Πόντο άρχισε να καλλιεργείται πιο έντονα εθνική ελληνική
συνείδηση, με την ίδρυση σχολείων και Φροντιστηρίων²⁸⁹.

Γ.Β.= Ποτέ δεν σωματώθηκε, αυτό που λένε πολλοί, ότι
ενσωματωθήκαν εδώ...Αυτοί που ζήσαν εκεί δυσκολευτήκαν πολύ και ποτέ
δεν προσαρμοστήκανε εντελώς, ... Ήτανε πιο ανοιχτά μυαλά...

Γ.Γ.= ...Ο οποίος [παππούς του] το άλλαξε το όνομα και το έκανε
Γιάννης, γιατί ...είχανε προβλήματα τότε, τους κυνηγάγανε γενικότερα, δεν
τους αφήνανε σε ησυχία. Οπότε για να μην πάρω κι εγώ (γελάκι) όνομα
περίεργο, το αλλάζανε.... Εγώ δεν θεωρούμαι Σπαρτιάτης!

---

²⁸⁷ Γενικά για τη διαμόρφωση ταυτοτήτων και τα στοιχεία που επέδρασαν σε αυτό, ήδη από την οθωμανική περίοδο, Δημήτρης Σταματόπουλος «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αιώνας-αρχές 20^{ου})», στο Εξερτζόγλου Χ, Σταματόπουλος Δ., Ozil Α., Κατσάπης Κ., Τσέτλακα Α-Μ., *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά.* (επιμ.)Αντώνης Λιάκος, Αθήνα:2011, Εκδ. Νεφέλη, σ. 25-53.

²⁸⁸ Βλάσης Αγτζίδης, *ΠΟΝΤΟΣ. Μια ιστορία από τον μικρασιατικό βορρά*, Αθήνα: 2022, Εκδ. Παπαδόπουλος, σ.26-28.

²⁸⁹ Φροντιστήρια Τραπεζούντας και Αργυρουπόλεως.

Δ.Σ= Αυτό που νοιώθω είναι οι ρίζες μου οι ποντιακές μέσα μου. Δεν θέλω να φύγουνε με τίποτα αυτές. Λοιπόν, μπορώ εγώ τώρα να αμφισβητήσω ότι είμαι...ότι δεν είμαι Πόντια; Πόντια είμαι! Καρα-Πόντια! Αφού είναι οι γονείς μου, είναι η γιαγιά μου, είναι όλοι, οι ρίζες μας είναι όλες ποντιακές!

Ποντιακή ταυτότητα, ως πλέον εθνοτοπική²⁹⁰, συγκροτήθηκε με τον ερχομό τους στην Ελλάδα, και ειδικά με την οριστική απαγόρευση επιστροφής τους στη γενέθλια γη. Η συνύπαρξη/αλληλοεπικάλυψη των δύο ταυτοτήτων²⁹¹ ήταν ενδεικτική της εκάστοτε περιρρέουσας ατμόσφαιρας στην ελληνική κοινωνία. Έχει ωστόσο ενδιαφέρον ότι δεν διαμορφώθηκε στην πορεία και μια νέα, πιο τοπικοποιημένη ταυτότητα, με αναφορά τη Νέα Λιβερά.

Α.Μ.=Αν ήμουνα, κάτσε να σου πω, αν ήμουνα πχ μια Γαλλίδα κι ερχόμουνα και σε ρώταγα, τί είσαι τώρα? Παράδειγμα, Ελληνίδα? Πόντια? Πελοποννήσια? Νησιώτισσα? Η πρώτη λέξη που θα της έλεγες, τί είσαι;

Δ.Σ= Πόντια! Πόντια Ελληνίδα!

Ε.Π.=Πατρίδα, εντάξει, το Καστρί κι η Νέα Λιβερά, αλλά κι ο νους μου πάει στο χάρτη του Πόντου, αμέσως! Πάει Παναγία Σουμελά, πάει Τραπεζούντα, Σαμψούντα, Κοτύωνα, Σάντα, εεε, στο χάρτη που έχω δει, η μαμά μου από την Τραπεζούντα ένα τέταρτο! Είναι η Νέα Λιβερά...

~~~~~...~~~~~

²⁹⁰ Μαρία Βεργέτη, Βεργέτη Μαρία Κ. *Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα: 1993, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2548> [πρόσβαση 8/1/2026].

²⁹¹ Άννα Λάμπρου, Αλεξάνδρα Μούργου, *Νέα Κοκκινιά: διερευνώντας τις πολλαπλές ταυτότητες μιας προσφυγικής περιοχής στον Μεσοπόλεμο*, περιοδικό Γεωγραφίες, Τεύχος 35, 2020, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/geographies/article/view/32563>

6.6. Η στάση των γηγενών

Η έλευση 1.221.849 προσφύγων (εκ των οποίων 182.169 από τον Πόντο) στην ταλαιπωρημένη κοινωνικά και οικονομικά, και στρατιωτικοπολιτικά ηττημένη Ελλάδα, που ισοδυναμούσε με το 19,69% του συνολικού της πληθυσμού²⁹², ήταν φυσικό να προκαλέσει αναταράξεις.

M.N.= *εγώ νομίζω λοιπόν, ότι οι οικογένειες από τις οποίες προέρχονται ήταν από τις πρώτες που δεν είδαν με.. καλό μάτι ...Τους είδαν ίσως ως εισβολείς;*

Ίσως δεν είχανε τη γνώση, δεν ξέρανε....Ούτε το ελληνικό κράτος τότε, μέσα σε όλον αυτόν τον ορυμαγδό πού να αντιμετωπίσει ανθρωπιστικές κρίσεις; ...Ούτε φρόντισε να πει ότι αυτοί οι άνθρωποι είναι..., έχουν την ίδια ταυτότητα με σας!

«Άλλος» για το οθωμανικό κράτος θεωρούνταν ο αλλόθρησκος, ο μη μουσουλμάνος, με κριτήριο το θρήσκευμα δηλαδή. Στην Ελλάδα όμως των αρχών του 20ού αιώνα, που πάσχιζε να ομογενοποιήσει τον πληθυσμό αυτοχθόνων και ετεροχθόνων στα πλαίσια του εθνικού κράτους, «Άλλος» θεωρούνταν όποιος δεν κατοικούσε στον ελλαδικό χώρο, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτό και τον εκτός Ελλάδας ελληνισμό. Η στάση απέναντι στον εχθρό Τούρκο, είχε τις ρίζες της στη σκλαβιά και το 1821, και επιδεινώθηκε με τη μικρασιατική εκστρατεία και Καταστροφή. Οι Έλληνες Πόντιοι από την πλευρά τους, ειδικά από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τα μέτρα φιλελευθεροποίησης και διάδοσης της ελληνικής παιδείας, είχαν αποκτήσει ελληνική συνείδηση. Για τούτο βίωναν ως ιδιαίτερα απαξιωτικό τον χαρακτηρισμό τους ως Τούρκους από τους γηγενείς.

Δ.Σ.=*Και αρρώστησε η γιαγιά μου κι έφερε τον παπά Κ. Λοιπόν, του λέει, παππούλη, θέλω να μεταλάβεις τη μητέρα μου Μου λέει γιατί; Και*

²⁹² Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Αφιξη, Περίθαλψη, Αποκατάσταση*, Αθήνα: 2020, Εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ.146-148.

γυρνάει και της λέει – τι να μεταλάβω, λέει, και πού ξέρω γω -έτρεμε και το κεφάλι του- και πού ξέρω εγώ αν είσαστε χριστιανοί;Εγώ, λέει, εδώ με λένε Τούρκο. Εγώ, αν ήθελα να γίνω Τούρκος, θα καθόμουνα κειπέρα λέει, θα γινόμουν Γενίτσαρος.

Τους βρίζανε! Τούρκους, τουρκοσπορίτες! Πήγαινε να πάρει η μάνα μου νερό από ένα πηγάδι δω στο Καστρί, (δεν θέλω να...). Κι έβγαινε αυτή και την έβριζε, Τούρκω, τι θέλεις εδώ; Σεις δεν είσαστε Έλληνες, είσαστε Τούρκοι!

Ε.Τ.=Άμα τυχόν παρεξηγηθείς με κάποιον...ά ρε παλιοτουρκαλάρα, παλιοποντιάρα! α...μάνα μου, να λέμε την αλήθεια! Στα νεύρα τους απάνω, Αμ ήρθες κι εσύ απ' την Τουρκία να μας πεις και να μας κάνεις την έξυπνη;....

Η σχέση που αναπτύχθηκε από την πρώτη στιγμή με τους γηγενείς ήταν τεταμένη: οι ίδιοι οι συνεργάτες/πληροφορητές δίνουν διαφορετικές ερμηνείες. Αποδίδουν την κακή υποδοχή στα 400 χρόνια τουρκικής σκλαβιάς, στην έλευση του «καινούριου», στη στενομουαλιά, στις δύσκολες συνθήκες, στην έλλειψη παιδείας, και στην κρατική αδιαφορία. Η κατάσταση βελτιώνεται σταδιακά στις επόμενες γενιές, αν και παραμένει μια υποβόσκουσα ένταση.

Γ.Γ= εννοείται ότι προσπαθούσανε, και προσπαθούν ακόμα!, με κάθε τρόπο, και να μας διώξουνε, και να μας κλείσουνε, και να μας κάνουνε! Εντάξει! Μπορεί και να μη φταίνει απόλυτα κι αυτοί, γιατί ήμασταν σκλαβωμένοι πόσες..., πόσα χρόνια με τους Τούρκους, έτσι;

Βλέπεις ότι κάτι το καινούριο, κάτι το διαφορετικό όχι καινούριο, κάτι το διαφορετικό, ενοχλεί... εδώ στην περιοχή δεν είχανε καλή σχέση, γιατί δεν τους αποδεχόντουσαν ως ανθρώπους; Ως Πόντιους; τους βλέπανε σαν ξένους.

Γ.Γ.=τους είχανε περιθωριοποιήσει, θέλαν να τους κρύψουνε. Τους βλέπανε...εδώ ρε συ Άβα, το ξέρεις ότι οι Πόντιες και οι Πόντιοι γενικότερα, είχαν ένα πολύ πλούσιο πολιτισμό. Ήτανε πολύ διαφορετικοί άνθρωποι.

Ε.Κ= *Βέβαια, τα χρόνια ήταν δύσκολα και οι άνθρωποι έπρεπε να ζήσουνε . Κι εδώ το μεροκάματο δεν υπήρχε. Γι αυτό και αναγκαστήκανε οι περισσότεροι και φύγανε .Κοίταξε, ότι στην αρχή, όταν ήρθανε, τους λέγανε αούτηδες...*

Γ.Β.= *Από τη γιαγιά μου άκουσα όμως!...Και όταν ψάχνανε για ξύλα που δεν είχαν, και πηγαίνανε στο βουνό, που ήτανε δασική περιοχή, και κει ας πούμε, υπήρχανε προστριβές γιατί δεν υπήρχε...υπήρχε πολύς κόσμος και δεν υπήρχανε ξύλα να ανάψουνε το φούρνο. Και κάπου εκεί υπήρχανε προστριβές...*

Η κατάσταση θα αρχίσει να εξομαλύνεται από τη δεύτερη γενιά και μετά. Οι πληροφορητές/συνεργάτες, σήμερα ενήλικες, τότε ήσαν παιδιά, και ανασύρουν ως παιδικές τις αναμνήσεις τους. Και τα παιδιά πάντα βρίσκουν τον τρόπο να συνυπάρξουν αρμονικά μεταξύ τους, μέσα από το παιχνίδι και τη συλλογικότητα.

Ε.Π.= *Και πηγαίναμε, λέει η μάνα μου εμείς τα προσφυγόπουλα και τα άλλα μας κοροϊδεύανε. Αούτο, αούτο, αούτο! Μάθανε, τούτο, τούτο, τούτο ας πούμε. Αλλά δε μαλώνανε! Εντάξει, τα παιδάκια...παιδάκια ήτανε!*

Ε.Π.= *Εμείς καλά μεγαλώσαμε με τα παιδιά. Δεν είχαμε προστριβές και γκρίνιες και...Απλώς έτσι, κάποιες στιγμές που πίνανε κάνα ποτηράκι έτσι στο καφενείο οι παππούδες, όπως στην περίπτωση που σου 'πα του νονού μου του Δ., που τους προκαλούσανε., περισσότερο οι άντρες, δεν το δεχτήκανε, και...θυμάμαι η γιαγιά Π., κάνα δυο φορές που έλεγε: «παναΐα , παναΐα, σ' αφορισμένο τόπο ήρθαμε, και σ' αφορισμένους ανθρώπους»²⁹³!*

²⁹³ Θυμίζω εδώ το απόσπασμα «<<Ναι! Ναι! Ναι! Να φύγω από τον καταραμένο τούτο τόπο και να τον ξεχάσω!>> Πηνελόπης Δέλτα, *Παραμύθι χωρίς όνομα*, Γλώσσα – Λογοτεχνία Γ Δημοτικού, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών Και Εκδόσεων «Διόφαντος», χ.χ., Εκδ. Σμυρνιωτάκη, https://ebooks.edu.gr/ebooks/d/8547/5536/10-0250_Paramythi-Choris-Onoma_G-Dimotikou.pdf [πρόσβαση 6/6/2026].

Όμως με τα χρόνια, τις κοινές δυσκολίες του Πολέμου και του Εμφύλιου, και την κοινότητα ταξικών και κοινωνικών συμφερόντων, οι «γωνίες» λειάνθηκαν, οι αντιθέσεις παραμερίστηκαν, και φαίνεται να οδεύουμε προς μια συνολική κοινωνική συνοχή (εκτός λίγων εξαιρέσεων...). Η επιβίωση μιας ομάδας έχει σχέση με την ικανότητα της και να σκέφτεται ωριμότερα και σφαιρικά, αλλά και να λησμονεί, στη βάση μιας επιλεκτικής μνήμης²⁹⁴.

B.K.= *Και λέει «κι αυτοί δίκιο είχανε. Κι εμείς δίκιο είχαμε». Και θαύμασα τη θεία τη Μπ., που δεν άρχισε να μου λέει εναντίον των ντόπιων τίποτα. Κι αυτοί μου λέει, δίκιο είχανε. Γιατί ήρθαμε εμείς και πήγαμε σε πράγματα δικά τους. Μεγαλείο!...*

~~~~~...~~~~~

6.7. Η έμφυλη διάσταση των προβλημάτων²⁹⁵

Η έμφυλη διάσταση της προσφυγιάς του 1922 ανέδειξε τις γυναίκες σε κεντρικούς πυλώνες επιβίωσης, αλλά και στα μεγαλύτερα θύματα της καταστροφής²⁹⁶. Οι χήρες και τα ορφανά αποτέλεσαν τις πιο ευάλωτες ομάδες. Η έλλειψη αντρικού προστάτη σε μια κατεστραμμένη κοινωνία καθιστούσε τη διαβίωση και την ένταξη εξαιρετικά δύσκολες. Η προσφυγιά ευνοούσε την εκμετάλλευση των γυναικών, οι οποίες συχνά εργαζόνταν υπό άθλιες συνθήκες. Η σεξουαλική κακοποίηση και η ανασφάλεια ήταν καθημερινά φαινόμενα, τα οποία όμως δεν αναφέρονται στα επίσημα αρχεία: εύκολα αποδίδονται οι, οφειλόμενες, ευθύνες στους τσέτες και τους τούρκους του Τοπάλ Οσμάν προ και κατά το

---

²⁹⁴ Ελευθεριάδου Μαρία, *Τοπόσημα της μνήμης και της λήθης: Οδός Βενιζέλου Θεσσαλονίκης*, Διπλωματική εργασία, εργασία, ΕΑΠ, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2025, <https://apothesis.eap.gr/archive/item/218229> [πρόσβαση 27/6/2026], σ. 7-9,

²⁹⁵ Για τα προβλήματα με τα οποία αναμετρήθηκαν γυναίκες πρόσφυγες, ένα βιβλίο γραμμένο από γυναίκα, και με γυναίκες ηρωίδες: Τατιάνα Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες*, Αθήνα: 1936, Εκδ. Κύκλος

²⁹⁶ Γυναίκες πρόσφυγες ως «έμφυλες απεδαφικοποιημένες υποκειμενικότητες» στο Καρδάση Πηνελόπη, *Αποτρέποντας την αποβίβαση προσφύγων και προσφυγισσών στο λιμάνι της Θερμής: Ανθρώπινα Δικαιώματα, Φύλο, Πολιτιότητα*. Διπλωματική εργασία, Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2022, <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/59979/25581.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [πρόσβαση 4/6/2026], σ. 69

1922, αλλά θεωρούνται φαινόμενα ενοχλητικά και άβολα όταν χαρακτηρίζουν πλευρές της τότε ελληνικής ανδροκρατούμενης κοινωνίας. Και εδώ, οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν ένα είδος πολύτιμου και διδακτικού «αντι-αρχείου»²⁹⁷.

Δ.Σ.=Η μητέρα μου με δύο..., τη θεία μου την Π. και τη Δ., πηγαίνουν στην Σοχάς τα Καλύβια για να πάρουνε λίγο σιτάρι να μαζεύουνε στα χωράφια για να ρηθεί στο σπίτι, να το στουμπήσει το...και να κάνει αλεύρι να μας ταΐσει. Κι όπως ερχότανε, θα τα πω όλα γιατί...Όπως ερχόσαντε, πηγαίνουν από πάνω απ' τη Λογγάστρα. Μόλις φτάσανε στη Λογγάστρα ήταν ένας, πρέπει νάτανε ψυχοπαθής αυτός, τις έβαλε μπροστά και τις τρεις, να τρέχουνε? Και τα τσουβάλια με το στάρι στην πλάτη. Να τρέχουνε...να φύγουνε! Γιατί αυτός είχε σκοπό να τις...Τρέχανε, τρέχανε, φτάσανε προς τη Βορδώνια απέξω. Πιάνει τώρα τη θεία μου. Αλλά η θεία μου ήταν τυχερή που ήτανε ένα πηγάδι, και τον έσπρωξε, και τον έριξε μέσα, και γλυτώσανε!.

Σ.Τ.= Σ. τον ελέγανε. Κι από τις αμαρτίες τις πολλές που είχε δεν έβγαινε η ψυχή του! Και τράβηξε την καμπάνα δώθε στην Αγία Βαρβάρα, η μεγάλη καμπάνα που..., λοιπόν, άκου τώρα. Δεν τον έλαβε, όπως είχε το ξινάρι στον ώμο η μάνα μου, πάει αυτός να την αγκαλιάσει για να τη φιλήσει. Και μπραπ, του κατεβάζει μια..

Ε.Τ.=Χήρα η πεθερά μου και όμορφη πολύ ήταν τότε.

Η πλειοψηφία του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα αποτελούνταν από γυναίκες, που αποτελούσαν το 60% του ενεργού πληθυσμού. Οι χήρες έφταναν στο 25%

---

²⁹⁷ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν «Αρχεία, αντι-αρχεία και προφορική ιστορία» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ), *Προφορική Ιστορία και Αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος: 2021, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, σ.8-30.

επί του συνόλου, ενώ πολλές κοπέλες είχαν μείνει ορφανές. Αυτός ο γυναικείος πληθυσμός έπρεπε να επιβιώσει και να θρέψει και την υπόλοιπη οικογένεια²⁹⁸.

Ε.Π.= Όλες οι νέες οι κοπελίτσες, εικοσιπέντε-τριάντα χρονών χήρες, πώς να μεγαλώσουν τα παιδάκια τους; ...την είχανε πάρει εκεί σαν οικιακή βοηθό, και την πληρώνανε καλά, ήταν δεκάξι δεκαεφτά χρονών.

Ε.Π.= Τότε είχε ανοιχτεί ο δρόμος Σπάρτη- Καλαμάτα, και μετά τον Καιάδα, αν προσέξεις, περισσότερο στη δεξιά πλευρά που πάμε Καλαμάτα μετά τον Καιάδα, είναι τοιχία με πέτρα. Και πηγαίνανε, μάνα μου, με τους άντρες, και σπάζανε οι άντρες με τις βαριοπούλες τις πέτρες, κι αυτές τις αγκαλιάζαν τις πέτρες και τις πηγαίναν στην άκρη του δρόμου να χτιστούν αυτά τα τείχη κει! Οι πεζούλες που λέμε!²⁹⁹.....

Δ.Σ.=Η μητέρα μου πήγαινε σε σπίτια εδώ, αυτοί που...οι προύχοντες! Λοιπόν, και της έλεγε, θα μου φέρεις μία ζαλιά ή σφαλάχτρια ή...για να φτιάξει τους κήπους. Τότε δεν υπήρχαν σύρματα και τέτοια. Και πήγαινε, ζαλωνότανε, τα πήγαινε, και της δώνανε λάδι, της δώνανε αλεύρι, για να φτιάξει να φάμε....

~~~~~...~~~~~

6.8.Θρησκευτικότητα και Αλληλεγγύη ως άμυνα

Ε.Τ.=«Ποντιοπούλα έμνε γω, ματώνω και ματούμαι. Στην Παναγιά τη Σουμελά, θα πάω να στεφανούμαι» [βουρκώνει]....

Στην περιοχή Ματσούκας, όπου ανήκε η Λιβερά, υπήρχαν τρία Μοναστήρια σημαντικά για τον ελληνισμό του Πόντου: Η Παναγία Σουμελά, ο Άγιος Ιωάννης

²⁹⁸ Μαριλένα (Ελένη Μαρία) Κατσίμη, *Πρόσφυγες, Οι Πρωταγωνιστές του Μεσοπολέμου. Ταυτότητες και σχέσεις γηγενών- προσφύγων στην Αττική μέσα από τον τύπο (1922-1940)*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Παν/μιο, Αθήνα 2019, σ. 134.

²⁹⁹ Ελένη Ιωαννίδου, Μαρία Καβάλα: ««... δέκα χρονών παιδί και πήγαινα στη δουλειά...» Παιδική εργασία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1932)» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ), *Προφορική Ιστορία και Αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος: 2021, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, σ.73.

Βαζελώνος και ο Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτας³⁰⁰. Το θρησκευτικό συναίσθημα, συνδεδεμένο με την ελληνική συνείδηση, έπαιζε σημαντικό ρόλο στην ψυχολογία και την κοινωνική συνοχή των Ποντίων. Ο ερχομός τους στην Ελλάδα όχι μόνο δεν το επηρέασε αρνητικά, αλλά συνέβαλε στην ενίσχυσή του στις δύσκολες συνθήκες με τις οποίες έπρεπε να αναμετρηθούν.

Γ.Β.= *Η γιαγιά μου έλεγε «ας είν' καλά η Παναΐα», μου έλεγε στα ποντιακά.....φέρανε και εικόνες από κει. Μέσ' τα πράγματα που κουβαλήσανε ήτανε και εικόνες. Ήτανε θρησκευόμενοι άνθρωποι.*

Μ.Ν.=*Τον Άγιο Γεώργιο! Την καμπάνα στην... πατρίδα τους στον Άγιο Γεώργιο, την είχε φτιάξει ο παππούς μου ως προύχοντας ας πούμε! Εμείς δώσαμε λεφτά για να φτιάξουμε καλύτερα τις εκκλησίες μας, είχαμε τόσες εκκλησίες! Και δεν θα με κοινωνήσει ο παπάς!...*

Ε.Κ.=*Στο Μοναστήρι ήτανε πάντα τακτικοί, να πηγαίνουνε όλες, και οι γυναίκες, και οι άντρες. Και να βοηθήσουνε. και να κάνουμε δουλειές και να προσφέρουνε και προσωπική εργασία όπου χρειαζότανε.*

Β.Κ.=*Το Μοναστήρι, την ημέρα της μνήμης του Μοναστηριού, θυμάμαι ότι ήτανε μια πολύ μεγάλη μέρα για μας. .. Ήτανε μια πολύ μεγάλη γιορτή.*

Ο αύλειος χώρος της εκκλησίας λειτουργούσε ως ο μόνος δημόσιος χώρος προσπελάσιμος από τους περιθωριοποιημένους πρόσφυγες, που εκεί έβρισκαν καταφύγιο και παρηγοριά.

Β.Κ.=*Και επίσης εκείνο που θυμάμαι, στην Αγία Βαρβάρα, εκεί που έχουνε κάνει τώρα το μνημείο, στην πλευρά αυτή προς τον δημόσιο δρόμο, ήτανε οοοολες οι γιαγιάδες προσφυγίνες, με τα κόλλυβα, με τα ψωμάκια τα*

³⁰⁰ Στέφανος Π. Τανιμανίδης, *Παναγία Σουμελά. Των Ελλήνων εκ Πόντου καταγομένων, εθνικο-θρησκευτικό σύμβολο και αμφικτιονία*, χ.χ., Εκδ. Entrinno, σ.10.

...για τα μνημόσυνα, σε μέρες που ήτανε ψυχοσάββατα κλπ. Και όλα τα παιδιά περνάγαμε να τα πάρουμε.

Η αλληλεγγύη, καλλιεργημένη από την κοινοτική οργάνωση³⁰¹ και κουλτούρα στον Πόντο, ήταν άλλος ένας κρίκος που συνέδεε τους Πόντιους εδώ, ενδυναμώνοντας την εθνοτοπική τους ταυτότητα και την κοινωνική συνοχή.

B.K.= *Και θα πω άλλη μια φορά για την αλληλεγγύη που υπήρχε. Της είπαν οι γιατροί, αν έχεις να μείνεις λίγο στη Σπάρτη, να παρακολουθούμε το παιδί. Και της είπε τότε, η Σ., της λέει εδώ, σε μένα θα μείνεις! Της λέει, μα έχεις παιδιά κι εσύ και...Εδώ θα μείνεις! Δε σκέφτηκε ότι έχει παιδιά μη κολλήσουν τα παιδιά της την αρρώστια....*

Γ.B.= *Σ' αυτές τις δουλειές μαζευόντουσαν όλοι! Ο ένας βόηθαγε τον άλλον. Δηλαδή όταν ήταν ένας ας πούμε να θερίσουν αραποσίτι πχ, να ξεσπυρίσουνε, Όσολοι μαζευόντουσαν ένα βράδυ στο σπίτι, έξω στην αυλή και τρίβανε τα αραποσίτια. Όλοι!*

Είχαν ένα δέσιμο ξεχωριστό. Βόηθαγε, κράταγε ο ένας, η μία τα παιδιά της άλλης όταν είχε δουλειά σοβαρή. Εεε, το είχαν αυτό. Και κάνανε και παρακάθ' που λέγανε. Αυτοί! Μαζευόντουσαν το βράδυ και οι γυναίκες, και όχι μόνο, και οι άντρες.

B.K.=*Ο πατέρας μου κάθε Κυριακή μας έπαιρνε εμάς τις μικρές, και πηγαίναμε στον Πειραιά να δούμε τους πατριώτες του. Και σαν παιδί θυμάμαι, τις αγκαλιές που είχα από αυτούς τους ανθρώπους. Αυτά τα τρυφερά λόγια που λέγανε. Σαν να είμαστε δικά τους παιδιά και κάτι...ναι...πολλές αγκαλιές.*

~~~~~...~~~~~

---

³⁰¹ Για τον θεσμό των Κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία, Γεώργιος Η. Βλαχόπουλος, *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Ρήγα Βελεστινλή*, Διπλωματική εργασία, Ακαδ. έτος 2018-2019, ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας, παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, σ.15-19.

6.9. Αίσθηση υπεροχής³⁰²

Για την συμμετοχή των προσφύγων στις οικονομικές εξελίξεις της Ελλάδας του Μεσοπολέμου, ενστάσεις διατύπωσε αρχικά το ΚΚΕ, που αντιμετώπισε την υπερπροσφορά προσφυγικών εργατικών χεριών ως αιτία ανεργίας των γηγενών³⁰³. Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ θεωρεί ότι η απασχόληση τους στον κλάδο της γεωργίας, του εμπορίου και της μεταποίησης, ανέστειλε την ανάπτυξη και συγκεντροποίηση του ελληνικού καπιταλισμού³⁰⁴. Για τη μετάβαση από την αρχική αίσθηση μειονεξίας ως την «υπερاناπλήρωση»³⁰⁵ απαιτήθηκαν αρκετές δεκαετίες και ενδιάμεσα, -οικονομικά και κοινωνικά-, στάδια.

Η συχνή αναφορά των συν-εργατών/πληροφορητών στην υπεροχή των προσφύγων φαίνεται να ανταποκρίνεται σε αυτή την ανάγκη, στην αποκατάσταση της αξιοπρέπειας και της αγωνιστικής στάσης ζωής των προσφύγων, μέσω της αυτο-αναγνώρισης.

Σ.Τ. = *Πήραμε αξία περισσότερο εμείς από κεινούς...Ήρθανε οι πρόσφυγες, λέει, εδώ, οι ίδιοι οι ντόπιοι! Και μας ανοίζανε τα μάτια!*

Γ.Β.= *και πολύ μπροστά, όπως αποδείχτηκε αργότερα, από δω, απ' τους ανθρώπους εδώ. Ήτανε πιο ανοιχτά μυαλά...Εγώ πιστεύω ότι είναι...προνομιούχοι οι Πόντιοι όσον αφορά αυτό, δηλαδή ξεχωρίζουν, το 'πα και προηγούμενως. Ξεχωρίζουν.. σαν.. κουλτούρα, σαν χαρακτήρες....(ο παππούς) Ήτανε άνθρωπος με πολύ ανοικτό μυαλό, Ε, τον*

---

³⁰² Για την «υπεραναπλήρωση της μειονεξίας» του πρόσφυγα, και την επινόηση της Υπεροχής, στο Καφετζάκη Αντωνία Γ., *Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών & Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 1999, <https://pandemos.panteion.gr/scholar/items/f1b3c1dd-536b-4994-9f27-8a2534340954.pdf> [πρόσβαση 4/5/2026], σ.254.

³⁰³ Δημ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, Αθήνα:1985, Εκδ. Κομμούνα, σ. 28-29.

³⁰⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα.1922-1940, Ο Μεσολέμος*, Β! Τόμος, Μέρος 1^ο Αθήνα:2002, Εκδ.Βιβλιόραμα, σ.9-57.

³⁰⁵ Καφετζάκη Αντωνία Γ., *Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, σ.119.

συμβουλευόντουσαν πολλοί, ήταν ξεχωριστός! ...Ο παππούς μου έβλεπε πιο
πέρα.

Δ.Σ.= ήτανε δημιουργικοί άνθρωποι! Δεν ήταν
τεμπέληδες...Δημιουργήσανε! Φυτέψανε, δημιουργήσανε! Παντρέψανε
παιδιά...Λοιπόν, ήταν άνθρωποι πολιτισμένοι. Δεν ήταν αστοιχείωτοι! Γιατί
οι Πόντιοι φέραν τον πολιτισμό!

Μ.Ν.= Και δεν ξέρω, δηλαδή για μένα, οι ήρωές μου, αν θα μπορούσα
να δώσω ένα πρότυπο και στο δικό μου το παιδί ακόμα, και του τα λέω, είναι
αυτοί οι άνθρωποι, αυτή η γενιά!....

Γ.Γ.= Αλλά βέβαια, εντάξει, ήτανε κι επιχειρηματικά μυαλά αρκετά, ...
το μυαλό τους δούλευε λίγο διαφορετικά.

Είχαν ανοίξει μια πολύ μεγάλη...ήταν ίσως αν όχι η μοναδική, ήτανε από τους
πρώτους χοντρέμπορους που είχαν αρχίσει και κάνανε χοντρεμπόριο σε
μαγαζιά γύρω γύρω.

Αλλά εδώ, η επιχείρηση που υπήρχε, ε..., θεωρώ ότι ήτανε ένα στολίδι για την
περιοχή, για τον νομό, αν θέλεις για την Πελοπόννησο, και για όλη την
Ελλάδα, είναι στολίδι.

Μόνο πρόσφατα προκρίνεται μια διαφορετική προσέγγιση, για την ανάδειξη των
προσφύγων ως «πολιτικών υποκειμένων με εμπρόθετη δράση»³⁰⁶.

~~~~~...~~~~~

³⁰⁶ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής «Εισαγωγή» στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής (επιμ), *Τχνη στον χώρο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*. Αθήνα: 2026, Εκδ. Πεδίο, σ. 15.

6.10. Ο ρόλος των Συλλόγων

Το 1931 υπάρχει έγγραφο που αποδεικνύει την λειτουργία Παμπροσφυγικού Συλλόγου Λακωνίας³⁰⁷, προφανώς για την εκπροσώπηση όλων, και όχι μόνο των Ποντίων προσφύγων. Ο Σύλλογος Ποντίων Λακωνίας «Ο ΠΟΝΤΟΣ» ιδρύθηκε το 2005³⁰⁸, και μετά από μια ενδιάμεση περίοδο αδράνειας, είχε μια επανεκκίνηση το 2019³⁰⁹. Στη Λακωνία, η πορεία ήταν διαφορετική από τους χώρους μαζικής εγκατάστασης προσφύγων (κυρίως Αθήνα και βόρεια Ελλάδα), όπου σύλλογοι προσφυγικοί ιδρύθηκαν πολύ νωρίτερα, και είχαν στόχους βασικά διεκδικητικούς.

Ε.Π.= Προοδέψανε, και τα παιδιά, δηλαδή κι η δεύτερη και τρίτη γενιά ρε παιδί μου, προσπαθούμε να κρατήσουμε τα ήθη, τα έθιμα. Είδες, έχουμε δημιουργήσει σε όλα τα μέρη της γης τους Συλλόγους μας.

Γ.Γ.= Δεν είμαστε ούτε στην Καβάλα, ούτε Σέρρες, ούτε αυτά...Ρε συ, του λέω θες να φτιάξουμε ένα σύλλογο; Γιατί ακούω ότι είναι κι άλλοι Πόντιοι εδώ πέρα. Και έτσι λοιπόν και εγένετο ο Σύλλογος των Ποντίων που τον φτιάξαμε, ε, ο πρώτος Σύλλογος των Ποντίων, που κάναμε εδώ στη Σπάρτη...Κι είχαμε κάνει ημερίδες, δηλαδή είχαμε κινηθεί πάρα πολύ δυνατά. Κάναμε, πηγαίναμε καταθέταμε στεφάνι κάθε φορά, δηλαδή είχαμε αρχίσει και μαζευόμαστε αρκετοί.

Η εξέλιξη του χαρακτήρα και των δραστηριοτήτων των Συλλόγων αντανακλούσε τον γενικότερο τρόπο αντιμετώπισης του προσφυγικού. Από μια φάση δειλής εμφάνισης, περάσαμε στη δυναμική φάση διεκδικήσεων, και με ταλαντεύσεις και παλινδρομήσεις,

³⁰⁷ Φώντας Λάδης (επιμ.), *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες*, 1834-2002, Σπάρτη: 2002, Εκδ. Δήμος Σπαρτιατών, σ.155.

³⁰⁸ Καταστατικό αναγνώρισης του Συλλόγου, Αποφ. 174/2005 Μονομελούς Πρωτοδικείου Σπάρτης, Καταχώρηση Αρ.Μ.800/ 30-9-2005.

³⁰⁹ Τροποποίηση, Αρ.Μ.800/13-2-2019.

σήμερα επαναδραστηριοποιούνται οι Σύλλογοι, με κύρια ενασχόληση την τόνωση της «πολιτισμικής» μνήμης, μέσω τελετών, δημόσιων μνημείων κλπ.

Γ.Γ.=Ε, μετά, σιγά σιγά, άρχισε να αποδυναμώνεται ο Σύλλογος, το ποντιακό στοιχείο εδωπέρα δεν είναι τόσο...οργανωμένο, και δεν είναι ότι δεν είναι οργανωμένο, δεν το νοιώθει! ...Και μέσα στον Σύλλογο, και μέσα δηλαδή, με..., με τους Πόντιους δηλαδή, έχουν αλλοτριωθεί.

Α.Κ.= Και οι Σύλλογοι για μένα είναι καλοί, για μένα, γνώμη μου! ..Είναι καλοί, πρέπει να γίνονται! Κατάλαβες; Έτσι είναι! Και πρέπει να γίνονται! Εδώ την άλλη φορά στη Σπάρτη που είχαν το χορό οι Πόντιοι, έγινε χαμός εκεί!

~~~~~...~~~~~

6.11. Ο Χώρος στο Χρόνο

Ο χώρος αποτέλεσε σημείο αναφοράς σε όλες τις φάσεις: ως περιοχή κοινωνικών και πολιτισμικών συγκρούσεων και διεκδικήσεων, αλλά και ως ενεργός παράγοντας στη συγκρότηση ταυτοτήτων. Η πορεία αφομοίωσης των προσφύγων επηρεάστηκε και εξαρτήθηκε από πολλούς παράγοντες: πέρα από τις διακρατικές συμφωνίες, το πολιτικό κλίμα, και το είδος της εγκατάστασης (αστική ή αγροτική), ουσιαστικό ρόλο στην προσπάθεια «επανεδαφικοποίησης»³¹⁰ των προσφύγων στη Νέα Λιβερά έπαιξε το προφίλ του συγκεκριμένου τόπου, η στάση της Μονής και η στάση των γηγενών απέναντί τους.

Ο -κοινωνικά παραγόμενος- χώρος αποτέλεσε εξ αρχής ένα διακύβευμα. Οι γηγενείς, ακτήμονες και καλλιεργητές στα μοναστηριακά κτήματα οι περισσότεροι, με την έλευση των προσφύγων ένοιωσαν ότι εκδιώκονται και στερούνται τα πατρογονικά τους

---

³¹⁰ Στη φιλοσοφία των Gilles Deleuze και Félix Guattari (κυρίως στα έργα Ο Αντι-Οιδίποδας και Χίλια Πλατώματα), το έδαφος δεν αναφέρεται μόνο στη γεωγραφική έκταση, αλλά σε κάθε οριοθετημένο σύστημα νοήματος, ταυτότητας, σχέσεων ή δομής. Με συνέπεια επανεδαφικοποίηση θεωρείται η αναζήτηση ενός νέου σταθερού πλαισίου αναφοράς. Ηλωρίδης Ιωάννης, Το Έδαφος Και η Κινητικότητα ως Ροές στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης, Ερευνητική εργασία, ΑΠΘ, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 2019, https://ikee.lib.auth.gr/record/304139/files/ILORIDIS_EE.pdf, [πρόσβαση 2/6/2026], σ.10.

δικαιώματα. Η αντιπαράθεση που αρχικά πήρε τη μορφή συλλογικών διαβημάτων και τοπικών κινητοποιήσεων³¹¹, αποτυπώθηκε τις τελευταίες δεκαετίες στην αντιδικία για τοποθέτηση ταμπέλας με όνομα «Νέα Λιβερά» στην είσοδο του Συνοικισμού. Αντιδικία που δυστυχώς υποβόσκει ακόμη.

Γ.Β.=*άρχισαν οι μεγάλες αντιπαραθέσεις αυτό ακριβώς: το ότι πού θα πάει η ταμπέλα, από πού αρχίζουν τα όρια της Νέας Λιβεράς, πού ήτανε το παλιό χωριό...Ενώ γινόταν αυτό: το πρωί βάζανε την ταμπέλα της Νέας Λιβεράς, το βράδυ.*

Ε.Π.=*Είχε γίνει φασαρία τότε, με την ταμπέλα. Που βάλαν ταμπέλα να λέει...Για το τί έγινε. Ε..., πάνω από τριάντα χρόνια, Δεν είναι τωρινό. Ε, τότε έγινε πολύ μεγάλη φασαρία, πολύ μεγάλη. Γιατί να μπει ταμπέλα να γράφει Νέα Λιβερά...Γιατί να μη γράφει Νέα Λιβερά? Αυτός είναι ο τόπος τους! Δεν πρέπει να τον οριοθετήσουν? Και να πουν? Δικός τους είναι! Τι να πει, είναι το Καστρί και έχει αξία το Καστρί...*

Α.Μ.=Και μετά με σκάγια, δεν την βρίσκατε τρυπημένη?

Μ.Ν.= *Και τη βρίσκανε... Απλά αυτοί ήταν πάρα πολύ πονεμένοι για να δεχτούν ότι δεν σου επιτρέπω να βάλεις στον τόπο που σου παραχωρήθηκε , στον τόπο που δεν υπήρχε τίποτα, στον τόπο που έσκαψα με τα νύχια μου κι έφτιαξα το σπίτι μου, να βάλω μια ταμπέλα, να θυμάμαι... Κι απ' την άλλη, οι άλλοι, ότι ήρθατε και μας βάζετε στο χωριό μας άλλη ταυτότητα ενώ είναι Καστρί, ενώ στην ουσία δεν ήταν αυτό!*

---

³¹¹ Επιστολή ηγουμενοσυμβουλίου Ι. Μ. Καστρίου, 5/10/1924, αρ.πρωτ.74, ΓΑΚ Αθηνών, αταξινόμητο, «Φάκελος αγροκτήματος, 1924 - 1925 (ΑΒΕ 1888, φ. Στ/4)»,και Επιστολή Προέδρου Καστορείου προς Νομάρχη Λακωνίας, Αρ.Πρωτ.885, 14/10/1924, Και επιστολή ακτημόνων προς τον Υπουργό Γεωργίας, 15/10/1924, Αρ. Πρωτ. 30.932.

Η διεκδίκηση αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «ρωγή» στον τρόπο παραγωγής του χώρου από τους εκάστοτε κυρίαρχους, σύμφωνα με τον De Certeau³¹², ένα είδος «κατωφλιού» κατά τον ορισμό του Σταύρου Σταυρίδη³¹³.

Οι δυσκολίες επιβίωσης εντάθηκαν με τα χρόνια, και γενικεύτηκαν, όχι μόνο στους πρόσφυγες αλλά σε όλο τον τοπικό πληθυσμό. Πόλεμοι, Εμφύλιος, Δικτατορία και οικονομική Κρίση συνέτειναν στην αλλαγή σχέσεων και ισορροπιών. Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση έπληξε αδιάκριτα πρόσφυγες και γηγενείς, συντελώντας στην εξάλειψη διαχωρισμών και οριοθετήσεων, ως ένα βαθμό...

Δ.Σ.=Ναι, φύγανε! Στον Πειραιά ήξερα τον Σ., τον φίλο του πατέρα μου που έφιαχνε παπλώματα στο Περιστέρι, άνθρωποι που φύγανε. ήδη δηλαδή, πριν φύγουμε εμείς, είχαν φύγει αρκετοί. Άλλοι πήγανε στη Σπάρτη, ή για τις δουλειές τους δηλαδή, ...ο Γ. ήταν στην Καστανιά έφυγε

Ε.Π.= Επειδή ταλαιπωρήθηκε, κουράστηκε, κι όλες οι γυναίκες, όνειρό της ήτανε, ήμαστε τώρα 4 παιδιά, δεν έλεγε ας πούμε για τ' αγόρια, τ' αδέρφια μου... Το όνειρό της όταν τελείωσα εγώ το σχολείο, να φύγω, ή Γύθειο να πάω, ή Πτολεμαΐδα.

Ήταν κι ο αδερφός μου τότε εκεί, και για καλύτερη ζωή να μη μείνω στο χωριό, να μην κάνω αγροτικές δουλειές, ο καημός της, να φύγω!.

Α.Μ.= Λόγοι για τους οποίους φύγανε?

Ε.Κ.= Ήταν Οικονομικοί για μένα.

---

³¹² Βασίλης Δαλκαβούκης, «Προφορικές μαρτυρίες και αστικός χώρος» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ), *Προφορική Ιστορία και Αντι-αρχαία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος: 2021, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, σ.202.

³¹³ Σταύρος Σταυρίδης, *Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος (μτφρ), σ.21.

Α.Μ.=Δεν τους συνδέεις με την ιδιότητα του Πόντιου δηλαδή, γι αυτό το λόγο?

Ε.Κ.=...Οι οικογένειες τους ήταν εδώ κι αυτοί ήταν στην Αθήνα και δουλεύανε, για να στέλνουν τα χρήματα. Ήταν βιοποριστικοί οι λόγοι, οι περισσότεροι. Δεν υπήρχε εδώ...μια βιοτεχνία... κάτι να τους κρατήσει, να δουλέψουν, να 'χουν το μεροκάματο...Σαφώς πρέπει να γίνει αναφορά στο χώρο. Σαφώς γιατί οι άνθρωποι ριζώσανε εδώ! Δεν έχει σημασία αν φύγανε και δεν μένουνε εδώ. Ριζώσανε!

Γ.Β.= Έφυγε ο κόσμος γιατί δεν υπήρχε...οικονομική δυνατότητα να επιβιώσει η οικογένεια. Γι αυτό έφυγε ο κόσμος, πρώτα με τη μετανάστευση του εξωτερικού, και μετά την εσωτερική μετανάστευση στις πόλεις. Το ίδιο ακολούθησε και στον συνοικισμό, όπως ακολούθησε και στα υπόλοιπα χωριά, λοιπόν, της περιφέρειας.

Η σημερινή εικόνα του εν πολλοίς ερειπωμένου οικισμού, είναι δηλωτική της κατάληξης αυτής της διαδικασίας. Ωστόσο ένα κομμάτι της καρδιάς και των αναμνήσεων εξακολουθούσε και εξακολουθεί να βρίσκεται ακόμη και σήμερα, στη Νέα Λιβερά...

Β.Κ.= Αφού πέθανε η γιαγιά, πουλήσαμε κι εμείς το σπίτι. Και, αυτό το 'λεγα στη μητέρα μου, ότι «κακώς πουλήσατε το σπίτι». Της λέω «δεν το ήθελα εγώ, αλλά είμαστε έξι παιδιά, κάτι θα...θα το φτιάχναμε» της λέω ...Πίστεψέ με Άβα κάθε φορά που ερχόμουν, πήγαινα να δω το σπίτι μας....Γιατί εκεί ζήσαμε, εεε, γυρίζαμε από το σχολείο, δεν βρίσκαμε κανέναν, η μητέρα ήταν στα χτήματα, ο πατέρας ήτανε με τα εργολαβικά του, τσιμέντα και τέτοια.

~~~~~...~~~~~

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Τα ερευνητικά μου ερωτήματα συνοπτικά είχαν να κάνουν ουσιαστικά με τη σχέση προσφύγων και χώρου, και με την μεταξύ τους αλληλεπίδραση: πώς δηλαδή οι πρόσφυγες που ήρθαν εδώ από τη Λιβερά του Πόντου επηρεάστηκαν από, και επηρέασαν, - διαμορφώνοντάς τον-, τον χώρο του Συνοικισμού της νέας Λιβεράς, όπως προέκυψε μέσα από τις προφορικές τους μαρτυρίες και τη δική μου συμμετοχική παρατήρηση.

Ο χώρος, πάντα ο χώρος, ως βιωμένος τόπος, ως σημείο αναφοράς, προσδοκιών η συγκρούσεων και διεκδικήσεων. Γύρω από τον χώρο δομήθηκε η ουσία του προσφυγικού το 1922-23 αλλά και, ιδιαίτερα μάλιστα!, σήμερα. Η μετανεωτερική εποχή είναι η κατ' εξοχήν εποχή των απεδαφικοποιήσεων, με τη γεωγραφική, την κοινωνική και την πολιτισμική έννοια, στα πλαίσια του προσδιορισμού των Deleuze & Guattari³¹⁴. Η εποχή μας είναι παραγωγός ανθρώπων αποκομμένων, ξε-ριζωμένων, υποχρεωμένων να οργανώνουν τη ζωή τους εκτός σταθερότητας, σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και μετακινούμενο τοπίο. Κι αυτό δεν αφορά μόνο τους βίαια μετακινούμενους πληθυσμούς (όσο κι αν κάποιοι θεωρούν ορισμένες μετακινήσεις ως αποτέλεσμα επιλογής), αλλά και όσους παραμένουν μόνιμα σε οικείες γεωγραφικές συντεταγμένες. Ο χώρος δεν είναι ένα αδρανές πλαίσιο, αλλά ανακατασκευάζεται διαρκώς από την ανθρώπινη δράση, και συμμετέχει ενεργά στη σύναψη σχέσεων κοινωνικών και πολιτισμικών, διαρκώς μετεωριζόμενος ανάμεσα στην υλικότητα και τη νοηματοδότησή της³¹⁵.

Οι Έλληνες του Πόντου συγκροτήθηκαν σταδιακά ως συλλογικότητα σε σχέση με τον χώρο: εκεί, στη Λιβερά, ανήκαν γενικά στο μιλλέτ των ορθοδόξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με τους πρώτους διωγμούς, τα «αμελέ ταμπουρού» και τις εξορίες, την εποχή των Νεοτούρκων και του Κεμάλ, που κορυφώθηκαν μετά την

³¹⁴ Δημήτρης Ιωάννου, «Εξουσία Και Χώρος Στους Deleuze και Guattari: Μια Εισαγωγή» <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/geographies/article/download/33495/25507>, [πρόσβαση 26/6/2026]. Περιοδικό *Γεωγραφίες*, Τεύχος 29/2017, ενδεικτικά σ.102.

³¹⁵ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, κλπ (επιμ), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα:016, Εκδ. Πλέθρον, σ.11 & 13.

Μικρασιατική Καταστροφή και την Ανταλλαγή των πληθυσμών Ελλάδας-Τουρκίας έγιναν απάτριδες σε κατάσταση «αμφίσημης ολίσθησης»³¹⁶, διωγμένοι από μια χώρα που δεν τους ήθελε πια, με προορισμό μια χώρα που αμήχανα δεν ήξερε τι να τους κάνει.

Ενδιάμεσος σταθμός ήταν η ετεροτοπία³¹⁷ των λοιμοκαθαρηρίων, ως χώρου βιοαποδόμησης³¹⁸ και αποστέρησης, όχι μόνο από τα φθαρμένα κουρέλια και τα ελάχιστα κειμήλια που μπόρεσαν να διασώσουν, αλλά και κάποιας στοιχειώδους ταυτοτικής αναφοράς. Κουρεμένοι και αποστειρωμένοι, πέρασαν από το Καθαρήριο της Μακρονήσου οι περισσότεροι- και στριμωγμένοι σε αμπάρια εμπορικών πλοίων, αποβιβάστηκαν απρογραμμάτιστα, για να «επιλέξουν» τον χώρο εγκατάστασης τους, από τις παρυφές της Σπάρτης, το Γύθειο, ως τα απομακρυσμένα ορεινά χωριά της Λακωνίας.

Είναι μια περίοδος όπου εγκαινιάζεται ο χωρικός διαχωρισμός των πόλεων, σε δύο απολύτως διαφοροποιημένους βίοκοσμους: στις μεγάλες πόλεις, Αθήνα, Πειραιά, Θεσ/κη κλπ, προβάλλουν νέες συνοικίες³¹⁹ προσφυγικών αυθαιρέτων χωρίς υποδομές ή σχέδιο και πλήρη απουσία δημόσιων χώρων ως «δημόσιας σφαίρας», αντίστοιχα δημιουργούνται στην επαρχία διακριτοί συνοικισμοί, εν είδει ανοικτών γκέτο, στις παρυφές υπαρχόντων οικιστικών συνόλων. Η Νέα Λιβερά θα αποτελέσει μια «χωρική ενότητα μικρής κλίμακας» που μέσω των κοινωνικών δικτύων που αναπτύσσονται και της συμβολικής σημασίας με

³¹⁶ Ζίγκμουντ Μπάουμαν, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα:2009, Εκδ. Μεταίχμιο, σ.72.

³¹⁷ Michel Foucault, «Ετεροτοπίες»- *Dits et écrits*,360, *Des espaces autre*. Διάλεξη στον Κύκλο Αρχιτεκτονικών Ερευνών,14 Μαρτίου 1967,Architecture,Mouvement,Continuite,τχ.5,Οκτώβριος 1984,σ. 46-49,
http://archive.eclass.uth.gr/eclass/modules/document/file.php/MHXD108/%CE%95%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%AF%CE%B5%CF%82_M.%20Foucault.pdf
[πρόσβαση 8/6/2026].

³¹⁸ Ζίγκμουντ Μπάουμαν, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, Αθήνα:2009, Εκδ. Μεταίχμιο, σ.76.

³¹⁹ Άννη Βρυχεία, «Για την κατοίκηση των προσφύγων: Χώροι διαφοράς και συλλογικής μνήμης», στο Επιστημονικό Συμπόσιο, *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα. Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 11-12 Απριλίου 1997, Εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ.135.

την οποία φορτίζεται, οδηγεί στη σταδιακή οικειοποίηση του άγνωστου χώρου και μετατροπή του σε «τόπο»³²⁰.

Η Λιβερά του Πόντου, διασωζόμενη στη συλλογική μνήμη, λειτούργησε συγκροτητικά: ο νέος συνοικισμός επιλέχθηκε για την ομοιότητα με τον γενέθλιο τόπο. Ξεκληρισμένες οικογένειες χωρίς ανδρική παρουσία, και άνθρωποι μοναχικοί που κατάφεραν να επιβιώσουν, στέγασαν στα ημιτελή οικήματα τα απομεινάρια του εαυτού τους. Ο χώρος ως ανοιχτό γκέτο, στερημένος από κοινόχρηστους δημόσιους χώρους, ήταν διακριτός και διαχωρισμένος από το υφιστάμενο χωριό. Βρισκόταν ανάμεσα στην, κυριολεκτική και μεταφορική, σκέπη του Μοναστηριού και τον επαρχιακό δρόμο, στο απέναντι σημείο του οποίου αργότερα οικοδομήθηκε το Σχολείο και η Εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, και τη δεκαετία του 1980 ανεγέρθηκε μνημείο, όχι για τους πρόσφυγες, αλλά για τον Πρινοκοκκά που το 1460 αντιμετώπισε με αυτοθυσία τον εισβολέα Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή³²¹. Η απόπειρα πολιτισμικής και κυριολεκτικής οριοθέτησης του χώρου, με την απόπειρα τοποθέτησης πινακίδας έμεινε μετέωρη, υπό συνεχιζόμενη ως σήμερα διαπραγμάτευση.

Τα προβλήματα με τα οποία χρειάστηκε να αναμετρηθούν από την πρώτη στιγμή οι πρόσφυγες, είχαν να κάνουν και με τον χώρο και με τους ανθρώπους. Και τα δύο τους αντιστάθηκαν: ο χώρος μόνο εξωτερικά θύμιζε τον Πόντο. Ήταν άγονος και ακαλλιέργητος ως τότε, και τα οικήματα ημιτελή και στενόχωρα για αυτούς που είχαν μεγαλώσει στα παρχάρια ή στα εμπορικά κέντρα των ποντιακών παραλίων. Πώς να χωρέσει μια ολόκληρη ζωή σε κάμαρη δυο πήχες, που συχνά δεν φιλοξενούσε μόνο μια οικογένεια; Οι ντόπιοι πάλι, τραβούσαν τον δικό τους Γολγοθά πριν έρθουν οι «δικοί μας ξένοι». Ακτήμονες οι περισσότεροι δούλευαν στα μοναστηριακά κτήματα για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

³²⁰ Λάμπρου Άννα, Μούργου Αλεξάνδρα, «Νέα Κοκκινιά: Διερευνώντας τις πολλαπλές ταυτότητες μιας προσφυγικής περιοχής στον Μεσοπόλεμο» *Γεωγραφίες*, Τεύχος 35, 2020 <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/geographies/article/view/32563> [πρόσβαση 10/6/2026], σ.149.

³²¹ Νεκτάριος Ι. Σκάγκος, *Ο Μωάμεθ στο Καστρί- Η αντίσταση του Πρινοκοκκά (1460)* <https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/istorika/o-moameth-sto-kastri-i-antistasi-tou-prinokokka-1460> [πρόσβαση 8/6/2026].

Το Αγροτικό Ζήτημα ήταν σε εκκρεμότητα, και με τον Αγροτικό Νόμο του 1917 αναζωπυρώθηκαν ελπίδες και για τη δική τους αποκατάσταση, που όμως έσβησαν γρήγορα.

Έτσι ξεκίνησε η μακροχρόνια και δύσκολη περίοδος πολιτιστικών ανταλλαγών, ανάμεσα σε δύο πληθυσμιακές ομάδες τόσο συγγενείς και τόσο ανόμοιες. Η διαδικασία που ο κοινωνιολόγος Jhon Milton Yinger³²² εντάσσει στην αφομοίωση και τη διακρίνει σε τέσσερα είδη: επιπολιτισμό, ένταξη, συνείδηση ταυτότητας και ανάμειξη. Ο επιπολιτισμός ως αμφίδρομη πορεία, πέρασε από διαφορετικές φάσεις στη σχέση γηγενών και προσφύγων. Η αρχική υπεροχή των πρώτων, οδήγησε σε εσωστρέφεια τους πρόσφυγες: την πρώτη περίοδο έκρυβαν επιμελώς όσα από τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά μπορούσαν να καλυφθούν: δεν μιλούσαν ποντιακά σε δημόσιους χώρους, γρήγορα εγκατέλειψαν τα σαλβάρια, και σώπασαν τα τραγούδια και οι κεμεντζέδες για να μη δίνουν αφορμές. Τους πρόδιδε η προφορά, εξ ου και η υποτιμητική προσφώνηση «αούτηδες» από τον τρόπο που έλεγαν το αυτό-αούτο, η κατάληξη των ονομάτων σε -ίδης, κάποια μικρά ονόματα που φρόντισαν να αλλάξουν (Αβραάμ έγινε Γιάννης για να μην στιγματιστεί ως Πόντιος ο εγγονός).

Η θρησκευτικότητα αποτέλεσε ένα πεδίο δυναμικής αντιπαράθεσης. Η κοινή εθνοτική/εθνική προέλευση που πρόβαλε το ελληνικό κράτος για να πετύχει την ομοψυχία, είχε να αναμετρηθεί με μια προβαλλόμενη θρησκευτική διαφορετικότητα: οι Πόντιοι εξοβελίζονταν από το κοινωνικό σώμα ως «τουρκόσποροι» «γιαουρτοβαφτισμένοι»³²³, και συχνά τους αρνούνταν τη θεία μετάληψη.

Από την παθητική, γρήγορα πέρασαν σε μια πιο ενεργητική άμυνα: η αλληλεγγύη μεταξύ τους τους επέτρεψε να αντιμετωπίσουν την περιθωριοποίηση και την απόρριψη, και

³²² Yinger, J. Milton (John Milton), *Ethnicity : source of strength? source of conflict*, Albany : State University of New York Press https://archive.org/details/ethnicitysourceo0000ying_v1a4/page/n11/mode/2up [πρόσβαση 29/5/2026]., σ. 68.

³²³ Μεταφορά στα ελληνικά της τουρκικής έκφρασης *gavur tohumu*, η οποία σήμαινε κυρίως τον Μουσουλμάνο πρόσφυγα από τα Βαλκάνια στη Μικρά Ασία μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913.
<https://slang.fandom.com/el/wiki/%CE%91%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CF%8C%CF%83%CF%80%CE%BF%CF%81%CE%BF%CF%82> [πρόσβαση 8/6/2026].

η εργατικότητα τους κατοχύρωσε ως επαγγελματίες σε μια βασικά αγροτική κοινωνία. Η μόρφωση ήταν ακόμη ένα πεδίο υπεροχής ορισμένων, που προέρχονταν από αστικές οικογένειες του Πόντου. Σταδιακά η κατάσταση θα αλλάξει, ειδικά με το πέρασμα σε δύσκολες περιόδους για όλους τους κατοίκους της χώρας (πόλεμος, αντίσταση, εμφύλιος και οικονομικές κρίσεις). Υπάρχουν μαρτυρίες για πρόσφυγες που συμμετείχαν στην Αντίσταση, και υπέστησαν διώξεις για τούτο. Οι προηγούμενοι διαχωρισμοί θα αντικατασταθούν από νέες, ταξικές, πολιτικές και έμφυλες, διαφοροποιήσεις. Η γενική τάση για διεκδίκηση αναγνώρισης της Γενοκτονίας, θα συνοδευτεί τοπικά από «άνοιγμα» των Ποντίων στην κοινωνία, και ίδρυση Συλλόγων, πρώτα παμπροσφυγικών και στη συνέχεια Ποντιακών.

Το ταυτοτικό τους προφίλ αρχικά ετεροπροσδιορίστηκε. Οι νεοφερμένοι ήταν «οι πρόσφυγες» για τους γηγενείς, με διάφορα υποτιμητικά συνοδευτικά επίθετα. Στην πορεία άρχισαν να αυτοπροσδιορίζονται και να υποστασιοποιούνται. Κύρια μέσω της επαγγελματικής τους αναγνώρισης, αλλά και της προόδου από τη δεύτερη γενιά, στον τομέα της μόρφωσης, έγιναν Πόντιοι διακριτοί, ταυτότητα που άρχισαν να επικαλούνται με υπερηφάνεια. Αναγνωρίστηκε η συμβολή τους στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας (που το 1922-23 ψυχορραγούσε). Τοπικά αναδείχτηκαν κυρίως σε τεχνικά ή ελεύθερα επαγγέλματα, αφού στην Σπάρτη λειτούργησαν λίγες βιομηχανίες της εποχής³²⁴ (μεταξουργεία και υφαντουργεία) όπου πρόσφεραν τις εξειδικευμένες γνώσεις τους οι πρόσφυγες.

Σήμερα δραστηριοποιείται στην περιοχή Σύλλογος Ποντίων, διοργανώνοντας εκδηλώσεις μνήμης που αρχίζουν να ξεφεύγουν από τα καθιερωμένα μνημόσυνα, και επιχειρούν να προσεγγίσουν ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά το ποντιακό ζήτημα. Ενώ αναφερόμενοι στην βιολογική, κατά Yinger, αφομοίωση, μεικτοί γάμοι είναι πλέον συνηθισμένοι, αλλά με μια ιδιαιτερότητα: είναι διακριτή η ποντιακή ταυτότητα σε όποιον

³²⁴ Σαράντος Αντωνάκος, «Οι φάμπρικες της Σπάρτης», στο Φώντας Λάδης (επιμ.), *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες*. 1834-2002, Νέα Σμύρνη: 2002, Έκδοση: Δήμος Σπαρτιατών & Μνήμης, σ.143.

κατάγεται από τον Πόντο μέσα στο ζευγάρι, και έχει την αμέριστη υποστήριξη του άλλου συζύγου.

~~~~~..~~~~~

Τελειώνοντας αυτή την ερευνητική διαδρομή θα ήθελα να σημειώσω δύο ζητήματα, ευρύτερου ενδιαφέροντος ελπίζω.

-Η στάση του -ελληνικού- κράτους ήταν προβληματική απέναντι σε αυτούς που υποχρεώθηκαν στον ξεριζωμό όχι εξ αιτίας δικής τους δράσης και στάσης, αλλά λόγω διακρατικών αναμετρήσεων και αποφάσεων που σφράγισαν ανεξίτηλα τη δική τους καθημερινότητα. Και δεν αναφέρομαι κυρίως στις υλικές συνθήκες, που όντως ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστούν από μια Ελλάδα που έβγαινε από τη Μικρασιατική Καταστροφή και μακρόχρονες πολεμικές επιχειρήσεις. Αλλά με την έννοια του Κράτους Δικαίου που όφειλε να σταθεί ως προστάτης απέναντι στους πρόσφυγες, που πέρα και πάνω από «δυστυχείς» «ταλαίπωροι» και «εξαθλιωμένοι», ήταν άνθρωποι με οντότητα και συνείδηση που έρχονταν στη χώρα με ελπίδες και προσδοκίες, αλλά και πολιτικά δικαιώματα. Πρόσφυγες που όταν βρέθηκαν μέσα στα διοικητικά όρια του κράτους ως προσωποποίηση μιας ταπεινωτικής ήττας (στην οποία μάλιστα δεν συμμετείχαν) από κομμάτι του «πανάρχαιου εξωελλαδικού ελληνισμού», έγιναν βάρος και δυσβάστακτο φορτίο³²⁵. Η διφορούμενη στάση του επίσημου κράτους και των θεσμών³²⁶, αποτέλεσε κακό προηγούμενο και είχε αντίκτυπο στη στάση και τη συμπεριφορά των γηγενών³²⁷.

Όμως το αίσθημα δυσφορίας και αδικίας που βιώθηκε από γηγενείς και πρόσφυγες εκείνη την περίοδο, δεν στράφηκε κατά των υπαιτίων, αλλά αναλώθηκε σε αντιδικίες

---

³²⁵ Morgenthau, H., *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922 το έπος της εγκατάστασης* (Αθήνα 1994), σελ. 349.

³²⁶ Γιώργος Χρανιώτης, «Ζήτω η Μεγάλη Ελλάς!: κοινωνικές και πολιτικές όψεις του ελληνικού αναθεωρητισμού μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1923-1930)» στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο *Η επόμενη μέρα μετά την Καταστροφή* Επιμέλεια: Μαρία Καζαντζίδου, Γιώργος Μαυρουδής, Θεσσαλονίκη 2025, εκδόσεις Επίκεντρο Α.Ε., σ. 731-738.

³²⁷ Γεώργιος Βλάχος, «Οίκαδε», *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 14 Αυγούστου 1922 και «Οι Πομερανοί», *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 17 Αυγούστου 1922.

μεταξύ τους. Από οικονομική και πολιτική σκοπιά, η φάση αυτή αποτέλεσε ένα είδος *prova generale* για την κατάλυση του Κράτους-Προνοίας, την ελαχιστοποίηση κοινωνικών παροχών, την κάθετη πτώση των ημερομισθίων και την εργασιακή εκμετάλλευση³²⁸, που σταδιακά θα πέσουν στις πλάτες ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας.

-Οι ταυτότητες θεωρούνται πολιτισμικές κατασκευές που διαμορφώνονται σε αντιπαράθεση με τον εκάστοτε «Άλλον» και αναδιαμορφώνονται σε περιόδους ρήξεων που προκαλεί η πολιτική συγκυρία στη ζωή των υποκειμένων, αντανakλώνοντας τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτές αυτές οι αλλαγές³²⁹. Η καταστροφή του 1922 και η Ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923 αποτέλεσαν μια παρόμοια ρήξη και επέδρασαν στον τρόπο με τον οποίο τα πρώην μέλη του χριστιανο-ορθόδοξου μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, περνώντας από μια μεταβατική κατάσταση οριακότητας³³⁰ ως πρόσφυγες γενικά, με την εγκατάσταση τους στον ελλαδικό χώρο συγκρότησαν νέα ταυτότητα, εθνοτοπική, που χρειάστηκε αρκετές δεκαετίες να διαμορφωθεί σε εθνική υβριδική, -αφού όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες Πόντιοι.

Φαίνεται λοιπόν ότι ακόμη και μεσούσης της παγκοσμιοποίησης, οι άνθρωποι γενικά έχουν ανάγκη ένα σημείο αναφοράς, συνοχής και αυτοπροσδιορισμού, χωρίς αυτό να συνεπάγεται αναγκαστικά αρνητικά συναισθήματα απέναντι σε κάποιον Άλλο που βρίσκεται εκτός της συλλογικότητας. Οι πολλαπλές ταυτότητες³³¹ δεν αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα, αλλά μάλλον αποτελούν πλούτο, καλλιεργώντας την ανεκτικότητα και την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους ανθρώπους. Βέβαια η ιστορία δεν

---

³²⁸ Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, *Αντιπαράθεσις μεταξύ Γηγενών και Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα* <http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=3665> [πρόσβαση 9/6/2026].

³²⁹ Ο Turner παρομοιάζει τη μετάβαση από ένα αξιοπρεπές παρελθόν σε ένα προβληματικό και ανασφαλές παρόν με «διαβατήριες τελετουργίες» που χωρίζει σε τρεις κατηγορίες: τον «αποχωρισμό», τη «μετάβαση» και την «επανενσωμάτωση», Βασίλης Δαλκαβούκης «Εισαγωγή: Η κρίση, οι κρίσεις και η θέση της προφορικής ιστορίας», σ.15.

³³⁰ Liminality, στο ίδιο, σ 15.

³³¹ Σοφία Τσιώλη, Ηρώ-Μαρία Παντελούκα, Καρολίνα Ρακιτζή, Μαριαρένα Μαλλιαρού, Ρούλα Κίτσιου & Γιώργος Ανδρουλάκης, *Χρονότοποι και πολυγλωσσικές ταυτότητες σε προσφυγικό περιβάλλον*, <https://pasitheo.library.upatras.gr/icgl/article/download/3772/3815> [πρόσβαση 10/6/2026], σ.1383.

προχωρά με το «τι θα γινόταν εάν». Αλλά η προσέγγισή της από πολλές οπτικές μπορεί να μας ανοίξει δυνατότητες.

~~~~~..~~~~~

Το τελευταίο από τα ερευνητικά μου ερωτήματα είχε σχέση με το πώς αφηγείται το παρελθόν της σήμερα η Νέα Λιβερά. Τόπος ερημωμένος σε μεγάλο βαθμό, ερείπια, αυλές χορταριασμένες, πινακίδες με «πωλείται» σε κάποιους τοίχους, ελάχιστα σπίτια να στέκουν ανακαινισμένα με barbecue σε τιμιεντωμένους εξωτερικούς χώρους, και κάποιους νεότερους καλοκαιρινούς επισκέπτες να αφήνουν ένα λουλούδι στους τάφους των παππούδων στον Αη Γιώργη. Η γενέθλια γη της Λιβεράς μάλλον δε βρήκε χώρο να ριζώσει και να ανθίσει εδώ. Η «παρουσία» της γινόταν μέσω «ανάκλησης»³³² όλα αυτά τα χρόνια, αφού ίχνη δεν εντοπίζονται πια στον χώρο, παρά σε λίγα ερείπια, και στη μνήμη και μεταμνήμη των ανθρώπων της.

Δεν ξέρω κατά πόσο η επιλεκτική μας λήθη συμβάλλει στην συλλογική μας ωριμότητα. Το σίγουρο είναι ότι οι αλήθειες πρέπει να λέγονται όσο κι αν πονάνε. Όχι μόνο «Εμάς» αλλά και κυρίως τους «Άλλους», με την πιθανότητα κάποια στιγμή οι ρόλοι να αντιστραφούν....

~~~~~..~~~~~

---

³³² Μαρία Βεργέτη, *Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα: 1993, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2548> [πρόσβαση 8/1/2026]. σ. 180.

8. Βιβλιογραφικές Αναφορές

Αβδελά Έφη, «“Ετερότητα” και “Ταυτότητα”»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», παρέμβαση στο διήμερο σεμινάριο *Ετερότητα και Ταυτότητα: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και κειμενικές απεικονίσεις* που οργάνωσε ο Στέφανος Πεσμαζόγλου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 2 και 3 Δεκεμβρίου 1994, <https://pandemos.panteion.gr/scholar/items/39516bdb-9211-422b-a561-19c4ad140e62.pdf> [πρόσβαση 4/5/2026].

Abrams, Lynn, *Θεωρία προφορικής ιστορίας*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Ρινόπουλος Λουκάς (μτφρ), Αθήνα: 2016, Εκδ. Πλέθρον.

Αγτζίδης Βλάσης, *Μικρά Ασία. Ένας οδυνηρός μετασχηματισμός (1908-1923)*, Αθήνα:2015, Εκδ. Παπαδόπουλος.

Αγτζίδης Βλάσης, *Πόντος. Μια ιστορία από τον μικρασιατικό βορρά*. Αθήνα:2022, Εκδ. Παπαδόπουλος.

Αγτζίδης Βλάσης, *Μεταξύ Σεβρών και Λωζάννης. Πλευρές της Μικρασιατικής Τραγωδίας*. Αθήνα:2024, Εκδ. Πατάκη.

Anderson Benedict, *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί Για Τις Απαρχές Και Τη Διάδοση Του Εθνικισμού*, Ποθητή Χαντζαρούλα (μτφρ), Αθήνα: 1997, Εκδ. Νεφέλη.

Αντώνης Ανδρουλιδάκης, *Το ελληνικό τραύμα. Κοινωνιο-ψυχολογικές όψεις της ελληνικής κρίσης*. Αθήνα: 2016, Εκδ. Νησίδες.

Badiou Alain, *Από το Είναι στο Συμβάν*, Δημήτρης Βεργέτης (μτφρ), Αθήνα:2011, Εκδ. Πατάκης.

Βακουφτσή Κ. Ελένη, *Η κοινωνική ενσωμάτωση των Μικρασιατών προσφύγων στην Πελοπόννησο*, Διδακτορική Διατριβή, Παν/μιο Πελ/σου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ιανουάριος 2024, Κοινωνικών Επιστημών, Ιαν.2024, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/56935> [πρόσβαση 28/3/2026]

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στον Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: 2003, Εκδ. Πλέθρον.

Βαν Μπούσχοτεν Ρ. , Βερβενιώτη, Τ. , Μπάδα Κ. , Νάκου Ε. , Πανταζής Π. , Χαντζαρούλα Π. (επιμέλεια) ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ Γεφυρ

ώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα

Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012

https://eclass.duth.gr/modules/document/file.php/KOM03271/%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%99%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1%201.%202013_proceedings.pdf [πρόσβαση 15/6/2026].

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, κλπ (επιμ), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα:2016, Εκδ. Πλέθρον

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, «Φωνές από τα κάτω: εισαγωγή» , στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Βόλος: 2021, Εκδ. Ε.Π.Ι.

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, (επιμ), *Οι Προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: 2023, ΕΝΩΣΗ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, <http://epi.uth.gr/wp-content/uploads/2023/12/proforikes-biografikes-afigiseis-teliko.pdf> [πρόσβαση 25/1/2026].

Barthes Roland, *Ο φωτεινός θάλαμος, Δοκίμιο για τη φωτογραφία*, (μτφρ.) Γιάννης Κρητικός, Αθήνα: 1983, Εκδ. Κέδρος-Ράππα.

Βεντούρα Λίνα, *Διασπορά, παγκοσμιοποίηση και συλλογικότητες*, <https://pandemos.panteion.gr/scholar/items/1f0887ef-7d48-4ec4-ab47-9e79a6a32cad.pdf>[πρόσβαση 23/4/2026].

Βεργέτη Μαρία. *Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς. Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.9(1992), σ.σ.79–96. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.131> [πρόσβαση 21/4/2026].

Βεργέτη Μαρία Κ. *Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα:1993, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2548> [πρόσβαση 8/1/2026].

Bertaux Daniel, *Life stories, A sociological approach*, eBook 2026, Policy Press

Γερόλυμπος Γιώργης, στο <https://www.protothema.gr/blogs/xr-i-stefanadis/article/875425/oi-anthropoi-horis-patrida/> [πρόσβαση 19/12/2025].

Γιακουμάκη Αικατερίνη, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και οι επιπτώσεις της μέσα από τη λογοτεχνία. Οι περιπτώσεις των Ηλία Βενέζη (Το Νο 31328 –Γαλήνη) και Διδώς Σωτηρίου (Ματωμένα Χώματα)*, Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ, ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΠΜΣ – ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Εισαγωγή» στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Αλέξανδρος Τενεκετζής, (επιστ.επιμ.), *ΙΧΝΗ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ.Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*, Αθήνα:2026, Εκδ. Πεδίο, σ.11-32.

Δαλκαβούκης Βασίλης, *Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι: Εθνοτοπικές ομάδες στο Ζαγόρι τον 20ό αιώνα*, διδακτορική διατριβή ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσ/κη 2001, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/22758> [πρόσβαση 3/4/2026].

Δαλκαβούκης Βασίλης, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, Θεσσαλονίκη: 2015, Εκδ. Επίκεντρο.

Δαλκαβούκης Βασίλης «Προφορικές μαρτυρίες και αστικός χώρος: εισαγωγή» στο *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, Εικόνες και τόποι*. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ), Αθήνα: 2021, Εκδ. ΕΠΙ.

Δαλκαβούκης, Βασίλης «Εισαγωγή: Η κρίση, οι κρίσεις και η θέση της προφορικής ιστορίας» στο Δαλκαβούκης Βασίλης, Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, Γιώργος Τσιώλης &Αντώνης Αντωνίου (επιμέλεια), *Αφηγήσεις ζωής σε καιρούς κρίσης. Μνημονικές αναπαραστάσεις, ταυτοτικές αναζητήσεις και μεθοδολογικοί αναστοχασμοί*, Αθήνα: 2023, Ένωση Προφορικής Ιστορίας. <https://www.academia.edu/108700792> [πρόσβαση 25/1/2026].

Δεμέστιχα Αικατερίνη, *Λακωνία και Μάνη, Ιστορική και πνευματική προσέγγιση*(από την αρχαιότητα μέχρι το 1950), Αθήνα 2014, <https://www.academia.edu/37497941> [πρόσβαση 8/4/2026].

Νίκος Δεμερτζής & Βίκτωρ Ρουδομέτωφ, «Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της Πολιτισμικής Κοινωνιολογίας», Περιοδικό *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τ.28/2011-2012, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/issue/view/68> [Πρόσβαση 28/5/2026], σ.1-19.

Δούμου, Κυριακή *Ο λόγος των Ελλήνων για τους πρόσφυγες ως «πολιτισμικά άλλους» και οι συνέπειές του για την κοινωνική τους ένταξη: μια λογοψυχολογική μελέτη*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσ/κη 2024, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ψυχολογίας. Τομέας Κοινωνικής και Κλινικής Ψυχολογίας <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/58000> [πρόσβαση 3/12/2025].

Δρουμπούκη Άννα Μαρία, *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα: 2014., Εκδ. Πόλις.

Εξερτζόγλου Χάρης «Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αιώνας-αρχές 20^{ου}) στο Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά. (επιμ.)Αντώνης Λιάκος, Αθήνα:2011, Εκδ. Νεφέλη, σ.25-53.

Εξερτζόγλου Χάρης «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης» στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα: 2011, Εκδ. Νεφέλη, σ.191-201.

Ginzburg Carlo, *Το τυρί και το σκουλήκι. Ο κόσμος ενός μιλωνά τον 16^ο αιώνα*. Κώστας Κουρεμένος (μτφρ), Αθήνα: 2008, Εκδ. Αλεξάνδρεια.

Giraud Michel, Bastide Roger, Antonio Perotti, *Acculturazione e Inculturazione*, Centro Interculturale, Citta' di Torino, <https://web.archive.org/web/20160304125247/http://www.interculturatorino.it/glossary/acculturazione-e-inculturazione/> [πρόσβαση 29/5/2026].

Heidegger Martin, Η τέχνη και ο χώρος, Γιάννης Τζαβάρας (Εισαγωγή-μετάφραση-Σχόλια), Αθήνα:2006, Εκδ. Ίνδικτος.

Halo Thea, *Ούτε το όνομά μου*, Μαρία Φράγκου (μτφρ), Αθήνα: 2001, Εκδ. Γκοβόστη.

Ηλιάδου Αλεξία, *Το υποκείμενο στον δυτικό κόσμο*, Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα 2020-2022, Ε.Κ.Π.Α. Τμήμα Φιλοσοφίας, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3396588/file.pdf>, [πρόσβαση 31 /5/2026].

Ηλωρίδης Ιωάννης, *Το Έδαφος Και η Κινητικότητα ως Ροές στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Ερευνητική εργασία, ΑΠΘ, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 2019, https://ikee.lib.auth.gr/record/304139/files/ILORIDIS_EE.pdf, [πρόσβαση 2/6/2026].

Hirsch Marianne, *The Generation of Post memory*, 2008, Poetics Today Literary studies, <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>, https://www.academia.edu/8973119/The_Generation_of_Post_memory, [πρόσβαση 24/3/2025].

Κακλαμάνη Μαρία *Οι Άγνωστες Εκεχειρίες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: μία διδακτική πρόταση με αξιοποίηση του κινηματογράφου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Κοινωνικών & Ανθρωπιστικών Σπουδών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα 2025, <https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/3327/ELENI%20KOTSIDOU.%20pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [πρόσβαση 24/5/2026].

Κακολύρης Γ., *Michel Foucault: Υποκείμενο, γνώση, εξουσία*, Κεφ.13, ΕΑΠ, Φιλοσοφία στην Ευρώπη, Νοέμβριος 2013, <https://www.frenchphilosophy.gr/wp-content/uploads/2013/11/Kakoliris-G.-M.-Foucault.-Υpokeimeno-gnosi-exousia-1.pdf>, [πρόσβαση 24/5/2026].

Καραγιαννάκη Ευανθία, «Από την Κριτική Ανάλυση Λόγου στην ανάπτυξη του Κριτικού Γραμματισμού: Μία διδακτική πρόταση αξιοποίησης των κλασικών παραμυθιών στο γλωσσικό μάθημα, σε μαθητές/τριες της Α΄ τάξης δημοτικού.»

Διπλωματική Εργασία, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή,
ΤΜΗΜΑ Νηπιαγωγικών επιστημών, ΠΜΣ «ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»,
«ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ», Φλώρινα, 2016.
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/235/Karagiannaki%20Evanthia.pdf?sequence=4&isAllowed=y> [πρόσβαση 29/4/2026].

Καρδάση Πηνελόπη, *Αποτρέποντας την αποβίβαση προσφύγων και προσφυγισσών στο λιμάνι της Θερμής: Ανθρώπινα Δικαιώματα, Φύλο, Πολιτειότητα*. Διπλωματική εργασία, Παν/μιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2022,
<https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/59979/25581.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [πρόσβαση 4/6/2026].

Κατριβέσης Νικόλαος, «Αντικειμενισμός - υποκειμενισμός: ο διαφορισμός P. Bourdieu - H. Garfinkel», *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ*, Τόμος ΙΑ τεύχος 43, Καλοκαίρι 2005σ.147,
<https://journals.lib.uth.gr/index.php/tovima/article/download/2120/1908/2711> [πρόσβαση 3/4/2026].

Κατσάπης Κώστας «Το προσφυγικό ζήτημα» στο Αντώνης Λιάκος(επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα:2011 , Εκδ. Νεφέλη, σ. 125-170.

Καφετζάκη, Αντωνία Γ. *Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική Διατριβή, ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ Αθήνα 1999,
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/11386> [πρόσβαση 19/12/2025].

Κηπουροπούλου Ευμορφία, *Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας και ετερότητας...* ΑΠΘ, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής, Θεσσαλονίκη 2010,
<http://ikee.lib.auth.gr/record/115100/files/GRI-2010-4489.pdf> [προσθήκη 23/4/2026].

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», Σύγχρονα Θέματα, τεύχ. 13 (Δεκέμβριος 1981),

<https://pandemos.panteion.gr/collections/56d29e6f-8b95-409b-878c-ce1ef2aa1a33>
[πρόσβαση 25/5/2026].

Κολοβός Κωνσταντίνος 2022, *Το τραύμα του εκπατρισμού ως ταυτότητα*, Πάντειο
Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Σχολή Κοινωνικών
Επιστημών. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/54716> [πρόσβαση 19/12/2025].

Κόκκινος Γιώργος, *Το Ολοκαύτωμα. Διαχείριση της τραυματικής μνήμης. Θύτες
και θύματα*, Αθήνα: 2015, Εκδ. Gutenberg.

Κοντογιαννάκη Κατερίνα, *Σύγχρονες τάσεις στη γλωσσολογία για εκπαιδευτικούς.
Η Ελληνική στη διαχρονία της και η πρόκληση της διδασκαλίας της Αρχαίας
Ελληνικής στα πλαίσια του Κριτικού Γραμματισμού*, Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ,
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Πάτρα, 2025, σ.25.
[https://apothesis.eap.gr/archive/download/0ebbb87b-a314-4a55-ba64-
12e40aa00369.pdf](https://apothesis.eap.gr/archive/download/0ebbb87b-a314-4a55-ba64-12e40aa00369.pdf) [πρόσβαση 30/1/2026].

Κοντογιώργης Γιώργος, *Η γνωσιολογία των συλλογικών ταυτοτήτων. Οι νεότερες
προσεγγίσεις και η ελληνική ταυτότητα*. Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα) : Δ' Ευρωπαϊκό
Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 : πρακτικά
επιμέλεια Κωνσταντίνος Α. Δημάδης
[https://simikta.greeklanguage.gr/index.php/component/chronoforms/?chronoform=
simiktaBook&book=3150](https://simikta.greeklanguage.gr/index.php/component/chronoforms/?chronoform=simiktaBook&book=3150) [πρόσβαση 8/1/2026].

Κούγκουλος Θανάσης Β., Ράντος Γεώργιος, Büşra Ashhan Yılmaz, «Λογοτεχνία
και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923)», Κέντρο Λαογραφικής και Ιστορικής
έρευνας «Ο Απόλλων» Καρδίτσας, παν/μιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας,
Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πρακτικά 8^{ου} Πανελλήνιου
Συνεδρίου, Καρδίτσα 16-18 Σεπτεμβρίου 2022, *Πρόσφυγες. Από τη Μικρασιατική
Καταστροφή ως τις μέρες μας*.

Κουζούπη, Ασπασώ "Φυσικά" τοπία της Ομηρικής Οδύσσειας: διερευνώντας τις
δομές και τα όρια των πολιτισμικών εναποθέσεων στην πορεία του νόστου του
Οδυσσέα, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Πολυτεχνική.

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού και
Αρχιτεκτονικής Τεχνολογίας, Θεσ/κη 2017
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42944> [πρόσβαση 28/5/2026].

Κουταλά, Αθανασία, *Η στρέβλωση του χωροχρόνου στον μυθιστορηματικό λόγο του 20ού αιώνα: Από το Μαγικό βουνό του Τόμας Μαν στο Τέλος της Αιωνιότητας του Ισαάκ Ασίμωφ και το Σφαγείο Νούμερο 5 του Κερτ Βόνεγκατ*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Διδρυματικό πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Δημιουργική γραφή», Παν/μιο Δυτ. Μακεδονίας & ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2021,

<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/2273> [πρόσβαση 8/1/2026].

Κουτσουφλιανιώτης Θωμάς, *Η Μνήμη ως Καταστατικό Στοιχείο της Ταυτότητας: Προφορικές Μαρτυρίες για τη Δεκαετία του 1940 Αναφορικά με την Περιοχή της Καστοριάς*, Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών, Δημόσια Ιστορία, Καστοριά, 2020,
<https://apothesis.eap.gr/archive/search?dm=172925&page=702> [πρόσβαση 30/1/2026].

Κωνσταντίνου, Εύα, Παν/μιο Κύπρου, Τμήμα Αρχιτεκτονικής, Δοκίμιο, *Τόπος-Χώρος. Αμφισβητώντας την τοπικότητα, υιοθετώντας γενικούς χώρους*.
<https://www.academia.edu/12505046> [πρόσβαση 15/6/2026].

Λάδης Φώντας (επιμ.), *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες, 1834-2002*, Σπάρτη: 2002, Εκδ. Δήμος Σπαρτιατών

Λαμπροπούλου Δήμητρα, «Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία» στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κλπ(επιμ), Αθήνα:2016, Εκδ. Πλέθρον, σ.9-28.

Λάμπρου Άννα, Μούργου Αλεξάνδρα, *Νέα Κοκκινιά: διερευνώντας τις πολλαπλές ταυτότητες μιας προσφυγικής περιοχής στον Μεσοπόλεμο*, περιοδικό Γεωγραφίες, Τεύχος 35, 2020,

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/geographies/article/view/32563>

[πρόσβαση 5/6/2026].

Leavy Patricia, *Σχεδιασμός κοινωνικής έρευνας*, Θεσσαλονίκη: 2021, Εκδόσεις University Press.

Λιάκος, Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας: η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, σ.171-199. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ , και *Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου* <https://www.academia.edu/41465963>, [πρόσβαση 21/4/2026].

Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα: 2011, Εκδ. Νεφέλη.

Λιάκος Αντώνης, «Τι είναι μνήμη;» στο *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Νίκος Παπαδημητρίου, Άρης Αναγνωστόπουλος(συλλογικό), Αθήνα: 2017, Εκδ. Καστανιώτης. <https://www.academia.edu/41465712> [πρόσβαση 27/5/2026].

Μακρίδης Κων/νος, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα και η διατήρηση των ηθών και των εθίμων στην περιοχή της Βέροιας* , διπλ. Εργασία, Κομοτηνή 2011, Δημοκρίτειο, https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/14673/1/MakridisK_2011.pdf [πρόσβαση 21/4/2026].

Μαχά-Μπιζούμη Νάντια, *Σχεδιάζοντας μια επετειακή έκθεση. Προκλήσεις και πραγματικότητα, με αφορμή την έκθεση«1922-2022» Κράματα Προσφυγιάς, Θραύσματα Μνήμης*. Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Κομοτηνή 2023, https://he.duth.gr/erg_laog/maxa_mouseia.pdf [πρόσβαση 27/5/2026].

Μηλιώνης Παναγιώτης, *Το ιστορικό τραύμα και προφορική ιστορία: προϋποθέσεις και όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο: η διερεύνηση του ζητήματος των αγνοούμενων μέσα από μαρτυρίες οικογενειών, ομάδων πολιτών και ΜΚΟ, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών επιστημών, Παιδαγωγικό τμήμα Δημοτικής εκπαίδευσης, Ρόδος*

2024, σ.179, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/56653>, [πρόσβαση 26/1/2026].

Μούρθος, Ιωάννης *Κοινωνική μνήμη και ταυτότητα στην αρχαία ελληνική πόλη*, διδακτορική εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/49232> [πρόσβαση 2/5/2026].

Μουργκέσκου Μιρέλα-Λουμινίτα (επιμ.), *Έθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, Εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη w.w.w . c d s e e . o r g Θεσσαλονίκη 2006, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://openeclass.panteion.gr/modules/document/file.php/TMH145/WorkBook2_gr.pdf [πρόσβαση 2/1/2026].

Μπάκαβου Δέσποινα, *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους και του εθνικισμού*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Νομική Σχολή Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Τομέας Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου Μάθημα :Κοινωνιολογία του Δικαίου Διπλωματική Εργασία <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://ikee.lib.auth.gr/record/134403/files/GRI-2014-12428.pdf> , [πρόσβαση 2/1/2026].

Μπουκάλα Σαλώμη, Στάμου Αναστασία (Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), «Κριτική Ανάλυση Λόγου: Εισαγωγικό Σημείωμα» στον συλλογικό τόμο/βιβλίο: *Κριτική Ανάλυση Λόγου: (Απο)δομώντας την Ελληνική Πραγματικότητα*, Αθήνα: 2020, Εκδ. Νήσος, <https://ikee.lib.auth.gr/record/325715> [πρόσβαση 3/4/2026].¹ Bertaux, Daniel. 1997. *Les récits de vie*. Paris: Editions Nathan.

Μπρωντέλ Φερνάν, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄*, Κλαίρη Μιτσοτάκη (μτφρ), Αθήνα: 2006, Εκδ. ΜΙΕΤ.

Μυρίδης Γιώργης, *Αναγνώριση για ανθρώπων έργα- Πανάγος Γεωργαντάς*
<https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/martyries/anagnorisi-gia-anthropon-erga-panagos-georgantas> [πρόσβαση 6/6/2026].

Μυρίδης Γ., *Χρονικό προσφυγιάς του 1923 των κατοίκων Νέας Λιβεράς στο Καστρί Καστορείου-*
<https://kastoreioportal.gr/index.php/politismos/istorika/arthra/xroniko-prosfygias-tou-1923-ton-katoikon-neas-liveras-sto-kastri-kastoreiou-grafei-o-g-myridis>
[πρόσβαση 28/5/2026].

Νιτσιάκος Βασίλης, Ποτηρόπουλος Παρασκευάς (επιμ). *Λαογραφία και Ανθρωπολογία*, Αθήνα: 2018, Εκδ. Ι. Σιδέρης.

Nora Pierre, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, Γιάννης Παπαθεοδωρίδης (μτφρ.), <https://www.academia.edu/60065476/> [πρόσβαση 24/5/2026].

Παληκίδης Άγγελος, «Η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία και τη μνήμη στην Ελλάδα και την Τουρκία», άρθρο στον Τόμο του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, *100 χρόνια μετά: οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της νέας Ανατολικής Μακεδονίας*, (Αθήνα: 2024)
<https://eclass.duth.gr/modules/document/index.php?course=KOM03190&download=/67b99cd1emDa/67bec810zFqC/67bec9e6ioTz.pdf> [πρόσβαση 2/2/2026].

Παναγιωτοπούλου Ελισσάβετ, *Κοινωνική ενσωμάτωση, μνήμη και ταυτότητα στις προσφυγικές κοινότητες Ανατολή, Μπάφρα και Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2004,
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/46400> [πρόσβαση 28/3/2026].

Παπαγαρουφάλη Ελένη *Η ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΩΣ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΛΩΝ ΑΛΛΩΝ, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, σ.29-46 2002: 107 Α' Ειδικό τεύχος: Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα.

Επιμέλεια: Μαρία Θανοπούλου και Αλέκα Μπουτζουβή,
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/8996> [πρόσβαση
3/12/2025].

Παπαθανασίου Μαρία, *Γυναίκες και ουσιοεξάρτηση: Προσεγγίζοντας τον λόγο τους μέσα από την Ανάλυση Λόγου*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Ψυχολογίας, Αθήνα:2009, σ.100,
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/18443> [πρόσβαση 30/1/2026].

Papachristophorou Marilena, *Από τη συλλογή λαογραφικής ύλης στην επιτόπια έρευνα: μία κριτική αναδρομή στην ιστορία της ελληνικής λαογραφίας* σ.99-126,
<https://www.academia.edu/38476467>[πρόσβαση 25/1/2026].

Παπαδοπούλου Ευγενία, *Ταυτότητα και Εθνική Ταυτότητα μια δυσερμηνευτή σχέση. Οι Εθνικές ταυτότητες σήμερα και η σχέση τους με την κριτική στο καρτεσιανό υποκείμενο από την ψυχανάλυση και την γλωσσολογία*
<https://www.psychology.gr/diafora-themata-psychologias/8047-taftotita-kai-ethniki-taftotita-mia-dyserminefti-sxesi.html> [πρόσβαση 23/4/2026].

Παπαλεξοπούλου Νίκη. *Ο λαϊκός πολιτισμός ως μέσο ανασυγκρότησης της κοινότητας στο σύγχρονο άστυ: Η περίπτωση του παραδοσιακού χορού διπλ. εργασία*, ΕΑΠ,, Π.Μ.Σ.: «Λαϊκός πολιτισμός και Νεότερη Πολιτιστική Κληρονομιά (ΛΠΚ)», Πάτρα, Ιανουάριος 2026.

Παραδεισοπούλου Πολύμνια, *Διαδρομές ένταξης και διαμόρφωσης της ταυτότητας των Ποντίων προσφύγων* <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/32920> [πρόσβαση 21/4/2026].

Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευφροσύνη-Άλκηστη, *Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις*. 9/6/2008, Open Education - The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology Volume 4, Number 1, 2008 / Section one. © Open Education ISSN: 1791-9312, Τόμος 4, Αρ.1 (2008), <https://doi.org/10.12681/jode.9726> [πρόσβαση 27/5/2026].

Πασσερίνι Λουΐζα, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία* (μτφρ.) Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα:1998, Εκδ. Νεφέλη.

Παυλίδης Αντώνης Υ. «Η κοινωνία του Πόντου και της Τραπεζούντας», *Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών-ΕΠΜ, Αρχείον Πόντου Παρ/μα 24, Αθήνα: 2004, Εκδ. ΕΠΜ.

Phillips Louise & Jorgensen Marianne W., *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*, Αθήνα:2009, Εκδ. Παπαζήση.

Πινακούλας, Γιώργος, *Η έννοια του μπαχτινικού χρονότοπου, Από τον μεγάλο στον μικρό χρονότοπο*, Πρακτικά 6^{ης} Συνάντησης εργασίας Μεταπτυχιακών φοιτητών του Τμ. Φιλολογίας ΕΚΠΑ, 13-15 Μαΐου 2011.<https://www.academia.edu/10958026> [πρόσβαση 8/1/2026].

Pisani Daniele , Ginzburg Carlo e White Hayden, *Riflessioni su due modi di intendere la storia* https://www.engramma.it/eOS/index.php?id_articolo=2296 [πρόσβαση 30/1/2026].

Portelli Alessandro, “Un lavoro di relazione. Osservazioni sulla storia orale”, *περιοδ. Ricerche Storiche Salesiane*, 19 (2000) 36,, <https://www.salesian.online/wp-content/uploads/2019/05/7-Portelli-Un-lavoro-di-relazione.-Osservazioni-sulla-storia-orale.pdf> [πρόσβαση 4/5/2026],

Πουρκός Μάριος Α(επιμ.), *Προοπτικές και όρια της διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπαχτίν. Εφαρμογές στην ψυχολογία, την εκπαίδευση, την τέχνη και τον πολιτισμό*, Πάτρα: 2016, Εκδ. OPPORTUNA.

Ricoeur Paul, *Ο εαυτός ως άλλος*, Αθήνα: 2008, Εκδ. Πόλις.

Ροδάς Μιχ. Α., *Πώς βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος -1925)*, Αθήνα: 1927, Εκδ. Εταιρεία Π. Δ. Σακελλάριος

Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα: 2018, Εκδ. Νεφέλη.

Σβορώνος Νίκος, Το ελληνικό έθνος, Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού, Αθήνα: 2017, Εκδ. Πόλις.

Σεκέρης Ηλίας, ιστολόγιο *Μια Ντελεζιανή προσέγγιση περί Ταυτότητας και Γίνεσθαι*, 11 Ιουνίου 2023, <https://sekeris.gr/deleuze-identity/> [πρόσβαση 8/1/2026].

Sideris Thomas, *Οι δικοί μας ξένοι. Η εγκατάσταση των προσφύγων μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης*, Αθήνα: 2013, CMYK ΕΠΕ.

Σταθοπούλου Δήμητρα, «Εξέλιξη πληθυσμού στη Λακωνία και νοοτροπίες κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (1850-1900)» Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών Και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης Και Ιστορίας, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/17414> [πρόσβαση 10/5/2026].

Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα: 2011, Εκδ. Νεφέλη, σ.55-100.

Σταματόπουλος Δημήτρης Α., «Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Έλληνες και Βαλκάνιοι απέναντι στο Οθωμανικό παρελθόν», ΕΚΠΑ, Επιστημονική Συνάντηση *Νεοελληνική ιστορία και οθωμανικές σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης* Όλγα Κατσιαρδή-Hering & Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.) Αθήνα:2017, e-book, σειρά: e-ιστορήματα 1, και <https://www.academia.edu/33205865>, [πρόσβαση 21/4/2026].

Σταυρίδης, Σταύρος «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», περιοδικό *ΟΥΤΟΠΙΑ*, Τεύχος 72 (2006), σ.145-155.

Σταυρίδης Σταύρος, *Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*. (μτφρ) Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Βριλήσσια Αττικής: 2018, Εκδ. Angelus novus.

Στελλάκου Βάσω *Οι πρόσφυγες της Καπαδοκίας στην Ελλάδα: κοινωνικές, πολιτισμικές και λειτουργικές διαστάσεις στη σχέση ανθρώπου και δομημένου περιβάλλοντος*, Μυτιλήνη 1999, παν/μιο Αιγαίου, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/11308> [πρόσβαση 3/12/2025].

Στριγκλόγιαννης Σέργιος, *Ο ρόλος της συλλογικής μνήμης και της συμμετοχής της κοινότητας στην παραγωγή κοινού χώρου*, Διδακτορική Εργασία, ΕΜΠ, Αθήνα: 2024, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/56909> [πρόσβαση 3/4/2026].

Σωτηροπούλου Σταυρούλα, *Από την «απαγορευμένη» τραυματική στην αποδεκτή δημόσια μνήμη: Εστιάζοντας στον δικτυακό τόπο του Ιδρύματος Ανταλλαξίμων της Λοζάνης και στο έργο του Kemal Yalçın «Μια προίκα αμανάτι»*, διπλωμ. εργασία, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Π.Μ.Σ. «Λαϊκός Πολιτισμός και Λογοτεχνία – Γ. Α. ΜΕΓΑΣ».

Τανιμανίδης Στέφανος Π., *Παναγία Σουμελά. Των Ελλήνων εκ Πόντου καταγομένων, εθνικο-θρησκευτικό σύμβολο και αμφικτιονία*, χ.χ., Εκδ. Entrinno.

Τελλίδου Χρυσή, *Η συμβολή των Ελλήνων ποντιακής καταγωγής στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας, με έμφαση στην παιδεία και τον πολιτισμό (20ός, 21ος αιώνας)*, Διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Αλεξανδρούπολη 2023, https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/16465/1/TellidouCh_2023.pdf [πρόσβαση 8/4/2026].

Τζανακάρης Βασίλης, *Στο όνομα της προσφυγιάς. Από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924*, Κρατικό Βραβείο 2008, Αθήνα:2007, Εκδ. Μεταίχμιο.

Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, Αθήνα:2002, Α! Έκδοση, Εκδ. Πλέθρον.

Traverso Enzo, *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*. Νίκος Κούρκουλος (μτφρ), Αθήνα: 2016, Εκδ. του Εικοστού Πρώτου.

Τσιώλης Γιώργος, «Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις*

ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις, Βόλος: 2023, Εκδ. Ένωσης Προφορικής Ιστορίας.

Χατζηγεωργίου, Τριάδα, Έλληνες Πόντιοι από την (πρώην) Σοβιετική Ένωση. Εκφράσεις της ταυτότητας και της κοινωνικοποίησης στην Ελλάδα, Ρέθυμνο 2006, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, <http://hdl.handle.net/10442/hedi/17343>, [πρόσβαση 23/4/2026].

Χατζησάββα, Δήμητρα, Η έννοια του τόπου στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές: σχέσεις φιλοσοφίας και αρχιτεκτονικής στον 20ο αιώνα Διδακτορική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Πολυτεχνική. Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Τομέας Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού, Θεσ/κη 2009, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/27840?locale=el> [πρόσβαση/5/2026].

Yinger J. Milton, *Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict?* Albany: 1994. State University of New York Press, https://archive.org/details/ethnicitysourceo0000ying_v1a4/page/n5/mode/2up [πρόσβαση 28/3/2026].

~~~~~...~~~~~

9. Παράρτημα Α': Μερικά Στοιχεία για τους Συν-Ερευνητές

1. Ε.Τ. (Συνέντευξη 21/3/2025)

Γεννήθηκε στα Καϊλάρια Πτολεμαΐδας το 1940, από πρόσφυγες γονείς από τη Λιβερά. Ασχολήθηκε με οικιακά και αγροτικά, σύζυγος του Σ.Τ. Μόνιμος κάτοικος Νέας Λιβεράς. Συμπεριφορά οικεία (στάση σώματος, χειρονομίες, κέρασμα και χάδια στην Κοκό), απεύθυνση φιλική, νοιώσαν όμορφα που πήγα και τους βρήκα στο σπίτι τους.. Γλώσσα λιγότερο διαμεσολαβημένη, χρησιμοποιούν ιδιωτισμούς και ποντιακά η Ελένη, που συνειδητοποιεί συχνά πόσα έχει ξεχάσει με τα χρόνια.

2. Σ.Τ. (Συνέντευξη στις 21/3/2025)

Γεννήθηκε το 1933, στη Νέα Λιβερά από γονείς πρόσφυγες περιοχής Τραπεζούντας. Ασχολήθηκε με πολλές τέχνες εδώ. Μόνιμος κάτοικος Νέας Λιβεράς. Διεκδίκησε, και κατά την άποψη του κατέκτησε, θέση στην τοπική κοινωνία μέσω της αναγνώρισης των επαγγελματικών του δεξιοτήτων.

3. Β.Κ. (Συνέντευξη 21/3/2025)

Γεννήθηκε το 1948, στη Νέα Λιβερά από Πόντιο Πατέρα. Είναι Φιλολόγος καθηγήτρια Μ. Εκπαίδευσης και κάτοικος Αθήνας. διαμεσολαβημένος λόγος, αναφορές σε λογοτεχνικές πηγές. Συχνή χρήση της έκφρασης «εμείς τα παιδιά», συνειδητοποιεί ότι δεν κατέγραψε μνήμες ως θα όφειλε.

4. Ε.Κ. (Συνέντευξη 1/4/2025)

Γεννήθηκε το 1952 στο Καστρί. Είναι εκπαιδευτικός, μη Πόντια. Κάτοικος Αθήνας. Ψύχραιμη και θετική η αντιμετώπιση γηγενών και προσφύγων, ελαχιστοποιεί τις εντάσεις.

5. Ε.Π. (Συνέντευξη 28/10/2025)

Γεννήθηκε το 1960 στη Νέα Λιβερά, από μητέρα Πόντια. Εκτός από οικιακά και αγροτικά, σήμερα εργάζεται στην Τοπική Αυτοδιοίκηση. Κάτοικος Δήμου Σπάρτης. Μιλά με συναισθηματική φόρτιση που της έχει μεταβιβαστεί μέσω μεταμνήμης. Συχνά υποκοριστικά, αναφορά σε ακρότητες τούρκων.

6. Γ.Γ. (Συνέντευξη 20/10/2025)

Γεννήθηκε στη Σπάρτη το 1975, από πατέρα πόντιο 2^{ης} γενιάς. Έχει γνώσεις Λυκείου και ασχολείται με επιχειρήσεις αγροδιατροφικού τομέα. Κάτοικος Σπάρτης. Πικρία για την περιθωριοποίηση και σημερινή αποστασιοποίηση των ντόπιων, αν και θεωρεί ότι η επιτυχημένη επαγγελματική δραστηριότητα είναι σε όφελος γενικά του τόπου. Μνήμη με ασυνέχειες, που ενεργοποιήθηκε μέσω της μουσικής.

7. Α.Κ. (Συνέντευξη 9/12/2025)

Γεννήθηκε το 1948 στη Δημητσάνα Αρκαδίας, χήρος Πόντιας 2^{ης} γενιάς. Γνώσεις- =Δημοτικό, Οδηγός τουριστικού λεωφορείου. Κάτοικος Αθήνας. πιο αποστασιοποιημένος αλλά πολύ φιλικός απέναντι στους πρόσφυγες.

8. Γ.Β. (Συνέντευξη 17/1/2025)

Γεννήθηκε το 1968 από μητέρα Πόντια 2^{ης} γενιάς.

Είναι απόφοιτος Λυκείου και εργάζεται ως αγρότης. Κάτοικος Δήμου Σπάρτης. Χρησιμοποιεί συχνά τις εκφράσεις: δεν ξέρω, δεν μου έχει πει, δεν θυμάμαι. Τονίζει συχνά την πολιτισμική ανωτερότητα και το ανοιχτό μυαλό των Ποντίων

8. Α.Σ. (Συνέντευξη στον χώρο κατοικίας, 29/3/2026).

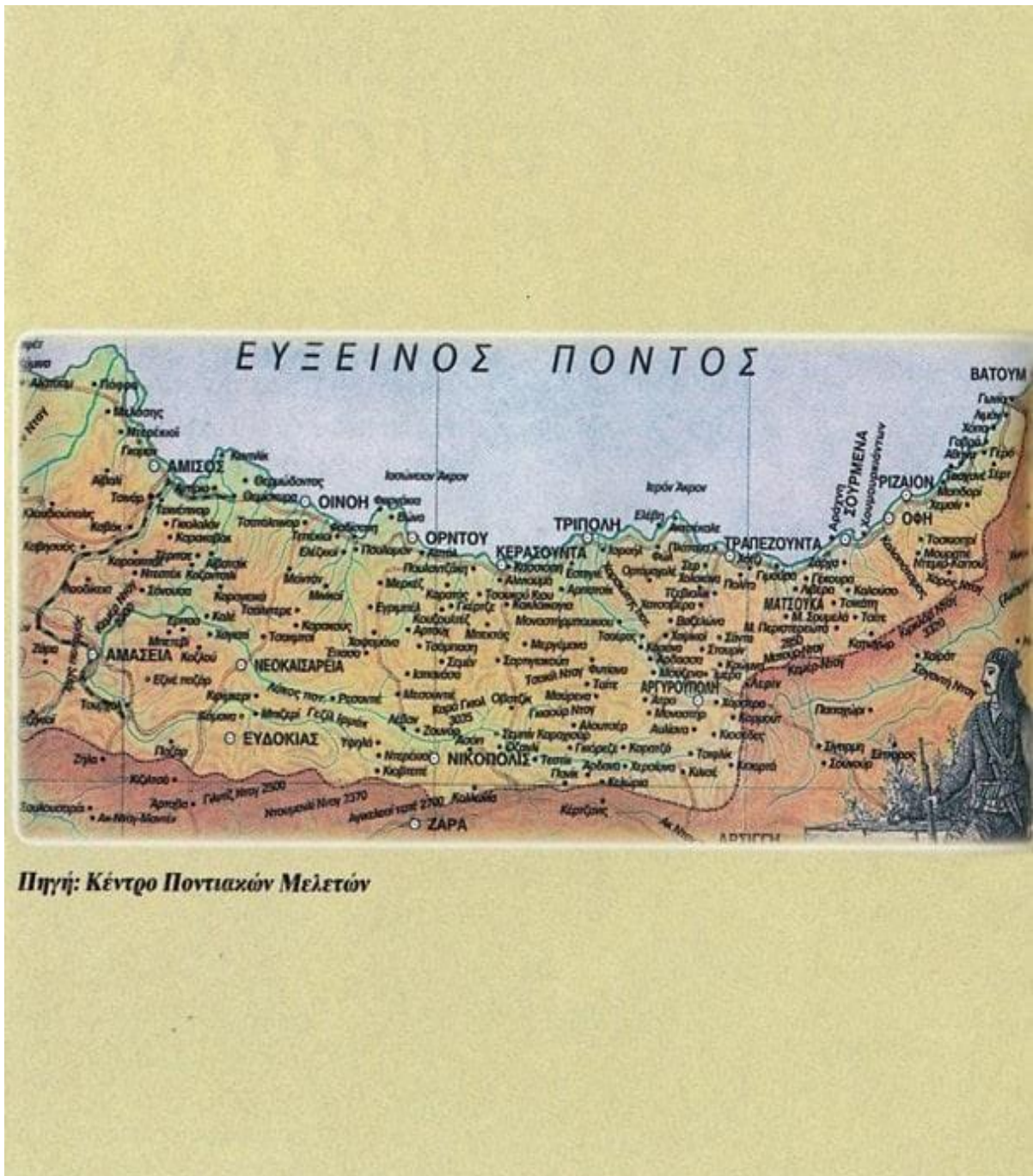
Γεννήθηκε στη Νέα Λιβερά, το 1945, από γονείς Πόντιους από τη Λιβερά. Οικιακά και αγρότισσα. Είναι φορτισμένη συναισθηματικά απέναντι στους ντόπιους, αναφέρεται συχνά στους αγώνες επιβίωσης των γονιών της.

9. Μ.Ν. (Συνέντευξη στην κατοικία της μητέρας της, 29/3/2026).

Έτος γέννησης 1976, στη Νέα Λιβερά, από μητέρα Πόντια 2^{ης} γενιάς, Απόφοιτος Παν/μίου με μεταπτυχιακό στην εκπαίδευση,. Είναι συναισθηματικά φορτισμένη, αλλά επιχειρεί λογικούς συνειρμούς για αποτίμηση.

~~~~~...~~~~~

10. Παράρτημα Β΄: Φωτογραφίες, Χάρτες, Σχέδια.

Χάρτης του Πόντου, Πηγή: Κέντρο Ποντιακών Μελετών.

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

Η Λιβερά του Πόντου (Πηγή:Kotsari.com)

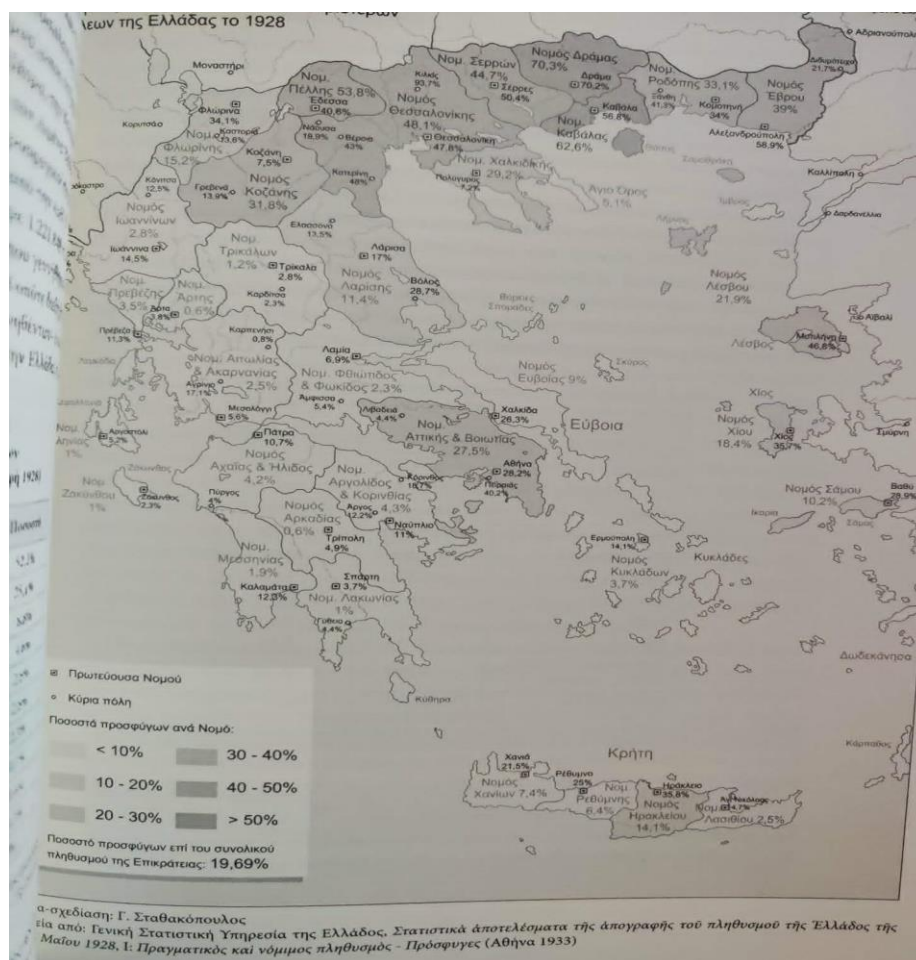
Γυναίκα της Λιβεράς με την παραδοσιακή στολή (Πηγή:Kotsari.com)

Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»

**Πίν. 3. Κατανομή των προσφύγων
κατά γεωγραφικό διαμέρισμα (απογραφή 1928)**

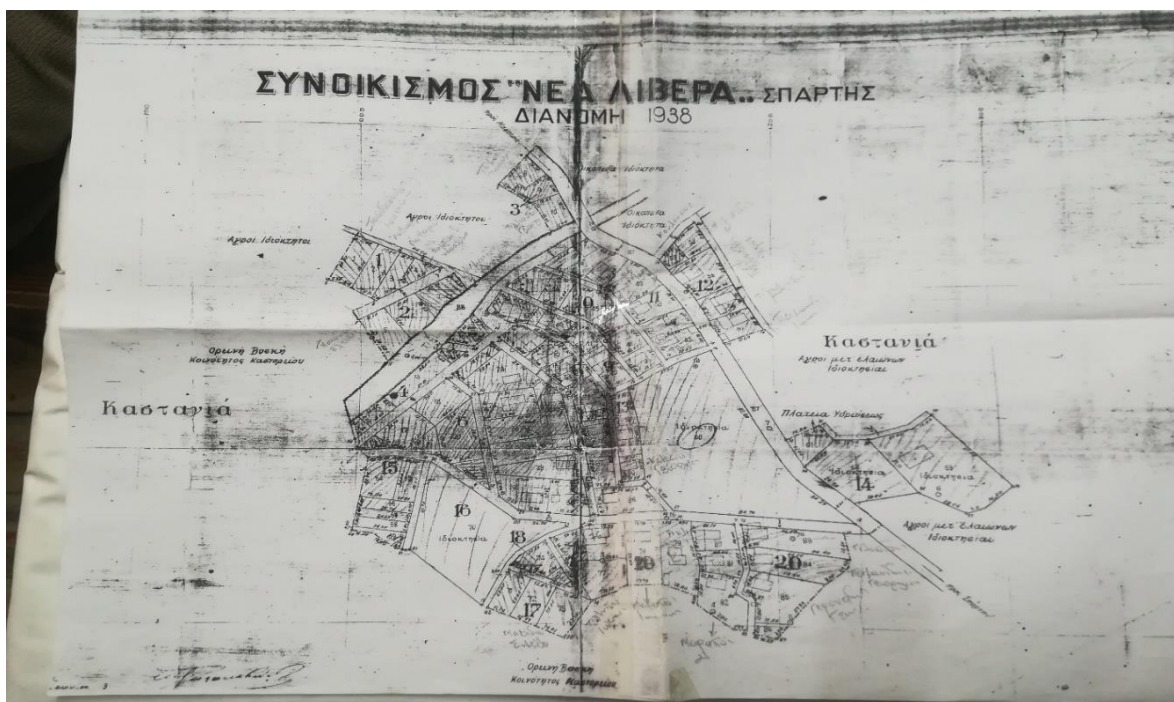
Διαμέρισμα	Αριθμός	Ποσοστό
Μακεδονία	638.253	52,2%
Στερεά Ελλάδα	306.193	25,1%
δυτική Θράκη	107.607	8,8%
ανατολικό Αιγαίο	56.613	4,6%
Θεσσαλία	34.659	2,8%
Κρήτη	33.900	2,8%
Πελοπόννησος	28.362	2,3%
Ήπειρος	8.179	0,7%
Κυκλάδες	4.782	0,4%
Ιόνια νησιά	3.301	0,3%
Σύνολο	1.221.849	100%

πηγή: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Ι: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός - Πρόσφυγες (Αθήνα 1933)

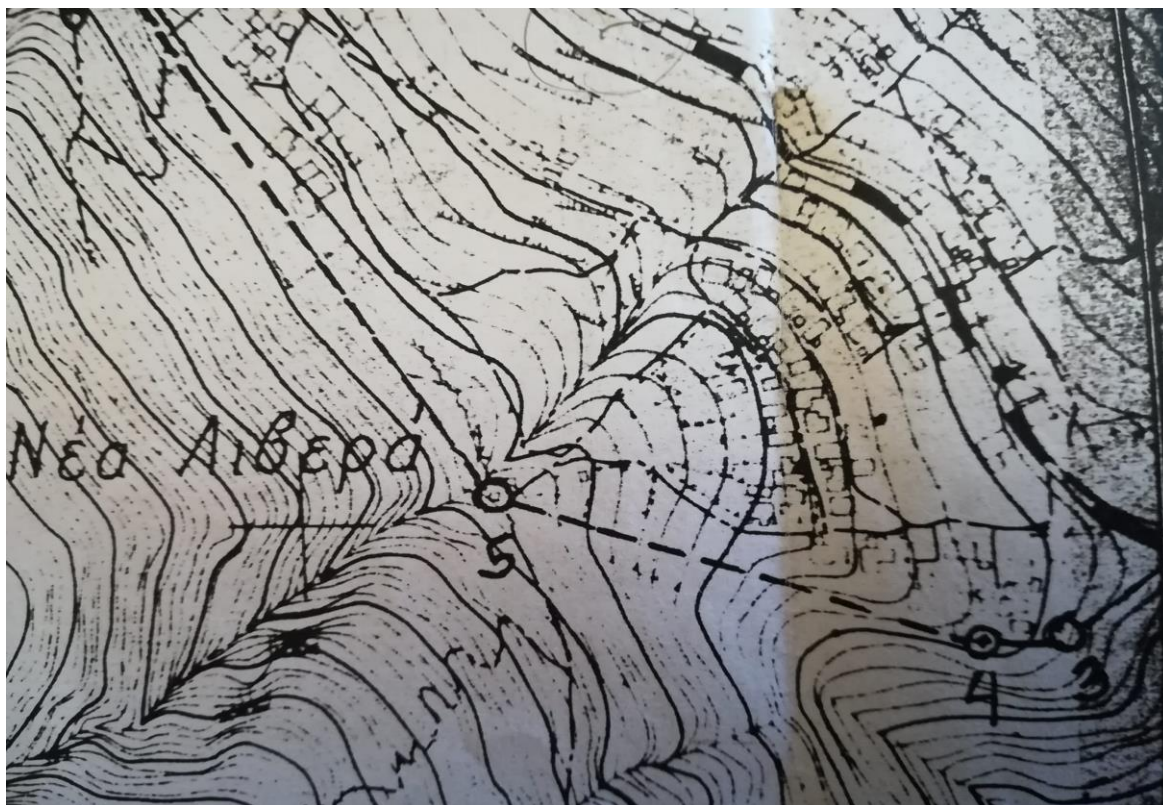

Φωτογραφίες από το βιβλίο του Ν. Ανδριώτη Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940, Αθήνα:2020,
Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ.146-147.

Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»

ΓΑΚ ΑΘΗΝΩΝ, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελος Αγορήματος 1924-25, ΑΒΕ : Φ. σ Τ/4

Τοπογραφικό διάγραμμα οικισμού, Αρχείο Πολεοδομίας Σπάρτης

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

Ο δρόμος προς το Μοναστήρι, από την επαρχιακή οδό Σπάρτης-Λογγανίκου, (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Αγία Βαρβάρα, όψη από την επαρχιακή οδό Σπάρτης-Λογγανίκου, (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

Το Μνημείο για τον ΠΡΙΝΟΚΟΚΚΑ και τους νεκρούς 1912-1922, (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Το Σχολείο σήμερα, (φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»

Εξώφυλλο Μαθητολογίου Σχολείου Νέας Λιβεράς, ΓΑΚ Λακωνίας

Βιβλίον Γεννήσεων και Βαπτίσεων, Αρχείο Ενοριακού Ναού Καστορείου

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

Επίλεκτική λήθη...(φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Όψη του Συνοικισμού από πάνω , (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

«Μνημεία» της λήθης, (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Παλιό οίκημα με μεταγενέστερο εξωτερικό πρόσκτισμα (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Εσωτερική αυλή προσφυγικού, (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Εσωτερικό προσφυγικής οικίας: στον τοίχο το «Θεμελείον» (Φωτογραφία Α. Μπουλούμπαση)

Εν έτει 1905 Η Καστανιά. Η Δημοπρασία έχει αρχίσει.

Η έδρα του Δήμου Καστορείου(Καστανιά), στον οποίο υπαγόταν το Καστρί και η Νέα Λιβερά

(Αρχείο Α.Μπουλούμπαση)

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

Προσφυγοπούλα Πόντια στον αγώνα για επιβίωση, δεκαετία 1950, Πηγή: Διαδίκτυο, Kotsari.gr

*Αγγελική Μπουλούμπαση «Προσφυγική εγκατάσταση και
μεταμνήμη στη Νέα Λιβερά Λακωνίας μέσα από προφορικές
μαρτυρίες»*

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.